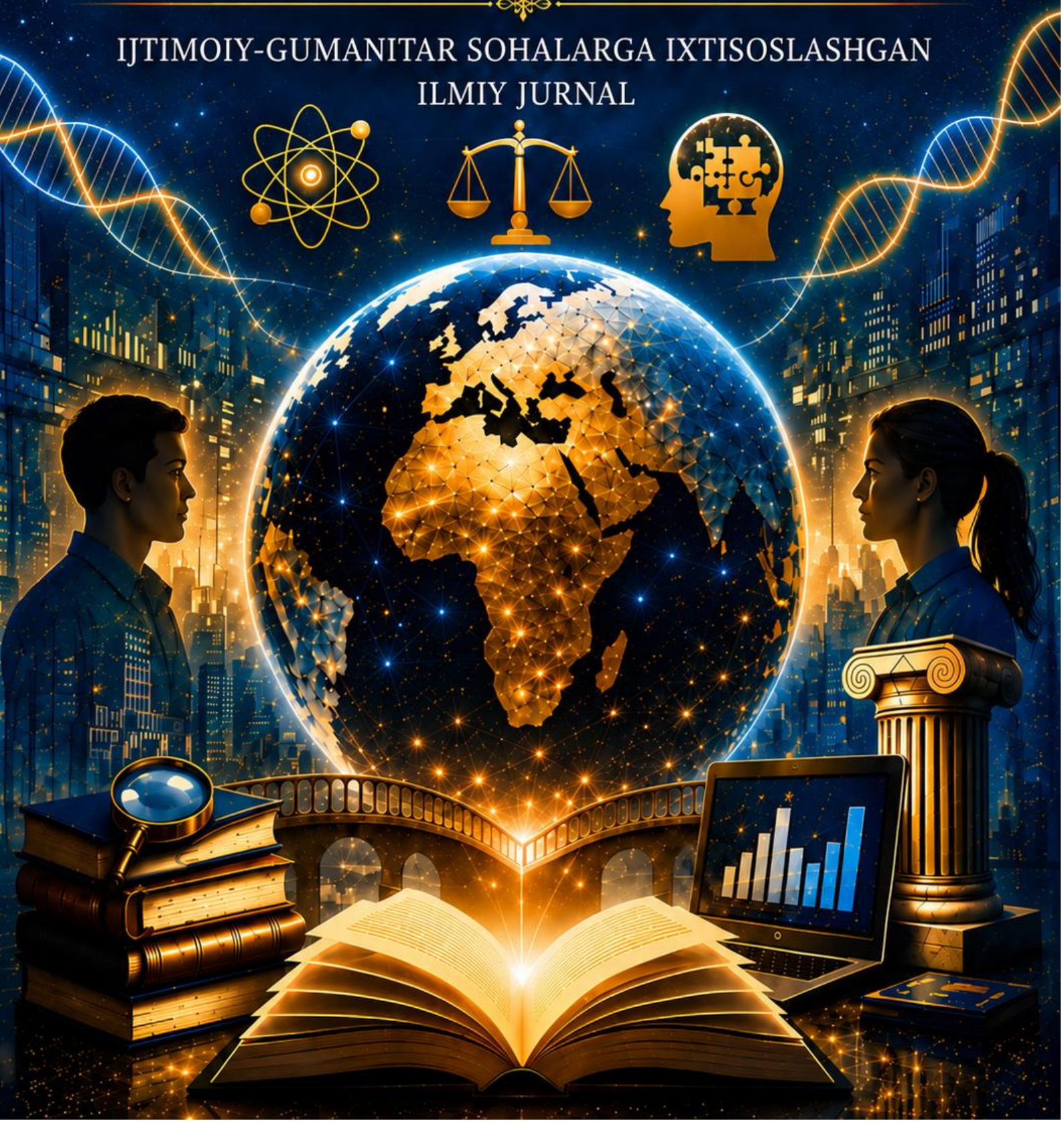
№6 2026

ISSN: 3093-9240

FANLARARO ILMIY TADQIQOTLAR

IJTIMOIY-GUMANITAR SOHALARGA IXTISOSLASHGAN ILMIY JURNAL

FANLARARO ILMIY TADQIQOTLAR
ilmiy-amaliy metodologik jurnal

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
научно-практический и методологический журнал

INTERDISCIPLINARY SCIENTIFIC RESEARCH
scientific-practical and methodological journal

№6 2026

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi huzuridagi Axborotlashtirish va telekommunikatsiyalar sohasida nazorat inspeksiyasi tomonidan 2026-yil 5-may sanasida davlat ro‘yxatidan o‘tkazilib, 1564147-sonli rasmiy guvohnoma asosida faoliyat yuritadi.

BOSH MUHARRIR:

Ashurov Ramzidin Ramazonovich
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

TAHRIRIYAT VA EKSPERT KENGASHI

Rejep Uzyurek – psixologiya fanlari doktori, professor (Turkiya)
Blinova Yelena Yevgeyevna – psixologiya fanlari doktori, professor (Rossiya)
Stoyuxina Natalya Yuryevna– psixologiya fanlari nomzodi, dotsent (Rossiya)
Abdullayeva Barno Sayfutdinovna – pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Ibragimova Gulsanam Ne’matovna – pedagogika fanlari doktori, professor
Mamurov Bahodir Baxshullayevich – pedagogika fanlari doktori, professor
Filippova Oksana Gennadevna– pedagogika fanlari doktori, professor (Rossiya)
Abdazimov Azizjan Abdusabirovich - pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Mirzayeva Faroxat Odiljonovna – pedagogika fanlari doktori(DSc), professor
Akramova Gulbahor Renatovna – pedagogika fanlari doktori(DSc), professor
Bafayev Muxiddin Muxammatovich – psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Abdullayeva Dilbar Ubaydullayevna – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Ismoilova Nurjahon Zuxuriddinovna – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Farfiyeva Kamola Adhamdjanovna – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Atabayeva Nargis Batirovna – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Jabborov Xazrat Xusenovich – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Akramov Mirmuhsin Rustamovich – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Tuychieva Saodat Melikuziyevna – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Ravshanov Lochinbek Urinovich – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Gadoyeva Mavlyuda Ibragimovna– filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Rasulov Zubaydullo Izomovich – filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Qurbonboyev Azimbek Nazirboy o‘g‘li – psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Taniyeva Guldona Mamajonovna – tarix fanlari doktori, professor
Davlatova Saodat Tilovberdievna – tarix fanlari doktori, professor
Qurbonova Manzila Bozorovna – tarix fanlari nomzodi, professor
Turdiyev Bexruz Sobirovich – falsafa fanlari doktori, professor
Mirashirova Nargiza Anvarovna – psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor
G‘ayipova Nargiza Anorbayevna – psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Botirova Dilafruz Bozorovna – psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Alimova Yelena Gennadiyevna – psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Жексенбаева Гульнур – psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) (Qozog‘iston)
Kudratova Lola Ravshanovna – psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Ismatulloyev Abdullo Nasrulloyevich - psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Jalilov Nodirjon Azamatovich – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Vaxobov Anvar Abdusattor o‘g‘li – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Raxmatova Mehriniso Musinovna – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Rahmatullayev Sharofiddin Nematullayevich - filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Xalilova Ruxsora Raupovna – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Bobojonov Shavkat Ulug‘bekovich – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Sharipov Shoxruz Faxriddin o‘g‘li – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Bo‘tayev Jonibek Shodiyevich – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Bobojonova Feruza Xayatovna – tarix fanlari nomzodi, dotsent

Mas’ul muharrir:
Xayitov Xayotjon Xikmat o‘g‘li

Texnik muharrir
Salimova Aziza Zoyirovna

Ingliz tili muharriri
Abduraximov Doniyor Abdusaid o‘g‘li

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Ашуров Рамзидин Рамазонович
доктор философии (PhD) по психологическим наукам, доцент

РЕДАКЦИОННО-ЭКСПЕРТНЫЙ СОВЕТ

Реджеп Узюрек – доктор психологических наук, профессор (Турция)
Блинова Елена Евгеньевна – доктор психологических наук, профессор (Россия)
Стоюхина Наталья Юрьевна – кандидат психологических наук, доцент (Россия)
Абдуллаева Барно Сайфутдиновна – доктор педагогических наук (DSc), профессор
Ибрагимова Гульсанам Неъматовна – доктор педагогических наук, профессор
Мамуров Баходир Бахшуллаевич – доктор педагогических наук, профессор
Филиппова Оксана Геннадьевна – доктор педагогических наук, профессор (Россия)
Абдазимов Азизжан Абдусабирович – доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, доцент
Мирзаева Фарохат Одилжоновна – доктор педагогических наук (DSc), профессор
Акрамова Гульбахор Ренатовна – доктор педагогических наук (DSc), профессор
Бафаев Мухиддин Мухамматович – доктор психологических наук (DSc), доцент
Абдуллаева Дилбар Убайдуллаевна – доктор психологических наук (DSc), профессор
Исмоилова Нуржахон Зухуриддиновна – доктор психологических наук (DSc), профессор
Фарфиева Камола Адхамджановна – доктор психологических наук (DSc), профессор
Атабаева Наргис Батировна – доктор психологических наук (DSc), профессор
Жабборов Хазрат Хусенович – доктор психологических наук (DSc), профессор
Акрамов Мирмухсин Рустамович – доктор психологических наук (DSc), профессор
Туйчиева Саодат Меликузиевна – доктор психологических наук (DSc), профессор
Равшанов Лочинбек Уринович – доктор психологических наук (DSc), профессор
Гадоева Мавлюда Ибрагимовна – доктор филологических наук (DSc), профессор
Расулов Зубайдулло Изомович – доктор филологических наук (DSc), профессор
Курбонбоев Азимбек Назирбой угли – доктор психологических наук (DSc), доцент
Таниева Гулдона Мамажоновна – доктор исторических наук, профессор
Давлатова Саодат Тиловбердиевна – доктор исторических наук, профессор
Курбонова Манзила Бозоровна – кандидат исторических наук, профессор
Турдиев Бехруз Собирович – доктор философских наук, профессор
Мираширова Наргиза Анваровна – доктор философии (PhD) по психологическим наукам, профессор
Гайипова Наргиза Анорбаевна – доктор философии (PhD) по психологическим наукам, доцент
Ботирова Дилафруз Бозоровна – доктор философии (PhD) по психологическим наукам, доцент
Алимова Елена Геннадьевна – доктор философии (PhD) по психологическим наукам, доцент
Жексенбаева Гульнур – доктор философии (PhD) по психологическим наукам (Казахстан)
Кудратова Лола Равшановна – доктор философии (PhD) по психологическим наукам, доцент
Исматуллоев Абдулло Насруллоевич – доктор философии (PhD) по психологическим наукам
Жалилов Нодиржон Азаматович – доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, доцент
Вахобов Анвар Абдусаттор угли – доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, доцент
Рахматова Мехринисо Мусиновна – доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент
Рахматуллаев Шарофиддин Нематуллаевич – доктор философии (PhD) по филологическим наукам
Халилова Рухсора Рауповна – доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент
Бобожонов Шавкат Улугбекович – доктор философии (PhD) по историческим наукам, доцент
Шарипов Шохруз Фахриддин угли – доктор философии (PhD) по историческим наукам
Бутаев Жонибек Шодиевич – доктор философии (PhD) по историческим наукам
Бобожонова Феруза Хаятовна – кандидат исторических наук, доцент

Ответственный редактор
Хайитов Хаётжон Хикмат угли

Технический редактор
Салимова Азиза Зойировна

Редактор английского языка
Абдурахимов Дониёр Абдусаид угли

EDITOR-IN-CHIEF

Ashurov Ramzidin Ramazonovich
Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology, Associate Professor

EDITORIAL AND EXPERT BOARD

Rejep Uzyurek – Doctor of Psychological Sciences, Professor (Türkiye)
Blinova Yelena Yevgeyevna– Doctor of Psychological Sciences, Professor (Russia)
Stoyukhina Natalya Yuryevna – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor (Russia)
Abdullaeva Barno Sayfutdinovna– Doctor of Science (DSc) in Pedagogy, Professor
Ibragimova Gulsanam Nematovna– Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Mamurov Bakhodir Bakhshullaevich – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Filippova Oksana Gennadevna– Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Russia)
Abdazimov Azizjan Abdusabirovich– Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogy, Associate Professor
Mirzaeva Faroxat Odiljonovna – Doctor of Science (DSc) in Pedagogy, Professor
Akramova Gulbahor Renatovna– Doctor of Science (DSc) in Pedagogy, Professor
Bafaev Muxiddin Muxammatovich– Doctor of Science (DSc) in Psychology, Associate Professor
Abdullaeva Dilbar Ubaydullaevna– Doctor of Science (DSc) in Psychology, Professor
Ismoilova Nurjakhon Zukhuriddinovna– Doctor of Science (DSc) in Psychology, Professor
Farfiyeva Kamola Adhamdjanovna– Doctor of Science (DSc) in Psychology, Professor
Atabaeva Nargis Batirovna– Doctor of Science (DSc) in Psychology, Professor
Jabborov Khazrat Khusenovich – Doctor of Science (DSc) in Psychology, Professor
Akramov Mirmukhsin Rustamovich – Doctor of Science (DSc) in Psychology, Professor
Tuychieva Saodat Melikuziyevna – Doctor of Science (DSc) in Psychology, Professor
Ravshanov Lochinbek Urinovich – Doctor of Science (DSc) in Psychology, Professor
Gadoyeva Mavlyuda Ibragimovna– Doctor of Science (DSc) in Philology, Professor
Rasulov Zubaydullo Izomovich – Doctor of Science (DSc) in Philology, Professor
Qurbonboev Azimbek Nazirboy ugli – Doctor of Science (DSc) in Psychology, Associate Professor
Taniyeva Guldona Mamajonovna – Doctor of Historical Sciences, Professor
Davlatova Saodat Tilovberdievna – Doctor of Historical Sciences, Professor
Qurbonova Manzila Bozorovna – Candidate of Historical Sciences, Professor
Turdiev Bexruz Sobirovich – Doctor of Philosophical Sciences, Professor
Mirashirova Nargiza Anvarovna – Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology, Professor
Gayipova Nargiza Anorbayevna– Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology, Associate Professor
Botirova Dilafruz Bozorovna – Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology, Associate Professor
Alimova Yelena Gennadiyevna – Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology, Associate Professor
Gulnur Zheksenbaeva – Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology (Kazakhstan)
Kudratova Lola Ravshanovna – Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology, Associate Professor
Ismatulloev Abdullo Nasrulloevich – Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology
Jalilov Nodirjon Azamatovich – Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogy, Associate Professor
Vaxobov Anvar Abdusattor ugli – Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogy, Associate Professor
Raxmatova Mehriniso Musinovna – Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Associate Professor
Rahmatullayev Sharofiddin Nematullayevich – Doctor of Philosophy (PhD) in Philology
Khalilova Rukhsora Raupovna – Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Associate Professor
Bobojonov Shavkat Ulug‘bekovich – Doctor of Philosophy (PhD) in History, Associate Professor
Sharipov Shokhruz Fakhriddin ugli – Doctor of Philosophy (PhD) in History
Butayev Jonibek Shodievich– Doctor of Philosophy (PhD) in History
Bobojonova Feruza Khayatovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Responsible editor
Khayitov Khayotjon Khikmat ugli

Technical editor
Salimova Aziza Zoyirovna

English language editor
Abduraximov Doniyor Abdusaid ugli

SPONTANEOUS ONLINE SHOPPING AS A STRESS-COPING MECHANISM

Alena Garber
Dr. Dipl.-Psych.
Klinik Reinhardshöhe, Bad Wildungen, Germany

Railya Kereyeva
Doktorandin der Gumilyov Eurasian National University - ENU, Astana, Kazakhstan

Abstract: This theoretical and analytical review examines spontaneous online shopping as a form of coping with stress and its possible progression toward compulsive buying-shopping disorder. The analysis focuses on affect regulation, reward anticipation, perceived control, digital interface design, epidemiological estimates, psychological assessment, and therapeutic interventions related to spontaneous online shopping as a coping mechanism for stress. The reviewed materials describe a recurrent sequence of negative affect, diminished self-regulation, impulsive purchase, short-term relief, and subsequent guilt or financial strain.

They also identify online payment convenience, personalized advertising, and constant accessibility as possible amplifiers. Reported prevalence estimates vary substantially across samples and instruments. Cognitive-behavioral interventions, stimulus control, psychoeducation, motivational interviewing, and financial planning emerge as relevant clinical targets. The article proposes an integrated assessment and prevention framework while acknowledging that the underlying materials do not constitute a systematic review or original empirical investigation.

Keywords: spontaneous shopping; online shopping; stress; coping; impulsive buying; compulsive buying-shopping disorder; affect regulation; behavioral addiction; digital environment; cognitive-behavioral therapy; self-control; psychoeducation; financial stress; prevention.

СПОНТАННЫЕ ОНЛАЙН-ПОКУПКИ КАК МЕХАНИЗМ СОВЛАДАНИЯ СО СТРЕССОМ

Аннотация: В статье представлен теоретико-аналитический обзор спонтанных интернет-покупок как способа совладания со стрессом и возможного перехода к компульсивному покупательскому поведению. На

основе анализа представленных исследований рассмотрены эмоциональная регуляция, предвкушение вознаграждения, роль цифровой среды, распространённость, диагностика и направления психологической помощи. Выделен цикл «стресс - снижение самоконтроля - покупка - кратковременное облегчение - вина и финансовое напряжение». Рассматриваются когнитивно-поведенческая терапия, контроль стимулов, психообразование, мотивационное консультирование и финансовое планирование. Подчёркивается, что работа является аналитическим обзором, а не самостоятельным эмпирическим исследованием.

Ключевые слова: спонтанные покупки; онлайн-шопинг; стресс; совладание; импульсивность; компульсивные покупки; эмоциональная регуляция; цифровая среда; психотерапия; профилактика.

SPONTAN ONLAYN XARID QILISH STRESSNI YENGISH MEXANIZMI SIFATIDA

Annotatsiya: Ushbu nazariy-tahliliy maqolada internetdagi spontan xaridlar stressni yengish usuli sifatida ko‘rib chiqiladi. Tahlilda hissiy boshqaruv, mukofotni kutish, subyektiv nazorat hissi, raqamli muhitning ta’siri, tarqalish ko‘rsatkichlari, psixologik diagnostika va terapevtik yondashuvlar ko‘rib chiqiladi. Stress, o‘zini nazorat qilishning pasayishi, impulsiv xarid, qisqa muddatli yengillik hamda aybdorlik va moliyaviy zo‘riqishdan iborat takrorlanuvchi jarayon tavsiflanadi. Kognitiv-xulqiy terapiya, rag‘batlarni nazorat qilish, psixota’lim, motivatsion maslahat va moliyaviy rejalashtirish amaliy yondashuvlar sifatida muhokama qilinadi. Maqola yangi empirik tadqiqot emas, balki mavjud materiallarning tahliliy sintezidir.

Kalit so‘zlar: spontan xarid; onlayn xarid; stress; moslashish; impulsivlik; kompulsiv xarid; hissiy boshqaruv; raqamli muhit; psixoterapiya; profilaktika.

INTRODUCTION

The rapid expansion of online retail has changed not only the way people purchase goods but also the psychological context in which purchasing decisions are made. Online shopping platforms are now accessible at almost any moment, allowing individuals to move from an emotional impulse to a completed transaction within seconds. According to the data presented in the source materials, e-commerce accounted for 17.1% of total retail sales in the United States in the second quarter of 2026, compared with 11.9% in early 2020. Globally, online sales were estimated to represent approximately 21% of retail trade in 2026 [1, 2]. These figures illustrate

the growing presence of digital purchasing in everyday life and raise questions about its role in emotional regulation.

Shopping is not always motivated by practical needs. In some circumstances, the act of choosing and purchasing a product may provide temporary relief from anxiety, frustration, or psychological tension. For a person experiencing stress, browsing an online marketplace can become a convenient way to shift attention away from unpleasant emotions. The immediate satisfaction associated with making a purchase may create a sense of control, even when the circumstances that caused the distress remain unchanged. Although occasional impulsive purchases do not necessarily indicate psychological difficulties, repeated reliance on shopping as a coping strategy may gradually contribute to problematic behavioral patterns.

The digital environment adds another dimension to this process. Personalized advertising, push notifications, limited-time offers, and simplified payment systems encourage rapid decisions while reducing opportunities for reflection. These features become particularly relevant when an individual's capacity for emotional self-regulation is already compromised by stress. As a result, purchasing behavior may develop into a repetitive cycle in which emotional discomfort leads to shopping, temporary relief is followed by guilt or financial concerns, and these consequences generate further stress.

Understanding this relationship is important for both psychological research and clinical practice. The present article examines spontaneous online shopping as a potential form of coping with stress, focusing on the psychological mechanisms involved, associated risk factors, diagnostic considerations, and available therapeutic approaches. Particular attention is given to the distinction between occasional impulsive purchasing and persistent compulsive buying-shopping behavior. By integrating the theoretical perspectives and empirical findings discussed in the reviewed materials, the article aims to provide a clinically relevant framework for understanding and addressing maladaptive shopping patterns in digital environments.

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY

The relationship between psychological stress and purchasing behavior has been examined from different theoretical perspectives, particularly those concerned with emotional regulation, impulsivity, and behavioral addiction. An important distinction in this discussion is the difference between occasional impulsive purchases and persistent compulsive buying. An impulsive purchase can be understood as an unplanned decision influenced by an immediate emotional state, such as anxiety, boredom, frustration, or excitement. Such behavior is relatively common and does not necessarily indicate psychological difficulties. Compulsive

buying-shopping disorder (CBSD), however, involves repeated and difficult-to-control purchasing urges that continue despite financial, emotional, or interpersonal consequences. Although these forms of behavior may be considered along a continuum, the presence of impulsive purchasing alone is insufficient to establish a psychological disorder [1, 2].

Several psychological processes may explain why shopping becomes attractive during periods of stress. One explanation concerns the anticipation of reward. The experience of browsing products, comparing alternatives, and imagining a future purchase may itself produce positive emotions before any transaction takes place. Another mechanism involves the temporary regulation of negative affect. Purchasing can redirect attention away from distressing thoughts and provide immediate emotional relief, although the original source of stress remains unresolved. A third explanation is associated with the compensatory function of shopping. When individuals experience uncertainty or a reduced sense of control, making purchasing decisions may temporarily restore feelings of autonomy and personal competence.

These processes can become particularly significant when purchasing behavior develops into a repetitive coping strategy. Griffiths (2005) proposed six components commonly associated with behavioral addiction: salience, mood modification, tolerance, withdrawal, conflict, and relapse [3]. Within the context of compulsive shopping, these components help explain how purchasing may gradually occupy a central position in everyday life, become a preferred method of managing emotions, and persist despite negative consequences. Nevertheless, this model should be understood as a conceptual framework rather than an independent diagnostic instrument.

The present article adopts a narrative review and theoretical-analytical approach. Its primary materials consist of a scientific presentation and an accompanying report devoted to spontaneous online shopping as a form of coping with stress. The analysis focuses on the psychological mechanisms of purchasing behavior, the influence of digital shopping environments, associated risk factors, diagnostic considerations, and available psychotherapeutic interventions. The research findings discussed in these materials were organized thematically and examined in relation to the proposed stress-related purchasing cycle.

Original scientific publications referenced in the source materials were identified and their bibliographic details checked against available journal and PubMed records [1-6]. No independent empirical investigation, participant recruitment, or additional statistical analysis was conducted. Consequently, the conclusions represent a theoretical synthesis of previously reported findings rather

than new empirical evidence. Artificial intelligence tools were used to assist with academic drafting, language refinement, and bibliographic verification. Responsibility for the accuracy of the content, interpretation of findings, and final manuscript review remains with the author.

ANALYSIS AND RESULTS

Stress-related reinforcement and the buying cycle

The central model is a self-reinforcing sequence: stress or negative affect → reduced self-regulatory capacity → impulsive purchase → short-term emotional relief → guilt and financial pressure → renewed stress. Immediate relief may reinforce buying even when delayed consequences are unfavorable. The supplied clinical illustration describes a person who opens a marketplace after a difficult workplace conversation and completes an unplanned order. This is an illustrative scenario, not an observed participant case [1, 2]. The model suggests that the clinically relevant question is not merely how often a person buys, but what emotional function the purchase serves and what follows afterward.

Digital amplification of vulnerability. The reviewed materials identify personalized advertising, push notifications, one-click checkout, countdown timers, limited-stock messages, round-the-clock availability, and buy-now-pay-later (BNPL) payments as features that may accelerate purchases or obscure their financial salience. Compared with offline shopping, digital purchasing often removes travel time, queues, and the physical experience of paying. BNPL separates the decision to buy from the experience of payment. The presentation reports approximately 26% regret among BNPL users, a 55% figure among Generation Z respondents, and about 21% growth in average monthly BNPL spending; these are secondary figures attributed there to consumer-finance reports, not original observations in this article [1, 2].

Prevalence and associated characteristics**.** Estimates of compulsive buying vary considerably across study populations and measurement approaches. Table 1 summarizes the prevalence figures already discussed in the source materials and identifies their respective populations. The US estimate of 5.8% is attributed to Koran et al. [4], while the approximate global estimate of 5% is drawn from the meta-analysis by Maraz et al. [2]. The report also cites a European range of 7-13%, without sufficient bibliographic detail to assign it to a specific study. The 22.6% figure refers to a study of college students in India [6], rather than a representative national sample. These values are descriptive and must not be pooled or interpreted as direct cross-country comparisons.

Table 1. Reported prevalence estimates of compulsive buying across different populations

Population / setting	Reported prevalence	Evidence in source materials	Interpretive limitation
US adult population	5.8%	Koran et al. [4]	Adult-population estimate; different sampling and assessment
European studies	7-13%	Range reported in the supplied report	Individual studies and methods not specified
Global / multiple populations	≈5%	Maraz et al., meta-analysis [2]	Pooled estimate across heterogeneous studies
College students, India	22.6%	Indian college-student study (2025) [6]	Specific student sample; not a national estimate

Note. Figures reproduce the estimates discussed in the supplied materials.

Differences in sample composition, diagnostic thresholds, and measurement instruments limit comparability. The European range requires identification of its underlying primary studies before submission.

Assessment and differential diagnosis. The Bergen Shopping Addiction Scale, attributed in the materials to Andreassen and colleagues (2015), is described as a seven-item screening measure [3]. The report also mentions the Compulsive Buying Scale, an adapted Internet Addiction Test, HADS, and DASS-21 as potentially relevant tools for assessing purchasing and associated distress. Screening results require contextual clinical interpretation. The documents state that CBSD is not listed as a separate diagnostic category in DSM-5-TR or ICD-11 and stress differential assessment of hypomania or bipolar-spectrum symptoms, obsessive-compulsive symptoms, and depression [1, 2].

Clinical intervention and practical significance. The materials prioritize cognitive-behavioral work with emotional triggers, automatic thoughts, self-related beliefs, and behavior patterns. Stimulus-control measures include disabling notifications, deleting stored payment methods, and introducing a delay before discretionary purchases. Mindfulness-based exercises may help create an intentional pause between urge and action; motivational interviewing may address ambivalence;

financial planning may reduce downstream consequences. Psychoeducation can explain the stress-purchase-guilt cycle without moralizing the behavior [1, 2].

A randomized controlled comparison of group cognitive-behavioral therapy against a waiting-list condition is described in the source materials as showing improvement on buying-related measures, maintained at six-month follow-up. The original randomized trial is identified as Mueller et al. (2008) [5]. Because the original study's full bibliographic citation and effect sizes are not provided, the present article cannot independently establish its magnitude or generalizability. The findings nevertheless motivate a structured, multimodal approach rather than an exclusive focus on willpower [1, 2].

For university counseling and other psychological services, the synthesis supports targeted inquiry about spending in clients presenting with persistent stress or anxiety, particularly when financial distress or loss of control is also reported. Assessment should cover antecedent affect, purchasing frequency, perceived control, financial impact, and co-occurring symptoms. Interventions can then combine emotional regulation with modifications to the digital environment and financial routines. These are practice-oriented proposals derived from the narrative synthesis, not outcomes evaluated in this article.

CONCLUSION

Spontaneous online shopping can serve as a readily available way of coping with stress, offering temporary emotional relief and a sense of control over difficult circumstances. Although occasional impulsive purchases are not necessarily harmful, repeated reliance on shopping as a means of emotional regulation may gradually develop into a maladaptive behavioral pattern. The findings discussed in this review suggest that the relationship between stress and purchasing behavior is maintained through a reinforcing cycle: emotional discomfort encourages purchasing, the purchase provides short-term relief, and subsequent feelings of guilt or financial difficulties create additional psychological tension.

The digital environment may strengthen this cycle by making purchasing decisions faster and reducing opportunities for reflection. This highlights the importance of considering not only individual psychological characteristics but also the influence of online shopping platforms when assessing problematic buying behavior.

From a clinical perspective, effective intervention requires attention to the emotional difficulties underlying purchasing habits rather than focusing exclusively on spending control. Cognitive-behavioral therapy, psychoeducation, stimulus-control techniques, motivational counseling, and financial planning offer

complementary approaches to addressing these difficulties. Particular attention should be given to accompanying anxiety, depressive symptoms, and chronic stress.

Further research is needed to examine these mechanisms through longitudinal studies and to evaluate the long-term effectiveness of interventions adapted to digital environments. As this article is based on a narrative synthesis of existing materials rather than original empirical research, its conclusions should be interpreted within these methodological limitations.

REFERENCES:

1. Griffiths, M. (2005). A “components” model of addiction within a biopsychosocial framework. Journal of Substance Use, 10(4), 191-197. https://doi.org/10.1080/14659890500114359

2. Maraz, A., Griffiths, M. D., & Demetrovics, Z. (2016). The prevalence of compulsive buying: A meta-analysis. Addiction, 111(3), 408-419. https://doi.org/10.1111/add.13223

3. Andreassen, C. S., Griffiths, M. D., Pallesen, S., Bilder, R. M., Torsheim, T., & Aboujaoude, E. (2015). The Bergen Shopping Addiction Scale: Reliability and validity of a brief screening test. Frontiers in Psychology, 6, Article 1374. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01374

4. Koran, L. M., Faber, R. J., Aboujaoude, E., Large, M. D., & Serpe, R. T. (2006). Estimated prevalence of compulsive buying behavior in the United States. American Journal of Psychiatry, 163(10), 1806-1812. https://doi.org/10.1176/ajp.2006.163.10.1806

5. Mueller, A., Mueller, U., Silbermann, A., Reinecker, H., Bleich, S., Mitchell, J. E., & de Zwaan, M. (2008). A randomized, controlled trial of group cognitive-behavioral therapy for compulsive buying disorder: Posttreatment and 6-month follow-up results. Journal of Clinical Psychiatry, 69(7), 1131-1138. https://doi.org/10.4088/JCP.v69n0713

6. CM, N., Edward, S., Grace, A., & NB, S. (2025). A study to assess the prevalence and determinants of compulsive buying disorder among college students in Chengalpattu district, Tamil Nadu. Cureus, 17(6), e85664. https://doi.org/10.7759/cureus.85664

HARBIY XIZMATCHILAR FAOLIYATIDA IJOBIY IMIJINING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Ravshanov Lochinbek Urinovich
O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi
Markaziy harbiy okrug huzuridagi
“Ilmiy tadqiqot” ilmiy-amaliy va uslubiy markaz boshlig‘i,
psixologiya fanlari doktori (DSc), professor, podpolkovnik

Annotatsiya: Mazkur maqola harbiy xizmatchilar ijobiy imijining psixologik jihatlariga bag‘ishlangan bo‘lib, u harbiy xizmatchilarning kasbiy, ilmiy, psixologik tayyorgarligi kabilarni tadqiq etishni nazarda tutadi. Maqola mazmunida harbiy xizmatchi imijining axloqiy, ma’naviy, emotsional, ijtimoiy-psixologik komponentlari ham konseptual asosda tahlil etilgan. Shuningdek, imijning komandir faoliyatidagi roli, harbiy rol, harbiy unvon, psixologik imij va shaxs tushunchalari ham ushbu tadqiqot mazmunidan chetda qolmagan.

Kalit so‘zlar: harbiy xizmatchi, harbiy qism, harbiy intizom, imij, imijeologiya, ijtimoiy-psixologik imij, harbiy rol, harbiy unvon, harbiy professional, harbiy psixolog, harbiy faoliyat, kasbiy fidoiylik.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО ИМИДЖА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Аннотация: Данная статья посвящена психологическим аспектам позитивного имиджа военнослужащего, что включает в себя изучение профессиональной, научной и психологической подготовки военнослужащих. В статье также анализируются моральные, духовные, эмоциональные и социально-психологические компоненты образа военнослужащего на концептуальной основе. Также в содержание исследования не исключена роль образа в деятельности командира, понятия военной роли, воинской звания, психологического имиджа и личности.

Ключевые слова: военнослужащий, воинская часть, военная дисциплина, образ, имиджология, социально-психологический образ, военная роль, воинское звание, военный специалист, военный психолог, военная деятельность, профессиональная преданность.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF A POSITIVE IMAGE IN THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF MILITARY PERSONNEL

Abstract: This article focuses on the psychological aspects of a positive image for military personnel, encompassing an examination of their professional,

scientific, and psychological training. It further analyzes the moral, spiritual, emotional, and socio-psychological components that constitute the image of a service member from a conceptual standpoint. Additionally, the study explores the role of this image in a commander's activities, as well as the concepts of military roles, military rank, psychological image, and personality.

Keywords: serviceman, military unit, military discipline, image, image studies, socio-psychological image, military role, military rank, military specialist, military psychologist, military activity, professional dedication.

KIRISH

Dunyoning turli mintaqalarida sodir bo‘layotgan qurolli qarama-qarshiliklar, yangi tahdid va xatarlar davlatlar oldiga kechiktirib bo‘lmaydigan dolzarb vazifalarni qo‘ymoqda. Bu vazifalarni har tomonlama chuqur tahlil qilgan holda, davlatimiz mudofaa salohiyatini yanada mustahkamlash va Qurolli Kuchlarimiz salohiyatini oshirish Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasining ustuvor yo‘nalishlaridan biri etib belgilandi[1].

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti – Qurolli Kuchlar Oliy Bosh Qo‘mondoni Sh.M.Mirziyoyev “Biz yuqori malakali harbiy kadrlar tayyorlash, ta’lim-tarbiya jarayonlariga ilg‘or xorijiy tajribalarni, pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etishga, bundan buyon ham birinchi darajali ahamiyat qaratamiz”[2,2] – deb, ta’kidlab o‘tgan. Mazkur vazifa doirasida O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida faoliyat olib borayotgan harbiy xizmatchilarning kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishda psixologik tayyorgarlik alohida ahamiyat kasb etadi.

Olib borilayotgan tadqiqotlar avvalo, nazariy va amaliy faoliyat jarayonlarida imijni shakllantirish muammosining paydo bo‘lishi va taraqqiyoti bosqichlarini belgilashimiz muhim bo‘ladi. Bunda falsafa, psixologiya, pedagogika va mavzuga oid qator tadqiqot ishlaridagi mavjud manbalarni atroflicha tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, biz tadqiqotimizda imij fenomeni va uning ta’rifi, imijning psixologik komponentlari, uni shakllanish rivojida ijtimoiy-psixologik, sotsiologik, madaniy-tarixiy va ilmiy-nazariy asoslarini xronologik tizimda tahlil etishga e’tibor qaratish zarur.

Barchamizga ayonki, davlatimiz xavfsizligiga qaratilgan har qanday ko‘rinishdagi qurolli tahdid va xavf xatarlarni bartaraf etishda birinchi navbatda milliy armiyamiz harakatga keladi va tinchligimizga qalqon bo‘ladi. Shu munosabatda davlat mudofaa qobiliyatini oshirish, jumladan harbiy

xizmatchilarning kasbiy tayyorgarligiga oid zamonaviy va ilmiy jihatdan asoslangan yondashuvlar muhim hisoblanadi.

Insoniyat tarixi shuni isbotlaydiki, imijni shakllantirish asrlar davomida o‘z samarasini berib kelayotgan turli xil usul, uslub va omillarni o‘z ichiga qamrab oladi. Notiqlik mahoratidan tashqari ramzlar, imijning har xil atributlari (kiyim, hidlar, bezak, imo-ishora, mimika va boshqalar). Tarixiy manbalarga asoslanib shuni aytishimiz mumkinki, jamoatchilikka ta’sir etish asoslari janglarga tayyorgarlik ko‘rish, siyosiy saylovlar jarayonida, mahsulotni savdoga olib chiqish, mablag‘ yig‘ish, odamlar va hodisalarni ommalashtirishda keng qo‘llanilgan.

Bizning fikrimizcha, G.Andreyevaning talqini imij mohiyatini ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida obyektiv aks ettiradi, ya’ni “Imij – bu idrok etish hodisasining maxsus obrazidir. Shuning uchun ham obyekt yoki hodisaning hayoliy tasviri hissiy murojaatlar asosida yaratiladi”[3,42].

D.Yagerning ta’rifi ijtimoiy-psixologik xususiyatlardan tashqari shaxsiy tashqi ma’lumotlarini ham o‘z ichiga oladi. U imij – tashqi qiyofaning o‘ziga xos majmui, nutq, xulq-atvordan hosil qilinadi, deb yozadi. Imij – “taassurotlarni boshqarish” san’atidir[4,37]. Demak, imij nafaqat ko‘riladigan obraz, balki shakl va mazmun jihatidan ichki va tashqi yaxlitlikning bir ko‘rinishi sifatida ham tushuniladi. Ta’kidlash joizki, harbiy xizmatchilar ishtirok etishi mumkin bo‘lgan jangovar harakatlar harbiy-siyosiy, harbiy-texnikaviy, mafkuraviy va ijtimoiy-psixologik, qurol-yarog‘lar, jamoa yetakchiligi, jangovar harakatlarda olib borilayotgan tarbiyaviy ishlarning ijtimoiy-psixologik qonuniyatlari, ichki tuzilishi va maqsadlari, harbiy xizmatchilarning jangovar va psixologik tayyorgarligi kabi murakkab ishlar bilan tavsiflanadi.

Akademik V.Afanasevning tak’kidlashicha “Yaxshi muxandislarni, yaxshi o‘qituvchilarni, yaxshi tibbiyot xodimlarini, yaxshi davlat xizmatchilarini tayyorlashimiz mumkin lekin, davlat rahbarlarini, bir so‘z bilan aytganda har qanday soha rahbarlarini alohida tayyorlashni iloji yo‘q. Biroq, ularning olgan ta’lim va tarbiya malakalari, soha bo‘yicha o‘zlashtirgan bilim va ko‘nikmalari, kasbiy kompetensiyalari, kasbiy mahorat va maxsus qobiliyatlari boshqaruv faoliyati samaradorligini ta’minlovchi imijning ijtimoiy-psixologik determenantalari hisoblanadi[5,77]. Mazkur ta’rifdan shuni anglash mumkinki, professional harbiy xizmatchilar oldindan tayyorlanmaydi balki, shaxs psixikasining o‘ziga xos xususiyatlari, o‘z sohasi bo‘yicha olgan mukammal bilimlari shuningdek, yillar davomida harbiy xizmat sohasida faoliyat yuritish natijasida orttirilgan ijtimoiy-psixologik omillar hisoblanar ekan.

Harbiy xizmatchilarning harbiy harakatlarida ham qator ijtimoiy-psixologik sabablar mavjud ya’ni ehtiyojlar, his-tuyg‘ular, istak, xoxish, intilishlar, qiziqishlar,

ideallar, e’tiqodlar va hokazo. Yuqorida ta’kidlangandek, har qanday harbiy xizmatchi faoliyati o‘z maqsadiga ega hisoblanadi[6,132]. Demak, jangovar faoliyatdagi yutuqlar harbiy xizmatchilar imijining ijbiy yoki salbiy ijtimoiy-psixologik xususiyatlar bilan shakllanganligi bilan bog‘liq hisoblanadi.

Tadqiqotchi L.Berestova o‘zining shaxs professionalligining xarakteristikasini aniqlashga oid dissertatsiya ishida, shaxsga xos emotsional intellektning boshqaruvdagi roli haqida, o‘ziga xos ta’rifni keltirib o‘tgan. Uning fikricha, emotsional intellekt yuqori rivojlangan shaxs uchun, o‘z his-tuyg‘ularidan va boshqalarning his-tuyg‘ularidan o‘z vaqtida xabardor bo‘lishga, noxush hislarning sabablarini tushuna olishga, o‘z hissiy holatini har qanday murakkab sharoitlarda boshqara olishga, begona shaxslar va qo‘l ostidagi yangi xizmatchilarga nisbatan hamdard bo‘la olishga, ularning imkoniyatlari va qay darajadagi malakalari mavjudligini ko‘ra olishga, ularni tarbiyalash hamda kasbiy salohiyatlarini rivojlantirishga g‘amxo‘r bo‘la olish kabi xususiyatlarini ta’minlovchi qobiliyatlar turi sifatida xizmat qiladi[7,24]. Demak, harbiy xizmatchilar xizmat faoliyatini to‘g‘ri tashkillashtirish uchun kasbiy professionalizmga oid emotsional intellektning shakllanganligi zarur ekan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Harbiy xizmatchilarni tayyorlashda imijning ijtimoiy-psixologik sifatlari ahamiyatli hisoblanib, ularni kasbiy boshqaruvchanlik tushunchasi bilan tushuntirishi shart hisoblanadi. Tadqiqotchi Ye.Trifonovning ta’kidlashicha, harbiy boshqaruv masalalarini o‘rganilishiga metodologik sabablar sifatida quyidagilar ajratiladi[8,55]:

zamonaviy jamiyatdagi jadal o‘zgarishlar, undagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarning yuqori sur’ati kasbiy ma’suliyatga oid qator talablarni keltirib chiqaradi, bu esa, harbiy-kasbiy bilimlarni o‘zlashtirish jarayonining ahamiyatini yanada oshiradi;

harbiy xizmat talablari va jamiyatning yuqori malakali harbiy xizmatchilarga bo‘lgan ehtiyojining ortishi hamda harbiy ta’lim tizimini modernizatsiya qilish vazifalari;

mustahkam faoliyat turi, ya’ni harbiy xizmatchilarning xizmat vazifalarini bajarishga tayyorligi, harbiy xizmatning turli majburiyatlarini muvaffaqiyatli hal qila olish imkoniyati masalasi;

ekstremal sharoitlarda topshiriqlarni kutmaydigan va lavozim majburiyatlari zimmasiga yuklatilgan kundan boshlab, muvaffaqiyatli bajaradigan, ijodiy va oqilona tashabbus ko‘rsatadigan professional harbiy xizmatchilarni tayyorlash masalasi va boshqalar. Demak, zamonaviy harbiy psixologiya va ijtimoiy

psixologiya, boshqaruv psixologiyasi fanlarida «Kasbiy professionalizm» tushunchasiga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir.

Harbiy xizmat nafaqat ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan, balki maxsus sharoitlarga bog'liq bo'lgan shaxs faoliyatining turi hisoblanadi. Davlat mustaqilligining ishonchli himoyasi doimo har bir harbiy rahbar-komandirning eng oliy sharafli burchidir. Armiya – har doim jamiyatning bir qismi sifatida qaraladi, o'z mazmunida u jamiyatda yuzaga kelgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlarni shuningdek, xalqaro vaziyatning barcha qonunlarini aks ettiradi.

Harbiy xizmatchilar imijini psixologik jihatdan o'rganishda, qolaversa ular tomonidan harbiy xizmatni samarali tashkillashtirishda harbiy xizmatchilarning shaxsiy sifatlari muhim hisoblanadi. Shu bois, harbiy xizmatchilar imijini ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini empirik jihatdan tadqiq etishda, ularning Kattalar shaxsini o'rganish, lokus nazorat va rahbar shaxsiy sifatlarini aniqlash so'rovnomalarining o'zaro aloqador ko'rsatkichlari yuzasidan olingan tadqiqot natijalari K.Pirsonning r-korrelyatsiya ko'rsatkichlari bo'yicha, asosiy bog'liqliklarni tashkil etgan psixologik birliklar xushmuomalalik shkalasi kasbiy faoliyatda yetakchilik (0,682**), shubhalanuvchan shkalasi ma'naviy yetuklik (0,627**), murosakorlik shkalasi internal lokus nazorat (0,668**), intellektuallik shkalasi internal lokus nazorat (0,670**), xayolparastlik shkalasi ijtimiy-axloqiy yetuklik (0,696**), zo'riqish shkalasi esa ijtimoiy intellekt (0,680), yangilikka moyillik shkalasi emotsional yetuklik (0,635**), ijtimoiy dadillik shkalasi internal lokus nazorat (0,638**) kabi shkalalar bilan o'zaro musbat aloqaga kirishganligini ko'rish mumkin. Natijalarda, deyarli barcha harbiy xizmatchilarning kasbiy mas'uliyat darajasi adekvat holatda bo'lib, shaxslilik xususiyatlarning statistik ahamiyati yuqori darajada ekanligi namoyon bo'ldi.

Tadqiqotdagi miqdoriy natijalar va ularning tahliliga ko'ra harbiy xizmatchilarning boshqaruv faoliyatidagi shaxsiy sifatlar uslubi turli harbiy toifalar bo'yicha o'rganilgan bo'lsa-da, miqdoriy ko'rsatkichlar harbiy xizmatchilar faoliyatining kognitiv jabhasi bevosita ularning ijtimoiy intellekt ko'rsatkichlarini tavsiflamoqda. Ijtimoiy-axloqiy yetuklik darajasi esa, harbiy xizmatchilarning konativ jabhalarini aks ettirgani singari, emotsional intellektiga tayanib emotsional-baholovchi jabhasini ifodalaydi. Barcha jabhalar esa, harbiy xizmatchilarning imijini ifodalovchi jamoadagi liderlik yoki boshqaruvdagi yetakchiligini belgilaydi. Miqdoriy natijalarga asoslanib, harbiy xizmatchilarning xizmat faoliyatida ijtimoiy-axloqiy yetuklikning kognitiv va konativ faoliyatdagi o'ziga xosligi shundan iboratki, o'ziga va atrofdagilarga nisbatan munosabatida bilim va qobiliyatlardan samarali foydalanishini ko'rsatmoqda.

XULOSA

Harbiy xizmatchilarning emotsional yetukligi esa harbiy xizmat faoliyatining emotsional-baholovchisiga xos xususiyatlarni tavsiflamoqda, ya'ni harbiy xizmatchilarning kechinmlarini anglay oladigan va xatti-harakatlariga nisbatan sezgirlik hamda xulq-atvorini baholay olishini ko'rsatmoqda.

Xulosa o'rnida, harbiy xizmat nafaqat ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan, balki maxsus sharoitlarga bog'liq bo'lgan inson faoliyatining turi sanaladi. Ona Vatanning qurolli himoyasi doimo har bir fuqaroning eng oliy sharafli burchidir. Armiya esa, har doim jamiyatning bir qismi sifatida qaraladi, o'z mazmunida u jamiyatda yuzaga kelgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlarni shuningdek, xalqaro vaziyatning barcha qonunlarini aks ettiradi.

Shunday ekan, harbiy xizmatchilarda kasbiy rivojlantirishda ijobiy imij xususiyatlarini takomillashtirish talab etiladi. Natijada, harbiy xizmatchilarda muloqot ishtirokchisining fikr-niyatlarini tushunish, noverbal xulq-atvorni tushunish, shaxslararo o'zaro ta'sir, ijtimoiy-axloqiy yetuklik, ma'naviy yetuklik, ijtimoiy intellekt va muammoli vaziyatlarda o'zini tutish kabi psixologik xususiyatlarning rivojlanganligi, kasbiy faoliyat jarayonida jamoalar bilan pozitiv munosabatlarni o'rnata olishga xizmat qiladi. Demak, mazkur tadqiqotni ijtimoiy-psixologik jihatdan o'rganishga asos va zarurat mavjud, qolaversa, harbiy xizmatchilarda yuzaga kelayotgan ayrim muammolarga ilmiy yechim bo'lishi ehtimoldan holi emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PF-60-son Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tashkil etilganining 28 yilligi va Vatan himoyachilari kuni munosabati bilan bayram tabrigi // Vatanparvar.2020.3-son.2-b.

3. Андреева Г.М., Социальная психология. Учебник для высших учебных заведении - М.Аспект Пресс, 2001. С.42.

4. Ягер Д., Психология народов и масс. СПб.,1995. С.37.

5. Афанасьев В.Г., Общество: системность, познание и управление. В.Г. Афанасьев. М.: Вт. изд. (II), ЭСКИМОС, 2009. – С. 77.

6. Прохвошев В.А., Забродин Ю.М. Военная служба по контракту – М: Нива России 1997. – С. 132.

7. Берестова Л.И., Социально-психологическая компетентность как профессиональная характеристика руководителя: автореф. дисс. канд. психол. наук: М., 1994. – С. 24.

8. Трифонов Е.В., Психофизиология военно-профессиональной деятельности: словарь. С.-Пб., 2006. – С. 55.

ALFRED ADLER INDIVIDUAL PSIXOLOGIYASIDA SHAXS SIBLING MAQOMI TALQINI

G‘ayibova Nargiza Anorbayevna
O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Din psixologiyasi va pedagogika kafedrasi
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Annotatsiya. Mazkur maqola shaxs shakllanishida sibling maqomining psixologik ahamiyati, uning shaxs xususiyatlari, ijtimoiy xulq-atvori, emotsional rivojlanishi va shaxslararo munosabatlarga ta’sir ko‘rsatishi ochib berilgan. Sibling maqomi tushunchasi shaxsning oiladagi aka-uka va opa-singillar tizimida egallagan o‘rni, tug‘ilish tartibi, yosh farqi, o‘zaro munosabatlar xususiyati bilan bog‘liq holda talqin qilingan. Individual psixologiya asoschisi Alfred Adlerning shaxs rivojlanishiga sibling maqomi ta’siri va turli sibling maqomining o‘ziga xos jihatlari borasidagi qarashlari haqida ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: oila, shaxs, individual psixologiya, sibling maqomi, sibling munosabatlar, detronizatsiya jarayoni, nomukammallik kompleksi, to‘ng‘ich farzand, o‘rtancha farzand, kenja farzand, yolg‘iz farzand.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СИБЛИНГОВОГО СТАТУСА ЛИЧНОСТИ В ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ АЛЬФРЕДА АДЛЕРА

Аннотация. В данной статье раскрывается психологическое значение сиблингового статуса в формировании личности, а также его влияние на личностные особенности, социальное поведение, эмоциональное развитие и межличностные отношения. Понятие сиблингового статуса трактуется в связи с положением, которое человек занимает в семейной системе братьев и сестер, порядком рождения, разницей в возрасте и характером взаимоотношений. Приводятся сведения о взглядах основателя индивидуальной психологии Альфреда Адлера на влияние сиблингового статуса на развитие личности и специфику различных сиблинговых позиций.

Ключевые слова: семья, личность, индивидуальная психология, сиблинговый статус, сиблинговые отношения, процесс детронизации, комплекс неполноценности, старший ребенок, средний ребенок, младший ребенок, единственный ребенок.

INTERPRETATION OF AN INDIVIDUAL'S SIBLING STATUS IN ALFRED ADLER'S INDIVIDUAL PSYCHOLOGY

Annotation: This article explores the psychological significance of sibling status in personality formation, as well as its impact on individual traits, social behavior, emotional development, and interpersonal relationships. The concept of sibling status is examined in relation to a person's position within the family's sibling subsystem, birth order, age gaps, and the nature of sibling dynamics. Furthermore, the article outlines the views of Alfred Adler, the founder of individual psychology, regarding the influence of sibling status on personality development and the specific characteristics of various sibling positions.

Key words: family, personality, individual psychology, sibling status, sibling relationships, dethronement process, inferiority complex, oldest child, middle child, youngest child, only child.

KIRISH

Shaxsning shakllanishi murakkab, ko‘p qirrali va uzluksiz davom etadigan psixologik jarayon bo‘lib, unda biologik xususiyatlar, ijtimoiy muhit, tarbiya, ta’lim, shaxsiy tajriba va shaxslararo munosabatlar o‘zaro ta’sir qiladi. Oila shaxs shakllanishidagi ilk ijtimoiy muhit hisoblanib, oiladagi muhit shaxsning o‘zini anglashi, emotsional barqarorligi, muloqot uslubi, qadriyatlari va xulq-atvor strategiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Oiladagi shaxslararo munosabatlar xususiyatlari bolaning boshqa ijtimoiy institutlardagi xulq uslubi va muloqot sifatiga ta’sir qilmay qolmaydi. Har bir bola avvalo, oilada so‘ngra esa jamiyatda insonlarga bog‘liq, kerakli va sevimli bo‘lishni istaydi. Oilada bolaning o‘z o‘rnini qanday idrok qilishi, uning o‘ziga va boshqalarga baho berishiga yordam beradi. Bu baho esa uning ijtimoiy ustanovkasiga yoki turmush tarziga birlashib, uning hayot yo‘lini belgilashida muhim ahamiyatga egadir.

Sibling maqomi shaxsning oiladagi aka-uka va opa-singillar munosabatlari tizimidagi o‘rnini ifodalovchi ko‘p komponentli tushuncha sifatida qaralishi mumkin. Uning asosiy tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi:

– Tug‘ilishdagi tartib - bolaning birinchi, o‘rta, kenja yoki yagona farzand sifatidagi o‘rni.

– Siblinglar o‘rtasidagi yosh farqi - o‘zaro munosabatlardagi tenglik, g‘amxo‘rlik va raqobat imkoniyatlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan omil.

– Oilaviy rollar - katta farzandga mas’uliyat yuklash, kichik farzandni himoya qilish yoki ayrim vazifalarni muayyan bola zimmasiga yuklash.

– Ota-ona munosabatining xususiyati - farzandlarga jins, yutuqlariga ko‘ra munosabat qilish, ularning ehtiyojlariga javob qaytarish va qoidalarni qo‘llash usullari.

– Sibling munosabatlarining sifati - mehr, ishonch, hamkorlik, raqobat, nizo va o‘zaro yordam darajasi.

– Bolaning subyektiv tajribasi - o‘zini oilada qadrli, e’tibordan chetda qolgan, mas’ul yoki raqobatga majbur bo‘lgan shaxs sifatida his qilishi.

Shaxsga psixologik xizmatni tashkil etishda sibling maqomining yuqoridagi jihatlariga ahamiyat qaratish lozim.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Shaxs shakllanishida sibling maqomi ta’sirini xorijlik olimlar, jumladan A.Adler, Z.Freyd, U.Toumen, R.Richordson, R.Driskoll, D.Iksteyn, R.Brazington, R.Zayons, F.Galton, S.Shaxter, G.Xomentauskas, T.Dumitrashku va boshqalar o‘z madaniy muhiti sharoitida o‘rgangan. Jumladan, XX asrning 70 yillarida avstraliyalik psixolog Uolter Toumen sibling maqomining shaxs shakllanishiga ta’siri mavzusiga oid ko‘pgina tadqiqot ishlari olib bordi. U minglab oilalarni o‘rganib, qadriyatlar tizimining, moliyaviy ahvolining va ma’lumoti darajasining turlicha bo‘lishiga qaramasdan oiladagi o‘rni bir xil bo‘lgan insonlar xarakterida juda ko‘p o‘xshashliklar borligini aniqlagan. U sibling maqomi hatto kelajakda umr yo‘ldoshi tanlashga va u bilan bo‘ladigan munosabatlarga ham ta’sir qiladi, deb hisobladi.

Ingliz olimasi Judi Dann o‘z ishlarida oilada siblinglar o‘zaro munosabatlarini o‘rganib, uni beshta yo‘nalishga asoslanishini isbotladi. Ular: raqobat, bog‘liqlik, xavfsizlikni ta’minlash, yaqinlik (o‘zaro sirlar, samimiy hazillar), umumiy orzu-havaslardir. Masalan, bog‘liqlikni ko‘pgina maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning ko‘pchiligida ko‘rish mumkin. Bolalar orasidagi yosh qanchalik kichik bo‘lsa, munosabatlarda shunchalik bog‘liqlik kuzatiladi.

Mavzu doirasidagi ilk, asosiy tadqiqot va kuzatuv ishlarini individial psixologiya asoschisi Alfred Adler ishlarida ko‘rish mumkin. Olim shaxs shakllanishida ijtimoiy muhitning asosiy roli haqida gapirar ekan, inson hayot tarzidagi asosiy determinant, qilib tug‘ilishdagi tartibni, sibling maqomini ko‘rsatadi. Shaxsning sibling (inglizcha sibling, sibs - bir oiladagi aka-ukalar va opa-singillar) maqomi uning shaxs xususiyatlari shakllanishiga, kishilar bilan munosabatlarining xarakteriga, umuman olganda, kelgusi hayotda o‘z o‘rnini topishiga ta’sir qilishini ta’kidlagan. Adler oiladagi hayot tarzining o‘zgarishi farzandlarning har biriga turlicha ta’sir ko‘rsatadi, deb hisobladi. Bir xil oilada tarbiyalanayotgan bolalar uchun ijtimoiy vaziyat turlicha bo‘ladi. Oilada har bir keyingi farzandning tug‘ilishi, oldingi farzandlar hayot tarzining o‘zgarishiga (ota-

onalar munosabatlari, oiladagi bolalar o‘zaro munosabatlari va boshqalar) sabab bo‘ladi. Har bir sibling maqomining o‘ziga xos taraflari bor, shunday ekan har bir maqomga xos bo‘lgan vaziyatlarni o‘rganish zarur deb hisobladi. Ya’ni, mavjud vaziyatni bola qanday his qilishi, uning sibling maqomi hayot tarziga qanday ta’sir ko‘rsatadi va hokozo.

TAHLIL VA NATIJALAR

Adler qarashlari tizimining markaziy nuqtasini individuum(shaxs)ning sotsiumdan ajralmasligi g‘oyasi tashkil qiladi. Adler shaxsning ijtimoiy determinatlariga alohida e’tibor berar ekan, u quyidagilarni muhim deb hisoblagan:

a) Insonlarning o‘z taqdirlarini o‘zlari yaratishlari;
b) Qoniqarli hayot kechirish uchun hayvoniy mayllarini va nazorat qilib bo‘lmaydigan muhitni bartaraf qilishlari;
c) O‘zini o‘zi anglash orqali o‘zlarini va atrof olamni takomilashtirishlari.

Adlerning ta’kidlashicha, shaxsning doimo oldinga mukammallikka, muvaffaqiyatga, barkamollikka intilishi, hamjihatlik hissi va kimgadir kerak bo‘lish, maqsadga erishish uchun insonlar bilan birgalikdagi faoliyatga intilishi shaxs taraqqiyotini harakatga keltiruvchi kuchlardir. Shaxsning o‘zi haqidagi tasavvuri (“Men”- konsepsiyasi), orzusidagi meni (“Men”-ideal), Weltbild (olam obrazi) va o‘zining axloqiy pozitsiyasi o‘rtasidagi nomutanosiblik “nomukammallik kompleksi”ni keltirib chiqaradi. Agar bolada “nomukammallik” kompleksi oz miqdorda bo‘lsa, bu bolani oldinga intilishga, boshqalardan kuchli va aqlli bo‘lishga chorlaydi, ammo “nomukammallik kompleksi”ning ortib ketishi shaxs o‘sishi va rivojlanishiga halaqit qiladi. Adlerning fikricha, bolaga yomon munosabatda bo‘lish, unda “Napaleon kompleksi”ni paydo qiladi, bu esa uning keyingi hayoti qanday bo‘lishini belgilab beradi.

Turli sibling maqomidagi bolaning mavjud vaziyatni idrok qilishi turlicha bo‘lgani kabi hayot tarzi ham shunga qarab o‘zgaradi, deb ta’kidlab, ayrim psixologik xususiyatlar oiladagi ma’lum sibling maqomidagi bolaga xosligini aniqladi. Adler oilada farzandlarning tug‘ilish tartibiga qarab shartli ravishda to‘rt turini farqlaydi: birinchi farzand (to‘ng‘ich), o‘rtancha farzand, kichik farzand (kenja) va yagona farzand. Tadqiqotimiz mohiyati bevosita Adlerning shaxs shakllanishida tug‘ilishdagi tartibning ta’siri g‘oyasi bilan bog‘liqligini hisobga olgan holda, quyida har bir sibling maqomiga olim tomonidan berilgan xulosalarni kengroq keltirishni ma’qul topdik:

Adler ta’rificha, to‘ng‘ich farzand maqomini keyingi farzand tug‘ilgunga qadar havas qilgulik deyish mumkin. Birinchi farzand tug‘ilishini odatda ota-onalar juda intizorlik bilan kutadilar, barchasi “ko‘ngildagidek” bo‘lishi uchun bor kuchlarini ishga soladilar. Ko‘p hollarda to‘ng‘ich farzand ota-onasidan cheksiz

mehr-muhabbat va g‘amxo‘rlik oladi. Bunday munosabatlarning barchasi keyingi farzand tug‘ilishi bilan o‘zgaradi. Bu hodisa uning dunyoqarashi va oiladagi o‘rnini o‘zgartirib yuboradi. Bolaning “taxtdan tushishi”, mavqening birdan o‘zgarishi va kutishlar tizimining ham shunga yarasha boshqacha bo‘lib qolishi bilan bog‘liqdir. Bu holat Adler iborasi bilan aytganda, “detronizatsiya”, ya’ni “taxtdan ayrilish” deb ataladi. Bola uchun bu hodisa juda talofatli bo‘lib, u ota-ona e’tibori uchun ukasi bilan raqobat, kurash olib boradi. Ammo qancha harakat qilmasin oiladagi ilgargi hayotni, mavqeni qaytarib bo‘lmaydi. Vaqt o‘tishi bilan uning talablarini bajarish uchun ota-onalari juda ham bandligini tushunadi. Bundan tashqari ota-onaning boladan ustunlik jihati - avtoritarlik bor, ular bolaning og‘ir xulqi uchun jazolashlari mumkin. Bunday oilaviy kurashlar natijasida bola o‘zini inkor etilgandek his qilib, xech kimning yordami va qo‘llab quvvatlashlarisiz, yolg‘izlikda yashash strategiyasini egallaydi. Ammo ota-onalar o‘z vaqtida mehr-muhabbat bilan to‘ng‘ich farzandga muomala qilsalar va keyingi farzand tug‘ilishiga bolani tayyorlagan bo‘lsalar, “detronizatsiya” jarayoni bola uchun talofatlarsiz o‘tadi. Adler to‘ng‘ich bolaning oiladagi mavqeini hisobga olgan holda, uni mustaqil qarorlar qabul qilishga va liderlikka intiluvchan bo‘ladi deb hisobladi.

O‘rtancha farzandga boshdanoq o‘zidan katta aka yoki opasi ta’sir ko‘rsatib turadi. Shu tufayli uning rivojlanishi to‘ng‘ich farzandlarga nisbatan tez bo‘ladi. Masalan, u to‘ng‘ichga qaraganda tez gapirishi yoki yurib ketishi mumkin. Adlerning fikricha, u hayotda o‘zini o‘zgalardan oldinga o‘tib yugurayotgandek tutadi, kimlardandir o‘zib ketishga intiladi. Natijada ikkinchi farzand, ko‘pincha raqobatdosh va obro‘li shaxs bo‘lib yetishadi. A.Adler o‘rtancha farzand haqida shunday degan edi: “Ikkinchi farzand doimo ikki tomondan bosim ostida bo‘ladi. Bir tarafdan katta akasining o‘zib ketishidan qo‘rqsa, ikkinchi tarafdan ukasining o‘ziga yetib olishidan cho‘chiydi. Agar u oilada jinsi bo‘yicha yolg‘iz bo‘lmasa, oilada o‘z o‘rniga ega bo‘lish uchun qattiq harakat qilishi kerak bo‘ladi. O‘rtancha farzandlarning hayot tarzi boshqalardan ajrab turish uchun, doimo o‘zidan katta opasi yoki akasidan ustunroq ekanligini isbotlashga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Shunday qilib, o‘rtancha farzandlarning o‘ziga xosligi muvaffaqiyatga intilishdir. Adler shu bilan birga, o‘rtancha farzandlar o‘z oldilariga erishib bo‘lmaydigan maqsadlarni qo‘yadi, deb hisoblaydi. Shunisi e’tiborliki, Adlerning o‘zi ham oilada o‘rtancha farzand bo‘lgan.

Kenja farzandlarning oiladagi mavqei boshqa munosabatlarda ham o‘zgachadir. Birinchidan, u hech qachon “tojdan ayrilish” shokini boshidan kechirmaydi, oilada kichik bo‘lganligi sababli nafaqat ota-onasi, balki agar katta oila bo‘lsa, katta aka-opalarining ham g‘amho‘rligi va e’tiborida bo‘ladi. Ikkinchidan, agar ota-onasi moliyaviy jihatdan cheklangan bo‘lsa, u oilaning boshqa a’zolarining

“narsa”lardan bemalol foydalanadi. Shu bilan birga undan tajribali va aqlliroqlarning mavjudligi, ularning “kattaligi” unda “nomukammalik” hissini paydo qiladi, bunga mustaqillikning cheklanganligini kiritish mumkin. Chunki uning uchun ba’zi bir ishlarni akalari yoki opalari bajaradi. Shularga qaramasdan kenja farzandning katta siblinglardan o‘tib ketish motivatsiyasi kuchli bo‘lganligi bois, muvaffaqiyatga intilish imkoniyatlari ulkandir. Natijada ko‘pincha u eng zo‘r suzuvchi, eng yaxshi sozanda, hurmatga sazovor talaba bo‘lishi mumkin.

Yolg‘iz farzand maqomi o‘ziga xos murakkab, chunki u bilan ma’lum ma’noda musobaqalashadigan siblinglar yo‘q. Mudom onaning g‘amho‘rligini chuqur his qilishi, ko‘pincha yolg‘iz o‘g‘illarning ota bilan raqobatlashishiga olib keladi. Yolg‘iz farzand hech qachon oilada o‘z o‘rni uchun kurash olib bormagan. Doimo e’tiborda bo‘laganligi sababli, tengdoshlari bilan bo‘ladigan shaxslararo munosabatlarda qiyinchiliklarga uchrashlari mumkin.

XULOSA

Yuqorida A.Adler tomonidan keltirilgan ta’riflar har bir to‘ng‘ich, o‘rtancha, kenja va yolg‘iz farzandlar hayot tarziga to‘laligicha mos kelmasligi mumkin. U faqat har bir bolaning maqomi o‘ziga xos muammolardan iborat (“taxtdan tushish”, kattalar bilan raqobatlashish va shunga o‘xshash) ekanligini ko‘rsatdi. Adlerning shaxsni tadqiq qilishdagi muammolar va ularning yechimini topishga qaratilgan harakatlari har bir bola to‘qnash kelishi mumkin bo‘lgan muammo, oilada siblinglik maqomini o‘rganishni taqozo etadi. Xulosa qilib aytganda, sibling maqomini shaxsning ijtimoiy va emotsional rivojlanishi kechadigan oilaviy munosabatlar tizimining muhim qismi sifatida baholash ilmiy jihatdan asoslidir. Shaxs shakllanishida sibling maqomining o‘rni borasidagi tadqiqotlarni rivojlantirish orqali mazkur muammoni o‘rganish oilalardagi shaxslararo munosabatlarni muvofiqlatirishga xizmat qiladi. Zero, siblinglar o‘rtasida o‘zaro ijobiy munosabatlarning qaror topishi shaxs uchun ham, oila va jamiyat uchun ham foydalidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Адлер А. Индивидуальная психология. - Питер.: СПб, 2021. - 256 с.
2. Адлер А. Как управлят стремлением к превосходству / Возрастная психология. Хрестоматия: Учеб. пособие для студ. пед. вузов - М.: “Академия”, 2000. - 624 с. С.155
3. Дойч Ф. Отношения сиблингов.// Психологическая энциклопедия. Изд. 2-е / Под ред. Р. Корсини, А.Ауэрбаха. - СПб.: 2003.- 936 с.
4. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. - М.: Гардарики, 2005. - 320с. С.237-238.
5. Karimova V.M., G‘ayibova N.A. Oila psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma. - T.:

2022. - 232 b.

6. G‘ayibova N.A. Sibling maqomi va uning o‘smir shaxslararo munosabatlariga ta’siri. Monografiya. - T.: 2020 - 114 b.

7. G‘ayibova N. A. Sibling munosabatlarning bola intellektual rivojlanishiga ta’siri // Ta'limda istiqbolli izlanishlar 2026 №5. 127-130- betlar.

8. Anorbayevna G. N. Influence of the sibling statuse’s of teenagers on interpersonal relations //European journal of education and applied psychology. - 2016. - №. 2. - S. 68-69.

UDK: 159-942

QANDLI DIABETGA CHALINGAN SHAXSLARDA EMOTSIONAL BARQARORLIK VA INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARNING O‘ZARO ALOQADORLIGI

Sadikova Umida Botirovna
Ma’mun universiteti Psixologiya kafedrasi
Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
email: usadikova74@gmail.com
Tel: (94) 230-86-88

UrDU psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa fanlari doktori (PhD),
dotsent **E.R.Raximova** taqrizi asosida

Annotatsiya. Ushbu maqola diabet bilan og‘rigan bemorlarda hissiy barqarorlik va shaxsiy xususiyatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqotning dolzarbligi butun dunyo bo‘ylab diabetning tarqalishining ortishi va samarali kasalliklarni boshqarishda psixososyal omillarning tobora ko‘proq tan olinishi bilan bog‘liq. Shaxsiy xususiyatlarning hissiy barqarorlik bilan qanday bog‘liqligini tushunish individual psixologik aralashuvlarni rivojlantirishga, bemorlarning hayot sifatini yaxshilashga va o‘zini o‘zi boshqarish va tibbiy tavsiyalarga rioya qilishni kuchaytirishga yordam berishi mumkin. Ushbu tadqiqot natijalari psixologlar, sog‘liqni saqlash sohasi mutaxassislari va ko‘p tarmoqli diabetga qarshi kurash guruhlari uchun qimmatli tushunchalar berishi kutilmoqda.

Kalit so‘zlar. Qandli diabet, hissiy barqarorlik, shaxsiy xususiyatlar, psixologik farovonlik, surunkali kasallik, o‘zini o‘zi boshqarish.

THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL STABILITY AND INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS IN INDIVIDUALS WITH DIABETES MELLITUS

Abstract. This article aims to investigate the relationship between emotional stability and personality traits in patients with diabetes. The relevance of the study is due to the increasing prevalence of diabetes worldwide and the increasing recognition of psychosocial factors in effective disease management. Understanding how personality traits are associated with emotional stability may help develop individual psychological interventions, improve patients’ quality of life, and enhance self-management and adherence to medical recommendations. The results of this

study are expected to provide valuable insights for psychologists, health professionals, and multidisciplinary diabetes management teams.

Keywords: Diabetes, emotional stability, personality traits, psychological well-being, chronic disease, self-management.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ И ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ У ЛИЦ С САХАРНЫМ ДИАБЕТОМ

Аннотация. Цель данной статьи - исследовать взаимосвязь между эмоциональной стабильностью и личностными чертами у пациентов с диабетом. Актуальность исследования обусловлена растущей распространенностью диабета во всем мире и растущим признанием психосоциальных факторов в эффективном лечении заболевания. Понимание того, как личностные черты связаны с эмоциональной стабильностью, может помочь в разработке индивидуальных психологических вмешательств, улучшении качества жизни пациентов, а также в повышении эффективности самоконтроля и соблюдении медицинских рекомендаций. Ожидается, что результаты этого исследования предоставят ценную информацию для психологов, медицинских работников и междисциплинарных групп по лечению диабета.

Ключевые слова: Диабет, эмоциональная стабильность, личностные черты, психологическое благополучие, хроническое заболевание, самоконтроль.

KIRISH

Qandli diabet butun dunyoda eng keng tarqalgan surunkali kasalliklardan biri bo‘lib, uzoq muddatli metabolik disregulyatsiya va doimiy o‘zini o‘zi boshqarish zarurati bilan tavsiflanadi. Fiziologik oqibatlaridan tashqari, diabet bemorlarning hissiy holatiga va umumiy hayot sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan jiddiy psixologik muammolarni keltirib chiqaradi. Hissiy barqarorlik shaxsning stressli hayot sharoitlariga moslashish, his-tuyg‘ularni tartibga solish va surunkali kasallik mavjud bo‘lganda psixologik muvozanatni saqlash qobiliyatini belgilovchi asosiy psixologik omil hisoblanadi.

Qandli diabet bilan og‘rigan bemorlar ko‘pincha xavotir, asabiylashish, asoratlardan qo‘rqish va depressiv alomatlar kabi hissiy o‘zgarishlarni boshdan kechiradilar. Bu hissiy buzilishlar qaror qabul qilishga xalaqit berishi, davolanishga rioya qilish uchun motivatsiyani pasaytirishi va glikemik nazoratga salbiy ta’sir

ko‘rsatishi mumkin. Shu bilan birga, shaxsiy xususiyatlardagi individual farqlar bemorlarning kasalliklarini qanday qabul qilishiga, stressga qanday munosabatda bo‘lishiga va kurashish strategiyalaridan foydalanishiga ta’sir qiladi. Nevrotizm, vijdonlilik, ekstraversiya va hissiy bardoshlilik kabi xususiyatlar hissiy tartibga solish va sog‘liq bilan bog‘liq xatti-harakatlarda muhim rol o‘ynashi ko‘rsatilgan.

Qandli diabetning psixologik jihatlariga tobora ko‘proq e’tibor qaratilishiga qaramay, diabet bilan og‘rigan bemorlarda hissiy barqarorlik va shaxsiy xususiyatlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik, ayniqsa integrativ psixologik baholash nuqtai nazaridan, yetarlicha o‘rganilmagan. Ushbu bog‘liqlikni o‘rganish kasallikni samarali boshqarishga yordam beradigan psixologik xavf omillari va himoya resurslarini aniqlash uchun juda muhimdir. Shuning uchun, ushbu tadqiqot diabet bilan og‘rigan bemorlarda hissiy barqarorlik va shaxsiy xususiyatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, diabetni davolashga shaxsiylashtirilgan va psixologik jihatdan xabardor yondashuvning muhimligini ta’kidlaydi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Qandli diabet bilan og‘rigan bemorlarda hissiy barqarorlik va shaxsiy xususiyatlarni o‘rganish zamonaviy sog‘liqni saqlash psixologiyasi va psixosomatik tadqiqotlarda muhim o‘rin tutadi. Xalqaro tadqiqotlar diabet nafaqat metabolik kasallik, balki psixologik stress, hissiy beqarorlik va uzoq muddatli moslashish qiyinchiliklari bilan chambarchas bog‘liq holat ekanligini ta’kidlaydi[1]. Hissiy barqarorlik, ayniqsa, doimiy o‘zini o‘zi boshqarish va turmush tarzini o‘zgartirishni talab qiladigan surunkali kasalliklarda psixologik bardoshlilikning asosiy ko‘rsatkichi hisoblanadi.

L.Fisher va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar[2] klinik depressiyadan farq qiladigan, ammo hissiy muvozanat va o‘zini o‘zi boshqarish xatti-harakatlariga sezilarli darajada ta’sir qiluvchi diabet bilan bog‘liq stress tushunchasini ta’kidlaydi. Qandli diabet bilan og‘rigan bemorlarda hissiy beqarorlik asoratlardan qo‘rqish, davolanishdan charchoq va nazoratni yo‘qotish hissi bilan bog‘liq. Bu hissiy qiyinchiliklar kasalliklarni samarali boshqarishga xalaqit berishi va hayot sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shaxsiy xususiyatlar bemorlarning surunkali kasallikka hissiy jihatdan qanday munosabatda bo‘lishini aniqlashda markaziy rol o‘ynaydi. P.T.Kosta va R.R.McCraening besh faktorli modeliga ko‘ra, nevrotizm hissiy beqarorlik, xavotir va stressga moyillik bilan kuchli bog‘liq, vijdonlilik esa o‘zini o‘zi tarbiyalash, hissiy tartibga solish va tibbiy tavsiyalarga rioya qilishga hissa qo‘shadi[3,4]. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yuqori vijdonli bemorlar hissiy jihatdan yaxshiroq moslashishni va o‘zini o‘zi parvarish qilishda barqarorroq xatti-harakatlarni namoyon etadilar.

Xalqaro tadqiqotlardan tashqari, o‘zbek psixologik adabiyoti shaxsiyat rivojlanishi, hissiy tartibga solish va sog‘liq bilan bog‘liq xatti-harakatlar bo‘yicha qimmatli nazariy va amaliy tushunchalarni taqdim etadi. O‘zbek olimlari hissiy barqarorlik individual psixologik xususiyatlar va ijtimoiy-ekologik omillarning o‘zaro ta’siri orqali shakllanishini ta’kidlaydilar[5]. Shu nuqtai nazardan, diabet kabi surunkali kasalliklar hissiy sohaga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi va vaqt o‘tishi bilan shaxsiyat xususiyatlarini o‘zgartirishi mumkin.

V.M.Karimova[6] hissiy o‘zini o‘zi boshqarish va stressga chidamlilik shaxs yetukligi va psixologik farovonlikning muhim tarkibiy qismlari ekanligini ta’kidlaydi. Surunkali somatik kasalliklarga chalingan bemorlarda hissiy tartibga solishning yetarli emasligi xavotirning kuchayishiga va moslashuvchanlikning pasayishiga olib kelishi mumkin. Xuddi shunday, M.M.Mamatov[7] uzoq muddatli sog‘liq muammolari bo‘lgan shaxslarga psixologik yordam ko‘rsatishda shaxsiy xususiyatlarni hisobga olish muhimligini ta’kidlaydi va individual yondashuvlar psixologik aralashuvlar samaradorligini oshirishini ta’kidlaydi.

Tibbiy va sog‘liqni saqlash psixologiyasi bo‘yicha o‘zbek tadqiqotlari ham psixologik baholashni tibbiy amaliyotga integratsiya qilish zarurligini ta’kidlaydi. A.R.Rasulovning [8] fikriga ko‘ra, surunkali kasalliklarga chalingan bemorlarda hissiy beqarorlik ko‘pincha davolash natijalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatishiga qaramay, yetarlicha baholanmaydi. Bu diabet bilan og‘rigan bemorlarda hissiy barqarorlik va shaxsiy xususiyatlarni xalqaro va milliy tadqiqot kontekstlarida o‘rganishning dolzarbligini ta’kidlaydi. Ko‘rib chiqilgan adabiyotlar diabet bilan og‘rigan bemorlarda hissiy barqarorlik shaxsiy xususiyatlar va psixososyal omillar bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Xalqaro tadqiqotlar bu munosabatlar bo‘yicha empirik dalillarni taqdim etsa-da, o‘zbek psixologik tadqiqotlari qimmatli nazariy asoslar va madaniy jihatdan tegishli nuqtai nazarlarga hissa qo‘shadi. Ikkala manbaning integratsiyasi diabetga moslashishning hissiy va shaxsiyat bilan bog‘liq jihatlarini yanada kengroq tushunish imkonini beradi.

Ushbu tadqiqotda qandli diabet tashxisi qo‘yilgan bemorlarda hissiy barqarorlik va shaxsiy xususiyatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish uchun miqdoriy, kesma tadqiqot dizayni qo‘llanildi. Ushbu metodologik yondashuv psixologik xususiyatlar bo‘yicha ob’ektiv va o‘lchanadigan ma’lumotlarni olish va o‘rganilayotgan o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqliklarni aniqlash uchun tanlangan. Tadqiqot psixologik tadqiqotning axloqiy tamoyillariga muvofiq, ixtiyoriy ishtirok etish, xabardor rozilik va respondentlarning shaxsiy ma’lumotlarining maxfiyligini ta’minlash asosida olib borildi.

Tadqiqot namunasi ambulatoriya yoki statsionar tibbiy yordam olayotgan diabet tashxisi qo‘yilgan bemorlardan iborat edi. Ishtirokchilar maqsadli namunalar yordamida tanlandi, inklyuziya mezonlari diabetning tasdiqlangan tibbiy tashxisi, psixologik moslashuv jarayonlari sodir bo‘lishi uchun etarli bo‘lgan minimal kasallik davomiyligi va og‘ir kognitiv buzilishlar yoki o‘tkir ruhiy kasalliklarning yo‘qligi kabi mezonlarni o‘z ichiga oldi. Ushbu mezonlar ishtirokchilarning ishonchli o‘z-o‘zini hisobot qilish ma’lumotlarini taqdim eta olishlarini va natijalar vaqtinchalik hissiy holatlar o‘rniga barqaror psixologik xususiyatlarni aks ettirishini ta’minladi.

Ma’lumotlarni to‘plash sog‘liqni saqlash va shaxsiyat psixologiyasida keng qo‘llaniladigan standartlashtirilgan psixodiagnostika vositalaridan foydalangan holda amalga oshirildi. Emotsional barqarorlik shaxslarning emotsional reaksiyalarni boshqarish, psixologik muvozanatni saqlash va stressga dosh berish qobiliyatini baholaydigan tasdiqlangan emotsional tartibga solish va affektiv muvozanat o‘lchovlari orqali baholandi. Shaxsiy xususiyatlar nevrotizm, vijdonlilik, ekstravertlik, rozilik va tajribaga ochiqlik kabi asosiy o‘lchovlarni baholaydigan Besh faktorli modelga asoslangan shaxsiyat inventarizatsiyasi yordamida o‘lchandi. Standartlashtirilgan vositalardan foydalanish olingan ma’lumotlarning ishonchliligi va haqiqiyligini oshirdi.

Statistik ma’lumotlar tahlili emotsional barqarorlik va shaxsiy xususiyatlar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish uchun tegishli usullar yordamida amalga oshirildi. Namunaning asosiy xususiyatlarini va o‘zgaruvchilarning taqsimlanishini umumlashtirish uchun tavsiflovchi statistika qo‘llanildi. Emotsional barqarorlik va o‘ziga xos shaxsiy xususiyatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikning kuchi va yo‘nalishini aniqlash uchun korrelyatsiya tahlili qo‘llanildi. Kerak bo‘lgan hollarda, klinik yoki demografik omillarga asoslangan holda kichik guruhlar orasidagi farqlarni o‘rganish uchun qo‘shimcha qiyosiy tahlillar o‘tkazildi. Statistik ahamiyat darajasi umumiy qabul qilingan ilmiy standartlarga muvofiq belgilandi. Tanlangan metodologiya diabetning psixologik o‘lchamlarini o‘rganish uchun tizimli va ishonchli asos yaratdi. Emotsional va shaxsiy baholashlarni birlashtirish orqali tadqiqot surunkali kasallikka moslashishga ta’sir qiluvchi psixososyal omillarni chuqurroq tushunishga hissa qo‘shish va diabet bilan og‘rigan bemorlar uchun individual psixologik aralashuvlarni ishlab chiqishni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari qandli diabet bilan og‘rigan bemorlarda hissiy barqarorlik va o‘ziga xos shaxsiy xususiyatlar o‘rtasidagi muhim bog‘liqlikni aniqladi. Tavsif tahlili shuni ko‘rsatdiki, ishtirokchilarning katta qismi o‘rtacha va past darajadagi hissiy barqarorlikni namoyish etdi, bu uzoq muddatli kasalliklarni boshqarish bilan

bog‘liq psixologik yukni va o‘zini o‘zi boshqarishga doimiy ehtiyojni aks ettirishi mumkin. Hissiy tebranishlar, ayniqsa, kasallikning uzoq davom etishi bilan og‘rigan va davolash tavsiyalariga rioya qilishda qiyinchiliklar haqida xabar bergan bemorlarda aniq ko‘rindi.

1-jadval. Qandli diabetli bemorlarda emotsional barqarorlik va shaxs xususiyatlari o‘zaro bog‘liqligi

Shaxs xususiyati	Emotsional barqarorlik darajasi	Qisqa tavsif
Mas’uliyatlilik	Yuqori	Davolanish rejimiga qat’iy rioya qilish bilan bog‘liq
Optimistiklik	O‘rtacha	Kasallikka moslashishda ijobiy ruhiy holatni qo‘llab-quvvatlaydi
Impulsivlik	Past	Hissiy beqarorlikni kuchaytirishi mumkin
Tashvishchanlik	Past-o‘rtacha	Stress holatlariga sezgirlikni oshiradi

Jadval diabet bilan og‘rigan bemorlarda hissiy barqarorlik ularning shaxsiy xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Kuchli mas’uliyatli bemorlarda yuqori hissiy barqarorlik kuzatiladi, chunki ular davolash rejalariga ko‘proq rioya qilishadi. Optimist shaxslar o‘rtacha darajadagi hissiy barqarorlikni namoyon etadilar, bu ularga kasalliklariga ijobiyroq moslashishga yordam beradi. Aksincha, impulsivlik pastroq hissiy barqarorlik bilan bog‘liq va hissiy nomutanosiblikni kuchaytirishi mumkin. Xuddi shunday, xavotirga moyil bemorlar stress va sog‘liq bilan bog‘liq tashvishlarga yuqori sezgirliklari tufayli hissiy barqarorlikning pasayishini ko‘rsatadilar.

Korrelyatsiya tahlili hissiy barqarorlik va nevrotizm o‘rtasida kuchli salbiy bog‘liqlikni ko‘rsatdi. Nevrotizm darajasi yuqori bo‘lgan bemorlarda hissiy beqarorlikning kuchayishi kuzatildi, bu esa yuqori xavotir, asabiylashish va stressga moyillik bilan tavsiflanadi. Bu topilma nevrotizm surunkali kasallik sharoitida hissiy disregulyatsiya uchun asosiy xavf omili ekanligini ko‘rsatadigan oldingi tadqiqotlar bilan mos keladi. Qandli diabet bilan og‘rigan bemorlarda yuqori darajadagi nevrotizm kasallik bilan bog‘liq xavotirlarni kuchaytirishi va qon glyukoza darajasining o‘zgarishiga hissiy reaktsiyalarni kuchaytirishi, shu bilan psixologik moslashuvni murakkablashtirishi mumkin.

Tajribaga ochiqlik hissiy barqarorlik bilan zaifroq, ammo mazmunli munosabatni ko‘rsatdi. Yuqori ochiqlikka ega bemorlar turmush tarzi o‘zgarishlariga

moslashishda ko‘proq moslashuvchan va psixologik ta’lim va xulq-atvor aralashuvlariga ko‘proq moyil bo‘lib ko‘rindi. Bu moslashuvchanlik shaxslarga yangi kurashish strategiyalarini kundalik ishlariga integratsiya qilish imkonini berish orqali hissiy tartibga solishni yaxshilashga hissa qo‘shishi mumkin.

Topilmalar muhokamasi diabet bilan og‘rigan bemorlarda hissiy barqarorlikning murakkab va ko‘p o‘lchovli tabiatini ta’kidlaydi. Kuzatilgan assotsiatsiyalar shuni ko‘rsatadiki, hissiy barqarorlik shunchaki o‘tkinchi hissiy holat emas, balki barqaror shaxsiyat xususiyatlariga chuqur ildiz otgan. Bu natijalar surunkali kasalliklarga moslashishni biologik, psixologik va ijtimoiy omillar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir sifatida ko‘rib chiqadigan psixosomatik va sog‘liqni saqlash psixologiyasi doiralariga mos keladi. Amaliy nuqtai nazardan, topilmalar diabet bilan og‘rigan bemorlar uchun psixologik yordam dasturlariga shaxsiyatni baholashni kiritish muhimligini ta’kidlaydi. Yuqori nevrotiklik va past vijdonli shaxslarni aniqlash klinisyenlarga hissiy beqarorlik va o‘zini o‘zi boshqarishning sustligi xavfi yuqori bo‘lgan bemorlarni aniqlashga yordam berishi mumkin.

Emotsional tartibga solish ko‘nikmalari, stressni boshqarish va shaxsga asoslangan yengish strategiyalariga qaratilgan maxsus psixologik aralashuvlar ham hissiy farovonlikni, ham kasallik natijalarini yaxshilashi mumkin. Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot natijalari diabet bilan og‘rigan bemorlarda hissiy barqarorlikni shakllantirishda shaxsiy xususiyatlarning ahamiyatini ta’kidlaydigan dalillarning ko‘payishiga hissa qo‘shadi. Ushbu psixologik jihatlarni hal qilish orqali tibbiyot xodimlari diabetga qarshi kurashda yanada yaxlit va individual yondashuvni qo‘llashlari mumkin, natijada bemorlarning hayot sifatini va surunkali kasalliklarga uzoq muddatli moslashuvini yaxshilaydi.

XULOSA

Maqola diabet bilan og‘rigan bemorlarda hissiy barqarorlik va shaxsiy xususiyatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganib chiqdi va surunkali kasalliklarga moslashishning psixologik jihatlarini ta’kidladi. Topilmalar shuni ko‘rsatadiki, hissiy barqarorlik barqaror shaxsiy xususiyatlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, psixologik omillar shaxslarning diabetni qanday qabul qilishi, boshqarishi va moslashishida muhim rol o‘ynashini tasdiqlaydi. Hissiy beqarorlik yuqori darajadagi nevrotizmga ega bemorlarda ko‘proq namoyon bo‘lganligi aniqlandi, vijdonlilik, ekstravertlik va kelishuv kabi xususiyatlar esa yaxshiroq hissiy tartibga solish va psixologik barqarorlik bilan bog‘liq edi.

Topilmalarga asoslanib, bir nechta amaliy tavsiyalar taklif qilinishi mumkin. Birinchidan, diabet bilan og‘rigan bemorlarni muntazam psixologik skrining qilish hissiy barqarorlik va asosiy shaxsiy xususiyatlarni baholashni o‘z ichiga olishi kerak, bu esa hissiy stress xavfi ostida bo‘lgan shaxslarni aniqlashga imkon beradi.

Ikkinchidan, psixologik aralashuvlar bemorlarning shaxsiy profillariga moslashtirilishi kerak, bunda yuqori nevrotiklikka ega bo‘lgan shaxslarda hissiy tartibga solish ko‘nikmalarini mustahkamlashga va vijdonliligi past bo‘lganlarda o‘zini o‘zi boshqarish strategiyalarini takomillashtirishga alohida e’tibor qaratiladi.

Uchinchidan, psixota’lim, stressni boshqarish usullari va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash dasturlarini diabetni davolash rejalariga integratsiya qilish hissiy farovonlikni yaxshilashi va kasallikka uzoq muddatli moslashishni osonlashtirishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot hissiy barqarorlik va shaxsiy xususiyatlarni diabetni boshqarishning ajralmas komponentlari sifatida ko‘rib chiqish zarurligini ta’kidlaydi. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi uzoq muddatli munosabatlarni o‘rganishi va diabet bilan og‘rigan bemorlar uchun ham psixologik, ham klinik natijalarni yaxshilashda shaxsiyatga asoslangan psixologik aralashuvlarning samaradorligini o‘rganishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Anderson R.J., Freedland K.E., Clouse R.E., Lustman P.J. Qandli diabet bilan og‘rigan kattalarda komorbid depressiyaning tarqalishi: meta-tahlil // Diabetes Care. 2001. 24-jild, № 6. P. 1069-1078.
2. Fisher L., Mullan J.T., Arean P., Glasgow R.E., Hessler D., Masharani U. Diabet bilan bog‘liq qiyinchilik, ammo klinik depressiya yoki depressiv alomatlar emas, balki ham kesma, ham bo‘ylama tahlillarda glikemik nazorat bilan bog‘liq // Diabetes Care. 2010. 33-jild, № 1. P. 23-28.
3. Kosta P.T., McCrae R.R. Qayta ko‘rib chiqilgan NEO shaxsiyat inventarizatsiyasi (NEO PI-R) va NEO besh omilli inventarizatsiyasi (NEO-FFI): Professional qo‘llanma. Odessa, FL: Psixologik baholash manbalari, 1992. 101 p.
4. Bogg T., Roberts B.V. Vijdonlilik va salomatlik bilan bog‘liq xatti-harakatlar: o‘limga olib keladigan etakchi xatti-harakatlarning meta-tahlili // Psixologik xabarnoma. 2004. jild. 130, № 6. B. 887-919.
5. G‘oziyev E.G‘. Shaxs psixologiyasi. Toshkent: O‘qituvchi, 2003. 240 b.
6. Karimova V.M. Psixologiya. Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. 312 b.
7. Mamatov M.M. Tibbiy psixologiya asoslari. Toshkent: Innovatsiya, 2019. 198 b.
8. Rasulov A.R. Surunkali tibbiy yordam moslashuv muammolari // Psixologiya ilmiy jurnali. 2020. № 2. B. 45-52.

O‘QITUVCHILARDA KASBIY STRESSNING YUZAGA KELISHIGA TA’SIR ETUVCHI INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK OMILLAR

Konratbaeva Ayjamal Bazarbaevna
O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
“Psixologiya” kafedrasi o‘qituvchisi
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa (PhD) doktori

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘qituvchilarda kasbiy stressning namoyon bo‘lishiga ta’sir etuvchi psixologik omillar, uning emotsional, kognitiv, fiziologik va xulq-atvoriy xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Pedagogik faoliyat jarayonida yuzaga keladigan psixoemotsional zo‘riqish, kasbiy mas’uliyat, ish yuklamasining ortishi, shaxslararo munosabatlardagi murakkabliklar hamda kasbiy kuyish sindromining o‘zaro bog‘liqligi yoritiladi. Shuningdek, o‘qituvchilarning stressga bardoshliligi, emotsional barqarorligi, psixologik moslashuvchanligi va kasbiy motivatsiyasining stressni boshqarishdagi ahamiyati asoslanadi. Kasbiy stressning salbiy oqibatlarini kamaytirish, pedagoglarning psixologik farovonligini ta’minlash va ta’lim muassasalarida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: kasbiy stress, pedagogik faoliyat, o‘qituvchi, psixoemotsional zo‘riqish, emotsional barqarorlik, kasbiy kuyish, stressga bardoshlilik, psixologik farovonlik, koping strategiyalar, kasbiy moslashuv.

ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ВОЗНИКНОВЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТРЕССА У УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические факторы, влияющие на проявление профессионального стресса у учителей, а также анализируются его эмоциональные, когнитивные, физиологические и поведенческие особенности. Раскрывается взаимосвязь психоэмоционального напряжения, профессиональной ответственности, повышенной рабочей нагрузки, сложностей межличностных отношений и синдрома профессионального выгорания в педагогической деятельности. Особое внимание уделяется роли стрессоустойчивости, эмоциональной стабильности, психологической гибкости и профессиональной мотивации учителей в преодолении профессионального стресса. На основе теоретического анализа предлагаются научно-практические рекомендации, направленные на

снижение негативных последствий профессионального стресса, обеспечение психологического благополучия педагогов и формирование благоприятной психологической среды в образовательных учреждениях.

Ключевые слова: профессиональный стресс, педагогическая деятельность, учитель, психоэмоциональное напряжение, эмоциональная стабильность, профессиональное выгорание, стрессоустойчивость, психологическое благополучие, копинг-стратегии, профессиональная адаптация

INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING THE OCCURRENCE OF OCCUPATIONAL STRESS AMONG TEACHERS

Abstract. This article examines the psychological factors influencing the manifestation of occupational stress among teachers and analyzes its emotional, cognitive, physiological, and behavioral characteristics. It explores the interrelationships between psycho-emotional strain, professional responsibility, increased workload, interpersonal difficulties, and burnout syndrome in teaching activities. Particular attention is paid to the role of stress resilience, emotional stability, psychological flexibility, and professional motivation in managing occupational stress among teachers. Based on a theoretical analysis, the article provides scientific and practical recommendations aimed at reducing the negative consequences of occupational stress, promoting teachers' psychological well-being, and creating a supportive psychological environment in educational institutions.

Keywords: occupational stress, teaching activities, teacher, psycho-emotional strain, emotional stability, professional burnout, stress resilience, psychological well-being, coping strategies, professional adaptation.

KIRISH

Zamonaviy ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, ta’lim sifatiga qo‘yilayotgan talablarning ortib borishi, innovatsion pedagogik texnologiyalarning joriy etilishi hamda o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini muntazam takomillashtirish zarurati pedagogik faoliyatning psixologik mazmunini yanada murakkablashtirmoqda. Ayniqsa, o‘qituvchilarning yuqori kasbiy mas’uliyat sharoitida faoliyat yuritishi, o‘quvchilar va ularning ota-onalari bilan doimiy muloqotda bo‘lishi, ta’lim natijalari uchun javobgarlikni his qilishi hamda kasbiy va shaxsiy hayot o‘rtasidagi muvozanatni saqlashga intilishi ularda kasbiy stressning yuzaga kelishiga sabab bo‘luvchi muhim omillar hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, pedagoglarning kasbiy maqomini mustahkamlash, ularning mehnat sharoitlarini yaxshilash va ijtimoiy himoyasini kuchaytirishga qaratilgan davlat siyosati mazkur muammoni tadqiq etishning muhim ijtimoiy-huquqiy asosini tashkil etadi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PF-134-son «2022–2026-yillarda maktab ta’limini rivojlantirish bo‘yicha milliy dasturni tasdiqlash to‘g‘risida»gi Farmonida jamiyatda o‘qituvchi kasbi nufuzini oshirish, pedagoglar uchun qulay ijtimoiy sharoitlar yaratish, ularning mehnatini munosib rag‘batlantirish va uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta’minlash ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilangan [1]. Mazkur vazifalar pedagoglarning nafaqat kasbiy kompetentligini rivojlantirish, balki ularning psixologik farovonligi va mehnat faoliyatiga moslashuvini o‘rganish zaruratini ham ilmiy jihatdan asoslaydi.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-maydagi PF-79-son «Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmonida pedagog kadrlarni kasbiy sertifikatlash, ularning faoliyatini baholash hamda ta’lim tizimini tashkiliy jihatdan takomillashtirish masalalari nazarda tutilgan [2]. Ushbu islohotlar sharoitida o‘qituvchilarning yangi kasbiy talablarga psixologik moslashuvi, o‘z kasbiy imkoniyatlariga ishonchi va baholash jarayonlari bilan bog‘liq zo‘riqishlarini o‘rganish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro miqyosda ham mehnat faoliyati bilan bog‘liq psixologik salomatlik masalasi dolzarb hisoblanadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining 2022-yilda e’lon qilingan «Mehnat faoliyatida ruhiy salomatlik bo‘yicha tavsiyalar»ida tashkiliy omillarni yaxshilash, psixoijtimoiy xavflarni kamaytirish, xodimlarning stressni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish muhimligi ta’kidlangan [9].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, o‘qituvchilarda kasbiy stressning yuzaga kelish mexanizmlari, uning shaxsiy va tashkiliy omillar bilan bog‘liqligi, psixologik namoyon bo‘lish shakllari hamda stressga bardoshlilikni rivojlantirish imkoniyatlarini ilmiy jihatdan tadqiq etish muhim ahamiyatga ega.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Kasbiy stress muammosi xorijiy psixologiya fanida shaxsning moslashuv imkoniyatlari, emotsional regulyatsiya, kasbiy faoliyat samaradorligi va psixologik farovonlik bilan bog‘liq holda keng tadqiq etilgan.

Stressning ilmiy-nazariy asoslarini ishlab chiqqan G.Selye (1956) stressni organizmning turli tashqi va ichki ta’sirlarga nisbatan umumiy moslashuv reaksiyasi sifatida izohlagan [3]. Olim tomonidan ishlab chiqilgan umumiy adaptatsion sindrom konsepsiyasida stressning xavotir reaksiyasi, qarshilik ko‘rsatish va holdan

toyish bosqichlari ajratilgan. Mazkur yondashuv o‘qituvchilarda davomli kasbiy zo‘riqish natijasida yuzaga keladigan psixofiziologik charchash jarayonlarini tushuntirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

R.Lazarus va S.Folkman (1984) tomonidan ishlab chiqilgan stressning tranzaksion nazariyasida stress shaxs va muhit o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar natijasi sifatida talqin etiladi [4]. Ushbu nazariyaga ko‘ra, stressning kuchi faqat tashqi vaziyatning murakkabligi bilan emas, balki shaxsning vaziyatni subyektiv baholashi va uni yengish imkoniyatlarini qanday idrok etishi bilan ham belgilanadi. Mazkur yondashuv pedagogik faoliyatda bir xil kasbiy talablar turli o‘qituvchilarda turlicha psixologik reaksiyalarni yuzaga keltirishini izohlash imkonini beradi.

K.Maslach va S.Jackson (1981) kasbiy kuyish sindromini o‘rganib, uning emotsional holdan toyish, depersonalizatsiya va shaxsiy kasbiy yutuqlarni past baholash kabi asosiy komponentlarini ajratib ko‘rsatgan [5]. Keyinchalik K.Maslach, W.Schaufeli va M.Leiter (2001) kasbiy kuyishni uzoq davom etuvchi kasbiy stress bilan bog‘liq psixologik holat sifatida kengroq tahlil qilganlar [6]. Ushbu tadqiqotlar o‘qituvchilarda emotsional charchash, kasbiy faoliyatga nisbatan salbiy munosabat va kasbiy samaradorlik hissining pasayishi o‘rtasidagi aloqalarni tushuntirishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

C.Kyriacou (2001) o‘qituvchilar stressini pedagogik faoliyatning o‘ziga xos kasbiy muammosi sifatida tahlil qilib, uning yuzaga kelishida ish yuklamasi, o‘quvchilar bilan munosabatlar, vaqt tanqisligi va tashkiliy talablarning ahamiyatini ko‘rsatgan. Muallif o‘qituvchilar stressini o‘rganishda stress manbalari, individual farqlar va stressni yengish strategiyalarini kompleks tahlil qilish zarurligini ta’kidlagan [8].

A.Bandura (1997) tomonidan ishlab chiqilgan o‘z samaradorligiga ishonch nazariyasida shaxsning o‘z imkoniyatlariga ishonchi uning murakkab vaziyatlarga munosabati, qiyinchiliklarni yengishdagi qat’iyati va faoliyat natijalariga ta’sir etuvchi muhim psixologik omil sifatida asoslangan [7]. Mazkur nazariya o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligiga bo‘lgan ishonchi va stressli pedagogik vaziyatlarga moslashuvi o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntirishda ahamiyatlidir.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchilarda kasbiy stress ko‘p omilli psixologik hodisa bo‘lib, uning shakllanishida shaxsning individual xususiyatlari, kasbiy faoliyat talablari va ijtimoiy muhit omillari o‘zaro ta’sirlashadi. Shu sababli kasbiy stressni faqat emotsional zo‘riqish holati sifatida emas, balki shaxsning kognitiv baholashi, emotsional boshqaruvi, xulq-atvor reaksiyalari va kasbiy moslashuv imkoniyatlari bilan bog‘liq kompleks jarayon sifatida tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

Mazkur tadqiqot o‘qituvchilarda kasbiy stressning namoyon bo‘lishiga ta’sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash va tizimlashtirishga qaratilgan nazariy-tahliliy tadqiqot hisoblanadi. Tadqiqotning metodologik asosini G. Selyening stress va umumiy adaptatsion sindrom nazariyasi, R.Lazarus va S.Folkmanning stressni kognitiv baholash va koping strategiyalari konsepsiyasi, K.Maslachning kasbiy kuyish modeli hamda A.Banduraning o‘z samaradorligiga ishonch nazariyasi tashkil etadi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy-nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Ilmiy-nazariy tahlil yordamida kasbiy stressning psixologik mohiyati, shakllanish mexanizmlari va namoyon bo‘lish xususiyatlari o‘rganildi. Qiyosiy tahlil orqali turli nazariy yondashuvlarda kasbiy stressning yuzaga kelish sabablari va uni yengish mexanizmlari o‘rtasidagi umumiylik hamda farqli jihatlar aniqlandi. Tizimlashtirish metodi asosida o‘qituvchilarda kasbiy stressga ta’sir etuvchi omillar individual-psixologik, ijtimoiy-psixologik va kasbiy-tashkiliy guruhlarga ajratildi.

Tadqiqotning nazariy tahlil mezonlari sifatida kasbiy stressning yuzaga kelish omillari, emotsional va kognitiv namoyon bo‘lish xususiyatlari, kasbiy kuyish bilan bog‘liqligi hamda stressga bardoshlilikni ta’minlovchi psixologik resurslar belgilandi.

Mazkur tadqiqot doirasida mustaqil psixodiagnostik tekshiruv o‘tkazilmaganligi sababli natijalar mavjud ilmiy manbalarni tahlil qilish va umumlashtirish asosida shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘qituvchilarda kasbiy stressning namoyon bo‘lishiga ta’sir etuvchi psixologik omillar bo‘yicha ilmiy-nazariy yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilish natijasida kasbiy stressning shakllanishi shaxsning individual xususiyatlari, kasbiy faoliyatga qo‘yiladigan talablar va ijtimoiy muhit omillarining o‘zaro ta’siri bilan bog‘liq ekanligi asoslandi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, o‘qituvchilarda kasbiy stressni yuzaga keltiruvchi omillarni uchta asosiy guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruhni individual-psixologik omillar tashkil etib, ularga yuqori xavotirlilik, emotsional beqarorlik, o‘z-o‘zini past baholash, perfektsionizm, kasbiy muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish va stressga bardoshlilikning yetarlicha rivojlanmaganligi kiradi. Ushbu xususiyatlar pedagogik vaziyatlarni subyektiv baholash jarayoniga ta’sir ko‘rsatib, kasbiy qiyinchiliklarni yuqori darajadagi psixologik tahdid sifatida idrok etish ehtimolini kuchaytiradi.

Ikkinchi guruhni ijtimoiy-psixologik omillar tashkil etadi. Ular pedagogik jamoada shaxslararo munosabatlarning murakkabligi, rahbariyat bilan muloqotdagi

qiyinchiliklar, ota-onalar va o‘quvchilar bilan yuzaga keladigan nizolar hamda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi bilan tavsiflanadi. Mazkur omillar o‘qituvchining psixologik xavfsizlik hissi, kasbiy qoniqishi va emotsional holatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Uchinchi guruhni kasbiy-tashkiliy omillar tashkil etib, ular yuqori ish yuklamasi, vaqt tanqisligi, kasbiy vazifalarning ko‘pligi, hujjatlashtirish ishlari va faoliyat natijalarini baholash bilan bog‘liq talablarni o‘z ichiga oladi. Ushbu omillar uzoq muddat davom etganda psixoemotsional zo‘riqish va kasbiy charchash xavfini oshiradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kasbiy stressning emotsional komponenti o‘qituvchilarning pedagogik faoliyatida muhim o‘rin tutadi. O‘qituvchi doimiy ravishda o‘quvchilar bilan muloqotda bo‘lishi, murakkab vaziyatlarda o‘z hissiyotlarini nazorat qilishi va kasbiy mas’uliyatni saqlashi zarur. Bunday sharoitda emotsional resurslarning kamayishi psixologik charchashni kuchaytirishi mumkin.

Kasbiy stressning kognitiv komponenti esa pedagogning o‘z imkoniyatlarini baholashi va kasbiy vaziyatlarni idrok etishi bilan bog‘liq. R Lazarus va S.Folkman nazariyasiga ko‘ra, shaxsning stressli vaziyatga munosabati uning mazkur vaziyatni qanday baholashiga bog‘liq. Shu nuqtayi nazardan, o‘qituvchining kasbiy qiyinchiliklarni yengib bo‘lmaydigan muammo sifatida qabul qilishi xavotir va psixologik zo‘riqishni kuchaytirishi mumkin.

Shuningdek, kasbiy stress va kasbiy kuyish o‘rtasidagi nazariy bog‘liqlik ham aniqlandi. K.Maslach konsepsiyasiga ko‘ra, uzoq davom etuvchi kasbiy zo‘riqish emotsional holdan toyish, kasbiy munosabatlarda begonalashish va kasbiy samaradorlik hissining pasayishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bu holat o‘qituvchilarda stressni o‘z vaqtida aniqlash va uning oldini olish zaruratini ko‘rsatadi.

Tahlil davomida stressga bardoshlilikni ta’minlovchi psixologik omillar ham tizimlashtirildi. Xususan, emotsional barqarorlik, o‘z-o‘zini boshqarish, konstruktiv koping strategiyalari, kasbiy o‘ziga ishonch va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash kasbiy stressning salbiy ta’sirini kamaytiruvchi muhim psixologik resurslar sifatida baholandi.

C.Kyriacou tomonidan o‘qituvchilar stressi yuzasidan o‘tkazilgan ilmiy tadqiqotlar sharhida ham ortiqcha kasbiy talablar, o‘qituvchining o‘z kasbiy qiyofasi haqidagi xavotirlari, ta’lim islohotlari va sinfdagi psixologik muhitning stress bilan bog‘liqligini o‘rganish zarurligi ta’kidlangan [8].

Shunday qilib, nazariy tahlil asosida o‘qituvchilarda kasbiy stressning namoyon bo‘lishi ko‘p omilli xususiyatga ega ekanligi, uning kuchayishi yoki

kamayishi esa individual-psixologik resurslar va kasbiy muhit sharoitlarining o‘zaro muvofiqligiga bog‘liqligi haqidagi ilmiy xulosa shakllantirildi.

XULOSA

O‘qituvchilarda kasbiy stressning namoyon bo‘lishiga ta’sir etuvchi psixologik omillarni nazariy tahlil qilish asosida kasbiy stress pedagogik faoliyatning yuqori talablari, shaxsning individual-psixologik xususiyatlari va ijtimoiy-tashkiliy muhit omillarining o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladigan murakkab psixologik hodisa ekanligi asoslandi.

Kasbiy stressning namoyon bo‘lishida xavotirlilik, emotsional beqarorlik, o‘z-o‘zini baholash, perfektsionizm va stressga bardoshlilik kabi individual xususiyatlar muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, ish yuklamasining ortishi, vaqt tanqisligi, shaxslararo nizolar va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi stressning kuchayishiga olib keluvchi tashqi omillar sifatida namoyon bo‘lishi mumkin.

Kasbiy stressning uzoq davom etishi o‘qituvchilarda emotsional charchash, kasbiy motivatsiyaning pasayishi, psixologik zo‘riqish va kasbiy kuyish xavfini kuchaytirishi mumkin. Biroq emotsional regulyatsiya, konstruktiv koping strategiyalari, kasbiy o‘ziga ishonch va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash stressning salbiy oqibatlarini kamaytiruvchi himoya mexanizmlari hisoblanadi.

Olingan nazariy xulosalar asosida ta’lim muassasalarida o‘qituvchilarning kasbiy stress darajasini muntazam psixodiagnostik baholash, emotsional barqarorlik va stressga bardoshlilikni rivojlantirishga qaratilgan psixologik treninglarni tashkil etish, konstruktiv koping strategiyalarini shakllantirish hamda kasbiy kuyish sindromining profilaktikasini kuchaytirish tavsiya etiladi.

Shuningdek, pedagoglarning ish yuklamasini maqbullashtirish, kasbiy faoliyat va dam olish o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash, jamoada sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish va psixologik maslahat xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, o‘qituvchilarda kasbiy stressni kamaytirish individual psixologik resurslarni rivojlantirish bilan bir qatorda, pedagogik faoliyatning tashkiliy va ijtimoiy-psixologik sharoitlarini takomillashtirishni ham talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PF-134-son «2022-2026-yillarda maktab ta’limini rivojlantirish bo‘yicha milliy dasturni tasdiqlash to‘g‘risida»gi Farmoni. Lex.uz.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-maydagi PF-79-son «Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni. Lex.uz.

3. Selye, H. (1956). The Stress of Life. New York: McGraw-Hill.
4. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). Stress, Appraisal, and Coping. New York: Springer Publishing Company.
5. Maslach, C., & Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. Journal of Occupational Behaviour, 2(2), 99-113. https://doi.org/10.1002/job.4030020205
6. Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. Annual Review of Psychology, 52, 397-422. https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.397
7. Bandura, A. (1997). Self-Efficacy: The Exercise of Control. New York: W. H. Freeman.
8. Kyriacou, C. (2001). Teacher stress: Directions for future research. Educational Review, 53(1), 27-35. https://doi.org/10.1080/00131910120033628
9. World Health Organization. (2022). WHO Guidelines on Mental Health at Work. Geneva: WHO. https://www.who.int/publications/i/item/9789240053052

OLIY TA’LIMDA SOG‘LOM PSIXOLOGIK MUHITNI SHAKLLANTIRISHNING ASOSIY OMILLARI

Xusanbayeva Ziyoda Maxmutdjon qizi
Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti
Psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi
Email: ziyodaxusanboyeva@gmail.com
https://orcid.org/ 0009-0002-5588-1557

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida xodimlar o‘rtasida psixologik muhitni shakllantirish omillari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Ta’lim tashkilotlarida samarali faoliyat yuritish, sog‘lom ijtimoiy-psixologik iqlimni ta’minlash hamda xodimlarning kasbiy farovonligini oshirish zarurati bilan belgilanadi.Maqolada psixologik muhit tushunchasining mazmuni ochib berilib, uni shakllantiruvchi asosiy omillar - shaxslararo munosabatlar, kommunikativ madaniyat, boshqaruv uslubi, tashkilot ichki iqlimi, mehnat sharoitlari hamda xodimlarning individual psixologik xususiyatlari tizimli ravishda yoritilgan.

Oliy ta’lim muassasalarida xodimlar o‘rtasida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish mehnat unumdorligini oshirish, kasbiy kuyishning oldini olish hamda tashkilot samaradorligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: Psixologik muhit, oliy ta’lim, xodimlar, kommunikativ madaniyat, boshqaruv uslubi, kasbiy kuyish, ijtimoiy-psixologik iqlim.

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СРЕДЫ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В данной статье с научной и теоретической точки зрения анализируются факторы формирования психологической среды среди сотрудников высших учебных заведений. Оно определяется необходимостью эффективной деятельности в образовательных организациях, обеспечения здорового социально-психологического климата, повышения профессионального благополучия сотрудников.

В статье раскрывается значение понятия психологическая среда, а также систематически освещаются основные факторы, ее формирующие - межличностные отношения, коммуникативная культура, стиль управления, внутренний климат организации, условия труда, а также индивидуально-психологические особенности сотрудников.

Создание здоровой психологической среды среди сотрудников вузов имеет важное значение для повышения производительности труда, предотвращения профессионального выгорания и обеспечения организационной эффективности.

Ключевые слова: психологическая среда, высшее образование, сотрудники, коммуникативная культура, стиль управления, профессиональное выгорание, социально-психологический климат.

KEY FACTORS IN CREATING A HEALTHY PSYCHOLOGICAL ENVIRONMENT IN HIGHER EDUCATION

Abstract: In this article, the factors of formation of psychological environment among employees in higher educational institutions are analyzed from a scientific and theoretical point of view. It is determined by the need to effectively operate in educational organizations, to ensure a healthy social and psychological climate, and to improve the professional well-being of employees.

The article reveals the meaning of the concept of psychological environment, and the main factors that form it - interpersonal relations, communicative culture, management style, internal climate of the organization, working conditions and individual psychological characteristics of employees are systematically covered.

Creating a healthy psychological environment among employees in higher education institutions is important in increasing labor productivity, preventing professional burnout, and ensuring organizational efficiency.

Keywords: psychological environment, higher education, employees, communicative culture, management style, professional burnout, socio-psychological climate.

KIRISH

Bugungi kunda jahon ta’lim tizimida oliy ta’lim muassasalarining asosiy vazifalaridan biri nafaqat yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash, balki talabalar va professor-o‘qituvchilar tarkibining psixologik salomatligini saqlash va mustahkamlashga qaratilgan sog‘lom ta’lim muhitini yaratishdan iborat. O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan keng qamrovli ta’lim islohotlari, xususan, Oliy ta’lim tizimini raqamlashtirish va xalqaro standartlarga integratsiyalash sharoitida talabalarning psixologik farovonligi, stressga chidamliligi va ijobiy psixologik iqlim masalalari alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Sog‘lom psixologik muhit tushunchasi o‘z ichiga nizo darajasining pastligi, o‘zaro hurmat, psixologik xavfsizlik, emotsional qo‘llab-quvvatlash tizimining

mavjudligi va shaxsning to‘liq rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlarni qamrab oladi. Mazkur muhitning shakllanishiga ta’sir etuvchi omillarni bir necha guruhga bo‘lish mumkin: tashkiliy-boshqaruv (universitet siyosati, rahbariyatning psixologik komponentga e’tibori), ijtimoiy-psixologik (guruhlararo munosabatlar, o‘qituvchi-talaba muloqoti), shaxsiy (talabalarning motivatsiyasi, stressni boshqarish kompetensiyasi) va moddiy-texnik (o‘quv binolari, dam olish zonalari, psixologik xizmat xonalari) omillar.

Ushbu maqolaning maqsadi oliy ta’lim muassasasida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishning asosiy omillarini aniqlash va ularning o‘zaro ta’sir mexanizmini ilmiy-nazariy asoslashdan iborat. Tadqiqotning ilmiy yangiligi - omillarni muhitning tarkibiy qismlari (akademik, ijtimoiy, emotsional, boshqaruv) bilan bog‘liq holda tipologiyasini takomillashtirish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Sog‘lom psixologik muhit esa o‘zaro hurmat, qo‘llab-quvvatlash, ochiq muloqot va ijobiy emotsional iqlim asosida shakllanadi.

Oliy ta’lim muassasalarida sog‘lom psixologik muhitni ta’minlash bugungi kunda dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Chunki salbiy psixologik iqlim talabalarda stress, tashvish, motivatsiyaning pasayishi hamda kasbiy kuyish kabi holatlarning yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin. Shu bois ta’lim jarayonida pedagoglar, rahbarlar va talabalar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish, ijobiy psixologik muhitni shakllantirish omillarini aniqlash va ularni amaliyotga tatbiq etish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Mazkur maqolaning maqsadi oliy ta’lim muassasalarida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishga ta’sir etuvchi asosiy omillarni tahlil qilish hamda ularni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Oliy ta’lim tizimida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarida keng o‘rganilgan dolzarb yo‘nalishlardan biridir. Mazkur muammo ijtimoiy-psixologik iqlim, shaxslararo munosabatlar, motivatsiya hamda kasbiy rivojlanish bilan uzviy bog‘liq holda tadqiq etilgan.

Xorijiy olimlardan K. Levin, D. Meyo, hamda A. Maslou tadqiqotlarida ijtimoiy muhit va shaxs rivoji o‘rtasidagi bog‘liqlik asoslab berilgan. Xususan, K. Levinning “maydon nazariyasi”ga ko‘ra, shaxs xulqi uning atrof-muhiti bilan o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi. A. Maslou esa ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasida insonning o‘zini namoyon qilishi uchun qulay psixologik muhit zarurligini ta’kidlaydi. Shuningdek, F. Herzbergning ikki omilli nazariyasida motivatsiya va ish sharoitining psixologik jihatlari alohida ahamiyat kasb etadi.

MDH olimlari tomonidan ham ta’lim muassasalarida ijtimoiy-psixologik iqlim masalalari keng o‘rganilgan. B.G. Ananev, A.V. Petrovsky, V.N. Myasishchev

tadqiqotlarida shaxslararo munosabatlar tizimi va jamoa psixologiyasi asosiy omil sifatida ko‘rib chiqiladi. A.V. Petrovsky jamoada ijobiy psixologik iqlimni shakllantirishda o‘zaro hamkorlik, ijtimoiy rollar va qadriyatlar muhim ekanligini ta’kidlaydi.

O‘zbek olimlari tomonidan ham ushbu muammo bo‘yicha qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, N. Jo‘rayev, B. Qodirov, M. Davletshin, E. G‘oziyev kabi olimlar ta’lim jarayonida psixologik muhit, pedagogik muloqot va shaxs kamoloti o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilganlar. Ularning tadqiqotlarida talaba va o‘qituvchi o‘rtasidagi o‘zaro hurmat va hamkorlikka asoslangan munosabatlar sog‘lom psixologik muhitning muhim omili sifatida qayd etiladi.

Zamonaviy tadqiqotlarda esa oliy ta’lim muassasalarida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishda quyidagi omillar muhim ekanligi ta’kidlanadi: ta’lim jarayonining insonparvarligi, pedagoglarning kommunikativ kompetensiyasi, talabalar motivatsiyasi, akademik erkinlik, shuningdek, stress va kasbiy kuyishning oldini olishga qaratilgan psixologik xizmatlarning mavjudligi.

Shu bilan birga, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, oliy ta’lim muassasalarida sog‘lom psixologik muhitni kompleks tarzda shakllantirish, ayniqsa zamonaviy ta’lim sharoitida (raqamlashtirish, masofaviy ta’lim, yuqori raqobat) yetarlicha chuqur o‘rganilmagan. Bu esa mazkur yo‘nalishda qo‘shimcha ilmiy tadqiqotlar olib borishni taqozo etadi.

Mazkur tadqiqotda oliy ta’lim muassasalarida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish omillarini aniqlash va tahlil qilish maqsadida kompleks yondashuv asosida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi.Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini shaxs rivoji, ijtimoiy-psixologik iqlim va pedagogik muloqot nazariyalari tashkil etadi. Xususan, K. Levinning maydon nazariyasi, A. Maslou ehtiyojlar ierarxiyasi konsepsiyasi, shuningdek, A.V. Petrovskiyning jamoa va shaxslararo munosabatlar haqidagi ilmiy qarashlari metodologik asos sifatida qabul qilindi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi usullardan foydalanildi:

Nazariy tahlil usullari (ilmiy adabiyotlarni o‘rganish, tahlil qilish, umumlashtirish va tizimlashtirish) orqali mavzuga oid mavjud ilmiy qarashlar o‘rganildi hamda sog‘lom psixologik muhit tushunchasining mazmun-mohiyati aniqlashtirildi.

Empirik usullar sifatida so‘rovnoma (anketa), suhbat va kuzatish metodlari qo‘llanildi. Ushbu metodlar yordamida talaba va o‘qituvchilar o‘rtasidagi ijtimoiy-psixologik iqlim holati, o‘zaro munosabatlar darajasi va muhitga ta’sir etuvchi omillar aniqlab olindi

Psixodiagnostik metodlar yordamida respondentlarning stress darajasi, motivatsiyasi va psixologik holati baholandi.

Matematik-statistik tahlil usullari orqali olingan natijalar qayta ishlanib, ularning ishonchliligi va o‘zaro bog‘liqligi aniqlashtirildi.

Tadqiqot obyekti sifatida oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar hamda pedagog xodimlar tanlandi. Tadqiqot predmeti esa oliy ta’lim muassasalarida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishga ta’sir etuvchi ijtimoiy, psixologik va pedagogik omillar hisoblanadi.

Tadqiqot bir necha bosqichda amalga oshirildi: dastlab nazariy tahlil bosqichida muammo bo‘yicha ilmiy manbalar o‘rganildi; keyingi bosqichda empirik ma’lumotlar to‘plandi; yakuniy bosqichda esa olingan natijalar tahlil qilinib, ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Mazkur metodologiya tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligi, obyektivligi va ishonchliligini ta’minlashga xizmat qiladi.

TAHLI VA NATIJALAR

Tadqiqot jarayonida olingan empirik ma’lumotlar oliy ta’lim muassasalarida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash va baholash imkonini berdi. So‘rovnoma, suhbat va kuzatish metodlari orqali talaba va pedagog xodimlarning psixologik muhitga bo‘lgan munosabati o‘rganildi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, respondentlarning aksariyati (taxminan 65-70%) ta’lim muassasasidagi psixologik muhitni o‘rtacha darajada ijobiy deb baholagan bo‘lsa, 20-25% respondentlar muhitda ayrim muammolar mavjudligini qayd etgan. Jumladan, o‘zaro muloqotning yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagani, ayrim hollarda pedagog va talaba o‘rtasida psixologik masofaning mavjudligi, shuningdek, yuqori o‘quv yuklamasi natijasida yuzaga kelayotgan stress holatlari asosiy muammolar sifatida ko‘rsatildi

Kuzatish va suhbat natijalari shuni ko‘rsatdiki, sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishda quyidagi omillar muhim rol o‘ynaydi: pedagoglarning kommunikativ kompetensiyasi, talabalar bilan individual yondashuv asosida ishlash, jamoada o‘zaro hurmat va ishonch muhitining mavjudligi, shuningdek, ta’lim jarayonining insonparvarlik tamoyillariga asoslanishi. Ayniqsa, o‘qituvchining talaba shaxsiga nisbatan ijobiy munosabati va qo‘llab-quvvatlashi talabalarning o‘quv motivatsiyasini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘ldi.

Psixodiagnostik natijalar esa respondentlar orasida stress va kasbiy kuyish elementlarining ma’lum darajada mavjudligini ko‘rsatdi. Xususan, yuqori kurs talabalari va pedagog xodimlar orasida emotsional charchoq va motivatsiyaning pasayishi holatlari ko‘proq uchrashi aniqlandi. Bu esa oliy ta’lim muassasalarida psixologik xizmatlarni yanada rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Matematik-statistik tahlil natijalari sog‘lom psixologik muhit bilan talabalarning o‘quv motivatsiyasi o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik mavjudligini tasdiqladi

(r≈0,6). Bu ko‘rsatkich psixologik muhit yaxshilangani sari talabalarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishi va faolligi oshishini anglatadi

Umuman olganda, tadqiqot natijalari oliy ta’lim muassasalarida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish ko‘p omilli jarayon ekanligini ko‘rsatdi. Mazkur jarayonda pedagogik, psixologik va ijtimoiy omillar o‘zaro uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi hamda ularni kompleks tarzda hisobga olish zarur.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari oliy ta’lim muassasalarida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish murakkab va ko‘p omilli jarayon ekanligini yana bir bor tasdiqladi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ta’lim muhitining ijtimoiy-psixologik holati talabalarning o‘quv faoliyati samaradorligi, ularning motivatsiyasi va shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishda pedagoglarning kommunikativ kompetensiyasi, ta’lim jarayonida insonparvarlik tamoyillariga amal qilinishi, o‘zaro hurmat va ishonchga asoslangan munosabatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, talabalar va pedagoglar orasida stress va emotsional charchoq holatlarining mavjudligi psixologik xizmat tizimini takomillashtirish zarurligini ko‘rsatdi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi ilmiy-amaliy xulosalarga kelindi:

oliy ta’lim muassasalarida ijobiy ijtimoiy-psixologik iqlimni shakllantirish ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biridir;

pedagog va talaba o‘rtasidagi samarali muloqot sog‘lom psixologik muhitning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi;

psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish stress va kasbiy kuyishning oldini olishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi;

Shuningdek, tadqiqot natijalariga tayangan holda quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

oliy ta’lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatini kuchaytirish va muntazam monitoring tizimini joriy etish;

pedagog xodimlar uchun kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan trening va seminarlar tashkil etish;

stressni boshqarish va kasbiy kuyishning oldini olish bo‘yicha profilaktik ishlarni yo‘lga qo‘yish.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot oliy ta’lim muassasalarida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlarini boyitadi hamda ushbu yo‘nalishda olib boriladigan keyingi ilmiy izlanishlar uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. 1.Ananev B.G. Chelovek kak predmet poznaniya. - L.: Leningrad universiteti nashriyoti,1968.-339b.
2. Maslow A.H. Motivation and Personality. - New York: Harper & Row, 1954. 411p.
3. Herzberg F. Work and the Nature of Man. - Cleveland: World Publishing Company,1966.203p.Lewin K. Field Theory in Social Science. - New York: Harper & Row, 1951. - 346
4. Ziyoda Xusanbayeva. (2025). Tashkilotda mobbing va uning xodimlar psixoemotsional salomatligiga ijtimoiy-psixologik ta’ siri. «Maktabgacha va Maktab Ta’limi» Jurnali, 3(6), 5-9. https://doi.org/10.5281/zenodo.15641066- 356 b.
5. Bulling xulq-atvorining namoyon bo‘lishi va uning maktab o‘quvchilarga bo‘lgan ta’siri. (2025). Maktabgacha va maktab ta’limi jurnali, *3*. https://doi.org/10.5281/zenodo.15641041

O‘SMIRLIK DAVRIDA INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA IJTIMOIY TOLERANTLIKNING PSIXOLOGIK MOHIYATI

Mirsidikova Aziza Mirvohidovna
O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘smirlik davrida inklyuziv ta’lim muhitida ijtimoiy tolerantlikning psixologik mohiyati, shakllanish mexanizmlari va rivojlanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotning dolzarbligi inklyuziv ta’lim sharoitida barcha o‘quvchilarning individual xususiyatlari, imkoniyatlari va ehtiyojlarini hurmat qilish, ular o‘rtasida teng huquqli munosabatlarni shakllantirish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotning maqsadi o‘smirlik davrida ijtimoiy tolerantlikning psixologik xususiyatlarini ochib berish hamda uning rivojlanishiga xizmat qiluvchi omillarni aniqlashdan iborat. Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanilgan. Natijada empatiya, ijtimoiy qabul qilish, tengdoshlar bilan hamkorlik va psixologik xavfsizlik tolerantlikni shakllantiruvchi muhim mexanizmlar ekanligi asoslangan. Tadqiqot xulosalari inklyuziv ta’lim muhitida psixologik-pedagogik ishlarni takomillashtirish uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik davri, inklyuziv ta’lim, ijtimoiy tolerantlik, psixologik xususiyatlar, empatiya, ijtimoiy moslashuv, ijtimoiy qabul qilish, tengdoshlar munosabati, psixologik xavfsizlik, shaxslararo munosabatlar, ijtimoiy identifikatsiya, hamkorlik, bag‘rikenglik, kamsitish, ijtimoiy-emotsional rivojlanish.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ СОЦИАЛЬНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация. В статье теоретически анализируются психологическая сущность социальной толерантности в условиях инклюзивного образования в подростковом возрасте, механизмы её формирования и социально-психологические факторы развития. Актуальность исследования обусловлена необходимостью уважения индивидуальных особенностей, возможностей и потребностей каждого обучающегося, а также формирования равноправных отношений в инклюзивной образовательной среде. Цель исследования заключается в раскрытии психологических особенностей социальной толерантности подростков и определении факторов, способствующих её развитию. В исследовании использованы методы теоретического анализа

научной литературы, сравнительного анализа, обобщения и системного подхода. В результате установлено, что эмпатия, социальное принятие, сотрудничество со сверстниками и психологическая безопасность выступают важными механизмами формирования толерантности. Полученные теоретические выводы имеют практическое значение для совершенствования психолого-педагогической работы в условиях инклюзивного образования.

Ключевые слова: подростковый возраст, инклюзивное образование, социальная толерантность, психологические особенности, эмпатия, социальная адаптация, социальное принятие, отношения со сверстниками, психологическая безопасность, межличностные отношения, социальная идентификация, сотрудничество, толерантность, дискриминация, социально-эмоциональное развитие.

THE PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF SOCIAL TOLERANCE IN AN INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT DURING ADOLESCENCE

Abstract. This article theoretically examines the psychological essence of social tolerance in inclusive educational environments during adolescence, its formation mechanisms, and the socio-psychological factors influencing its development. The relevance of the study is determined by the need to respect individual characteristics, abilities, and educational needs of all students and establish equal relationships within inclusive education. The purpose of the research is to identify the psychological characteristics of adolescent social tolerance and determine the factors contributing to its development. The study employs theoretical analysis of scientific literature, comparative analysis, generalization, and a systematic approach. The findings indicate that empathy, social acceptance, peer cooperation, and psychological safety are important mechanisms in developing tolerance. The theoretical conclusions have practical significance for improving psychological and pedagogical support and fostering positive interpersonal relationships in inclusive educational environments.

Keywords: adolescence, inclusive education, social tolerance, psychological characteristics, empathy, social adaptation, social acceptance, peer relationships, psychological safety, interpersonal relationships, social identity, cooperation, tolerance, discrimination, socio-emotional development.

KIRISH

Bugungi kunda ta’lim tizimida har bir o‘quvchining individual imkoniyatlari, ehtiyojlari va shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish, ta’lim olish uchun teng

imkoniyatlarni yaratish hamda o‘zaro hurmatga asoslangan munosabatlarni shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv ta’lim nafaqat ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytiruvchi pedagogik yondashuv, balki o‘quvchilarning ijtimoiy va psixologik rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi muhit sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Inklyuziv ta’lim barcha o‘quvchilarning, jumladan, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarning umumiy ta’lim jarayonida ishtirok etishi, o‘z salohiyatini namoyon qilishi va jamoaviy munosabatlarda faol qatnashishi uchun zarur sharoitlarni yaratishga yo‘naltiriladi. Bunday muhitning samaradorligi faqat moddiy-texnik sharoitlar yoki o‘quv dasturlarining moslashtirilishi bilan belgilanmaydi. O‘quvchilar o‘rtasidagi psixologik munosabatlar, o‘zaro qabul qilish, hurmat, hamkorlik va ijtimoiy tolerantlik ham muhim ahamiyatga ega.

Ayniqsa, o‘smirlik davrida ijtimoiy tolerantlikni shakllantirish dolzarb hisoblanadi. Chunki ushbu davrda o‘smirning o‘ziga bo‘lgan munosabati, tengdoshlar orasidagi mavqei, guruhga mansublik hissi va boshqalar tomonidan qabul qilinishga bo‘lgan ehtiyoji kuchayadi. Shu bilan birga, tashqi ko‘rinish, jismoniy imkoniyatlar, o‘quv faoliyatidagi farqlar va boshqa individual xususiyatlar asosida tengdoshlarni baholash holatlari ham yuzaga kelishi mumkin.

Shu sababli inklyuziv ta’lim muhitida ijtimoiy tolerantlikning psixologik mohiyatini o‘rganish o‘smirlarning sog‘lom ijtimoiylashuvi, o‘zaro hurmatga asoslangan munosabatlarni rivojlantirish va kamsitish holatlarining oldini olishda muhim nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqotning maqsadi - o‘smirlik davrida inklyuziv ta’lim muhitida ijtimoiy tolerantlikning psixologik mohiyatini ochib berish, uning shakllanish mexanizmlari va rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarni ilmiy-nazariy jihatdan asoslash.

Tadqiqotning vazifalari:

- ijtimoiy tolerantlik tushunchasining psixologik mazmunini tahlil qilish;
- o‘smirlik davrining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ochib berish;
- inklyuziv ta’lim muhitida tolerantlikni shakllantiruvchi psixologik mexanizmlarni aniqlash;
- ijtimoiy tolerantlik rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarni tahlil qilish;
- tolerantlikni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti - inklyuziv ta’lim muhitida o‘smirlarning ijtimoiy-psixologik rivojlanish jarayoni.

Tadqiqot predmeti - o‘smirlik davrida ijtimoiy tolerantlikning psixologik xususiyatlari, shakllanish mexanizmlari va rivojlanish omillari.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi ijtimoiy tolerantlikning kognitiv, emotsional va xulq-atvor komponentlarini o‘smirlik davrining psixologik xususiyatlari hamda inklyuziv ta’lim muhiti bilan o‘zaro bog‘liqlikda tizimli tahlil qilish, uning rivojlanishida empatiya, ijtimoiy qabul qilish va psixologik xavfsizlikning ahamiyatini nazariy jihatdan asoslashda namoyon bo‘ladi.

MAVZUNING O’RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Ijtimoiy tolerantlik muammosi jahon psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya va pedagogika fanlarida keng o‘rganilgan ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, G. Allportning xurofot va guruhlararo munosabatlarga oid ilmiy qarashlari insonlar o‘rtasidagi farqlarni qabul qilish, stereotiplarni bartaraf etish va ijobiy munosabatlarni shakllantirish masalalarini tushunishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [3].

H. Tajfel va J. Turner tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy identifikatsiya nazariyasida shaxsning o‘zini muayyan ijtimoiy guruhga mansub deb his qilishi, guruhlararo munosabatlar va ijtimoiy taqqoslash jarayonlarining xulq-atvorga ta’siri yoritilgan [4]. Mazkur nazariya o‘smirlarning tengdoshlar guruhidagi mavqei, guruhga mansublik hissi va boshqa insonlarga munosabatini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega.

T. F. Pettigrew va L. R. Tropp tomonidan olib borilgan tadqiqotlar guruhlararo ijobiy muloqot va hamkorlikning stereotip hamda xurofotlarni kamaytirishdagi ahamiyatini ko‘rsatadi [5]. Ushbu ilmiy qarashlar inklyuziv ta’lim muhitida turli individual xususiyatlarga ega o‘quvchilar o‘rtasidagi mazmunli hamkorlikni tashkil etish zarurligini asoslaydi.

U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi shaxs rivojlanishini oila, ta’lim muassasasi, tengdoshlar guruhi va keng ijtimoiy muhit bilan o‘zaro bog‘liq jarayon sifatida izohlaydi [6]. Mazkur yondashuv o‘smirlarning tolerant munosabatlari faqat individual psixologik xususiyatlar bilan emas, balki ular yashaydigan va ta’lim oladigan ijtimoiy muhit bilan ham belgilanadi, degan xulosaga kelish imkonini beradi.

E. Eriksonning psixososial rivojlanish nazariyasida o‘smirlik davri identifikatsiya va rollar chalkashligi bilan bog‘liq muhim rivojlanish bosqichi sifatida talqin qilinadi [7]. Ushbu davrda o‘smirning o‘zligini anglashi, ijtimoiy mavqeini belgilashi va tengdoshlar bilan munosabatlari shaxsiy rivojlanishning muhim tarkibiy qismlarini tashkil etadi.

UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan tolerantlik tamoyillari va inklyuziv ta’limga oid konseptual yondashuvlarda insonlarning xilma-xilligini hurmat qilish, teng imkoniyatlarni ta’minlash va ta’limdagi to‘siqlarni bartaraf etish muhim vazifalar sifatida belgilangan [1; 2]. UNICEF materiallarida ham barcha bolalarning

ta’lim jarayonidagi teng ishtiroki va ularning individual ehtiyojlarini hisobga olish inklyuziv ta’limning muhim sharti sifatida ko‘rsatiladi [8].

Ijtimoiy tolerantlik shaxsning boshqa insonlarning individual xususiyatlari, qarashlari, imkoniyatlari, ehtiyojlari va hayotiy tajribalaridagi farqlarni anglash hamda ularga hurmat bilan munosabatda bo‘lish qobiliyatini ifodalaydi. Psixologik nuqtayi nazardan, tolerantlik faqat boshqa insonlarga salbiy munosabatda bo‘lmaslik bilan cheklanmaydi. U shaxsning o‘z fikrlarini boshqalar bilan muvofiqlashtira olishi, turli nuqtayi nazarlarni tushunishga intilishi, nizolarni konstruktiv hal qilishi va ijtimoiy hamkorlikka tayyorligini ham qamrab oladi.

UNESCO tomonidan 1995-yilda qabul qilingan Tolerantlik tamoyillari deklaratsiyasida tolerantlik insonlarning xilma-xilligini hurmat qilish, qabul etish va qadrlash bilan bog‘liq tamoyil sifatida ta’riflanadi [1]. Ushbu yondashuv inklyuziv ta’lim uchun ham muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy tolerantlikning psixologik tuzilmasini shartli ravishda uchta o‘zaro bog‘liq komponent orqali izohlash mumkin:

1. **Kognitiv komponent** - boshqa insonlarning xususiyatlari, ehtiyojlari va imkoniyatlari haqidagi bilimlar, tasavvurlar hamda farqlarni anglash qobiliyati.
2. **Emotsional komponent** - boshqa insonlarga nisbatan hamdardlik, empatiya, hurmat va ijobiy hissiy munosabatning mavjudligi.
3. **Xulq-atvor komponenti** - tengdoshlar bilan hamkorlik qilish, o‘zaro yordam ko‘rsatish, kamsitishga yo‘l qo‘ymaslik va nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilishga tayyorlik.

Mazkur komponentlar o‘zaro uzviy aloqada rivojlanadi. Masalan, o‘quvchi alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan tengdoshining imkoniyatlari haqida to‘g‘ri bilimga ega bo‘lishi mumkin, biroq bu bilim har doim ham ijobiy hissiy munosabat yoki amaliy yordamga aylanavermaydi. Shu bois inklyuziv ta’lim jarayonida bilim berish bilan bir qatorda empatiya, hamkorlik va ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirish ham zarur.

Ijtimoiy tolerantlikni shaxsning barcha xatti-harakatlarini shartsiz ma’qullash bilan tenglashtirmaslik lozim. Tolerant munosabat boshqalarning insoniy qadr-qimmatini hurmat qilishni anglatadi, biroq zo‘ravonlik, kamsitish va huquqlarni buzishga befarq qarashni anglatmaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqola nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar, psixologik nazariyalar hamda xalqaro tashkilotlarning inklyuziv ta’limga oid konseptual materiallari o‘rganildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyosiy tahlil, ilmiy umumlashtirish, tizimli yondashuv va konseptual tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasining asosini ijtimoiy identifikatsiya, psixososial rivojlanish va ekologik tizimlar nazariyalari tashkil etdi. Olingan nazariy xulosalar ijtimoiy tolerantlikning psixologik komponentlari, o‘smirlik davrining rivojlanish xususiyatlari va inklyuziv ta’lim muhitining o‘zaro aloqadorligi asosida shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘smirlik davri shaxs rivojlanishidagi muhim bosqich bo‘lib, unda o‘zini anglash, mustaqil fikrlash, o‘ziga baho berish, ijtimoiy identifikatsiya va tengdoshlar bilan munosabatlar sezilarli darajada rivojlanadi. Ushbu jarayonlar ijtimoiy tolerantlikning shakllanishi uchun muhim psixologik zamin yaratadi.

Birinchidan, o‘smirlik davrida o‘zini anglash va o‘ziga baho berish jarayoni faollashadi. O‘smir o‘zining qobiliyatlari, tashqi ko‘rinishi, ijtimoiy mavqei va tengdoshlar orasidagi o‘rnini anglashga intiladi. O‘zini qabul qilish va o‘ziga nisbatan ijobiy munosabatning rivojlanishi boshqa insonlarning farqlariga ham hurmat bilan qarashni qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Aksincha, o‘ziga ishonchsizlik yoki guruh tomonidan rad etilishdan qo‘rqish ayrim holatlarda boshqalarni kamsitish orqali o‘z mavqeini mustahkamlashga urinishga olib kelishi mumkin.

Ikkinchidan, tengdoshlar guruhining ta’siri kuchayadi. O‘smirlar uchun do‘stlik, guruh tomonidan qabul qilinish va jamoada o‘z o‘rniga ega bo‘lish muhim ehtiyojlardan hisoblanadi. Guruhda o‘zaro hurmat va hamkorlik qadrlansa, o‘smirlar tolerant munosabatlarni o‘zlashtirishga moyil bo‘ladilar. Aksincha, masxara qilish, chetlatish yoki kamsitish odatiy hol sifatida qabul qilinadigan muhitda salbiy munosabatlar mustahkamlanishi mumkin.

Uchinchidan, ijtimoiy va axloqiy tafakkurning rivojlanishi o‘smirga turli vaziyatlarni bir nechta nuqtayi nazardan baholash imkonini beradi. U asta-sekin xatti-harakatlarning sabablarini, insonlarning turlicha sharoitlarda yashashini va individual farqlarning mavjudligini chuqurroq anglay boshlaydi. Ta’lim jarayonida munozara, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va hamkorlikdagi topshiriqlarni tashkil etish ushbu imkoniyatlardan samarali foydalanishga yordam beradi.

To‘rtinchidan, empatiya va hissiy o‘zini boshqarish ko‘nikmalarining rivojlanishi muhim ahamiyat kasb etadi. O‘smir boshqa insonning his-tuyg‘ularini tushunishni, o‘zining salbiy reaksiyalarini nazorat qilishni va nizoli vaziyatlarda shoshilinch xulosa chiqarmaslikni o‘rgangan sari, ijtimoiy munosabatlarda konstruktiv xulq ko‘rsatish imkoniyati ortadi.

Demak, o‘smirlik davri ijtimoiy tolerantlikni rivojlantirish uchun muhim imkoniyatlarni taqdim etadi. Biroq bu imkoniyatlardan foydalanish oila, maktab, pedagoglar, psixologlar va tengdoshlar guruhining hamkorligiga bog‘liq.

Inklyuziv ta’lim muhitining psixologik xususiyatlari.

Inklyuziv ta’lim muhitining asosiy xususiyati har bir o‘quvchining ta’lim jarayonida ishtirok etishi, individual ehtiyojlarining hisobga olinishi va jamoaning teng huquqli a’zosi sifatida qabul qilinishidir. Bunday muhitda o‘quvchilar o‘rtasidagi farqlar muammo sifatida emas, balki insoniy xilma-xillikning tabiiy ko‘rinishi sifatida anglanishi lozim.

Inklyuziv muhitning psixologik samaradorligi quyidagi shartlar bilan bog‘liq:

Psixologik xavfsizlik. O‘quvchi o‘z fikrini bildirish, savol berish va ta’lim jarayonida ishtirok etish vaqtida masxara qilinish yoki kamsitilishdan qo‘rqmasligi kerak. Psixologik xavfsizlik o‘quvchining o‘z imkoniyatlarini namoyon etishiga va jamoaga mansublik hissini rivojlantirishiga yordam beradi.

Ijtimoiy qabul qilish. Har bir o‘quvchining sinf jamoasida munosib o‘ringa ega bo‘lishi, tengdoshlari bilan muloqot qilishi va umumiy faoliyatda ishtirok etishi muhimdir. Faqat bir sinfda ta’lim olishning o‘zi ijtimoiy integratsiyani kafolatlamaydi. Haqiqiy inklyuziya o‘quvchining munosabatlar va hamkorlik jarayonlariga mazmunli jalb etilishini ham talab qiladi.

Individual farqlarni hisobga olish. O‘quvchilarning o‘rganish tezligi, muloqot usuli, jismoniy imkoniyatlari, hissiy ehtiyojlari va qobiliyatlari turlicha bo‘lishi mumkin. Ta’lim jarayonining moslashuvchan tashkil etilishi barcha o‘quvchilarning faol ishtirok etishiga sharoit yaratadi.

Hamkorlik va o‘zaro yordam. Juftlikda ishlash, kichik guruhlar faoliyati va umumiy maqsadga yo‘naltirilgan topshiriqlar o‘quvchilarning bir-birini yaxshiroq tanishiga imkon beradi. Bunda alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilar faqat yordam oluvchi sifatida emas, balki umumiy natijaga hissa qo‘shuvchi teng huquqli ishtirokchi sifatida qaralishi kerak.

Kamsitishga qarshi munosabat. Pedagoglar masxara qilish, haqoratlash, chetlatish va boshqa shakllardagi tazyiqlarga nisbatan aniq va izchil munosabat bildirishlari zarur. Bunday holatlarning oldini olish o‘quvchilarning o‘zaro hurmatga asoslangan xulqini mustahkamlaydi.

UNESCOning inklyuziv ta’lim bo‘yicha yondashuvlarida ham barcha o‘quvchilarning ta’limdagi ishtirokiga to‘sqinlik qiluvchi omillarni aniqlash va bartaraf etish muhim vazifa sifatida ko‘rsatiladi [2]. Shu jihatdan inklyuziv muhitning psixologik mazmuni nafaqat o‘quvchilar xulqini, balki ta’lim muassasasidagi munosabatlar, pedagogik yondashuvlar va institutsional sharoitlarni ham qamrab oladi.

Ijtimoiy tolerantlikning shakllanish mexanizmlari.

O‘smirlarning inklyuziv ta’lim muhitida tolerant munosabatlarni shakllantirishi bir nechta o‘zaro bog‘liq psixologik mexanizmlar orqali kechadi.

Birinchisi - empatiya. Empatiya boshqa insonning hissiy holati, kechinmalari va ehtiyojlarini tushunishga intilish qobiliyatidir. Inklyuziv sinfda empatiyaning rivojlanishi o‘smirlarning bir-birining tajribasini tushunishi, yordamga ehtiyojni to‘g‘ri anglash va munosabatlarda ehtiyotkorlik bilan harakat qilishiga yordam beradi.

Empatiyani rivojlantirishda hayotiy vaziyatlarni muhokama qilish, badiiy asar qahramonlarining kechinmalarini tahlil etish va rolli o‘yinlardan foydalanish mumkin. Biroq o‘quvchilarni boshqa insonning tajribasini to‘liq bilaman deb o‘ylashga undamaslik lozim. Eng muhim ko‘nikma - taxmin qilish bilan cheklanmasdan, insonning o‘z fikri va ehtiyojlarini tinglashdir.

Ikkinchisi - ijtimoiy identifikatsiya. O‘smirning o‘zini sinf jamoasining teng huquqli a’zosi sifatida his qilishi boshqa o‘quvchilar bilan ijobiy munosabat o‘rnatishiga yordam beradi. Umumiy maqsad va qadriyatlar atrofida birlashish guruhlar o‘rtasidagi psixologik masofani kamaytirishi mumkin [4].

Uchinchisi - guruhlararo ijobiy muloqot va hamkorlik. Turli imkoniyat va xususiyatlarga ega o‘quvchilarning umumiy maqsad asosida hamkorlik qilishi o‘zaro tanishish, stereotiplarni qayta ko‘rib chiqish va ijobiy munosabatlarni shakllantirishga xizmat qiladi [5].

To‘rtinchisi - ijtimoiy o‘rganish va taqlid. O‘smirlar kattalar va tengdoshlarining xatti-harakatlarini kuzatish orqali muayyan munosabat shakllarini o‘zlashtiradilar. Shu sababli pedagoglarning barcha o‘quvchilarga nisbatan hurmatli munosabati sinfdagi tolerantlik me’yorlarining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Beshinchisi - refleksiya va hissiy o‘zini boshqarish. O‘z xatti-harakatlarini tahlil qilish, boshqalarning fikrini tinglash va o‘z hissiyotlarini nazorat qilish o‘smirning nizoli vaziyatlarda konstruktiv qaror qabul qilishiga yordam beradi.

Ijtimoiy tolerantlik rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar.

Inklyuziv ta’lim muhitida ijtimoiy tolerantlikning shakllanishi turli omillar ta’sirida murakkablashishi mumkin. Ularni aniqlash va oldini olish ta’lim muassasasidagi psixologik muhitni yaxshilash uchun zarur.

Birinchi omil - salbiy stereotiplar va noto‘g‘ri tasavvurlar. O‘quvchilarning alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan tengdoshlari haqidagi bilimlari cheklangan bo‘lsa, ular turli farqlarni noto‘g‘ri talqin qilishlari mumkin. Bunday holatda tushuntirish, ochiq muloqot va hamkorlikka asoslangan ta’lim ishlari muhimdir.

Ikkinchi omil - tengdoshlar bosimi. Ayrim o‘smirlar guruh tomonidan qabul qilinish maqsadida kamsituvchi hazillarga qo‘shilishi yoki boshqalarni chetlashtirishga qarshi fikr bildirishdan tiyilishi mumkin. Shu sababli sinfda ijobiy guruh me’yorlarini shakllantirish va o‘quvchilarning mustaqil axloqiy qaror qabul qilishini qo‘llab-quvvatlash zarur.

Uchinchi omil - pedagoglarning yetarli tayyorgarlikka ega emasligi. Inklyuziv ta’limni tashkil etishda psixologik bilimlar, individual yondashuv, moslashtirilgan topshiriqlar va nizolarni boshqarish ko‘nikmalari muhim ahamiyatga ega. Pedagogning har bir o‘quvchiga nisbatan hurmatli munosabati sinfdagi umumiy ijtimoiy me’yorlarga ta’sir ko‘rsatadi.

To‘rtinchi omil - ijtimoiy chetlatish va tazyiq. O‘quvchini guruh faoliyatiga qo‘shmaslik, muntazam masxara qilish yoki uning imkoniyatlarini kamsitish psixologik xavfsizlikni buzadi. Bunday holatlarda maktab psixologi, sinf rahbari, pedagoglar va ota-onalar o‘zaro hamkorlikda vaziyatni aniqlashi va tegishli choralarni ko‘rishi lozim.

Beshinchi omil - oilaviy va ijtimoiy muhit ta’siri. Oilada boshqa insonlarga nisbatan hurmat, bag‘rikenglik va hamkorlik namunalari ko‘rsatilishi tolerantlikning rivojlanishiga yordam beradi. Aksincha, kamsituvchi munosabatlar odatiy hol sifatida namoyon bo‘ladigan muhit o‘smirning ijtimoiy qarashlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Ushbu omillarni bartaraf etishda faqat o‘smirning xulqini o‘zgartirishga intilish yetarli emas. Ta’lim muassasasidagi qoidalar, pedagogik munosabatlar, o‘quv materiallari va ijtimoiy o‘zaro ta’sir imkoniyatlari ham takomillashtirilishi kerak. Bu holat Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi bilan hamohang bo‘lib, shaxs rivojlanishida turli ijtimoiy muhitlarning o‘zaro ta’sirini tasdiqlaydi [6].

Ijtimoiy tolerantlikni rivojlantirishning psixologik-pedagogik yo‘nalishlari.

O‘smirlarning ijtimoiy tolerantligini rivojlantirish tizimli, izchil va yosh xususiyatlariga mos ravishda tashkil etilishi lozim. Bu jarayonda psixologik-pedagogik yondashuvlar bir-birini to‘ldirishi muhim.

Birinchidan, tolerantlikka yo‘naltirilgan sinf mashg‘ulotlarini tashkil etish tavsiya etiladi. Mashg‘ulotlarda o‘zaro hurmat, shaxsiy chegaralar, teng huquqlilik, empatiya va kamsitishning oqibatlari muhokama qilinishi mumkin.

Ikkinchidan, hamkorlikdagi ta’lim usullaridan foydalanish zarur. Juftlik va kichik guruhlarda bajariladigan topshiriqlar o‘quvchilarning bir-birini tanishi, umumiy natijaga erishishi va o‘zaro yordam ko‘rsatishiga imkon yaratadi. Guruh vazifalari o‘quvchilarning individual imkoniyatlariga moslashtirilishi, lekin hech bir o‘quvchini doimiy ravishda passiv ishtirokchi sifatida qoldirmasligi kerak.

Uchinchidan, ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarni rivojlantirish lozim. Faol tinglash, o‘z his-tuyg‘ularini ifodalash, boshqalarning hissiyotlarini anglash, nizolarni boshqarish va yordam so‘rash ko‘nikmalari tolerant munosabatlarni kundalik xulqda namoyon etishga yordam beradi.

To‘rtinchidan, maktab psixologining faoliyatini kuchaytirish maqsadga muvofiq. Psixolog o‘quvchilar bilan individual va guruhiy mashg‘ulotlar o‘tkazishi, sinfdagi munosabatlarni o‘rganishi, tazyiq va chetlatish xavfini aniqlashi hamda pedagoglar va ota-onalarga maslahat berishi mumkin.

Beshinchidan, ota-onalar bilan hamkorlikni rivojlantirish zarur. Ota-onalar yig‘ilishlari, seminarlar va maslahatlar orqali inklyuziv ta’limning mazmuni, o‘zaro hurmat tamoyillari hamda bolalarda tolerantlikni shakllantirish usullari haqida tushuncha berish mumkin.

Oltinchidan, maktabda kamsitishga qarshi aniq qoidalarni joriy etish muhimdir. O‘quvchilar masxara qilish, haqoratlash, chetlatish va tazyiq holatlarida qanday yo‘l tutishni bilishlari kerak. Muammoni hal etishda jabrlangan o‘quvchining xavfsizligi, sha’ni va shaxsiy hayotiga hurmat birinchi o‘rinda turishi lozim.

Yettinchidan, tolerantlik rivojlanishini muntazam baholash zarur. Bunda o‘quvchilarning o‘zaro munosabatlari, hamkorlikdagi ishtiroki, tengdoshlar tomonidan qabul qilinishi va psixologik xavfsizlik haqidagi fikrlari o‘rganilishi mumkin. Baholash jarayoni o‘quvchilarni yorliqlash yoki bir-biri bilan salbiy tarzda taqqoslash uchun emas, ta’lim muhitini yaxshilash uchun qo‘llanilishi kerak.

Nazariy tahlil natijalari va istiqboldagi tadqiqot yo‘nalishlari.

O‘tkazilgan nazariy tahlil natijasida o‘smirlik davrida ijtimoiy tolerantlikning shakllanishi individual psixologik xususiyatlar, tengdoshlar munosabati va inklyuziv ta’lim muhitining o‘zaro ta’siri bilan bog‘liq ekanligi aniqlandi.

Tahlil asosida ijtimoiy tolerantlikning rivojlanishida quyidagi o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlar ajratildi:

1. Kognitiv yo‘nalish - individual farqlarni anglash, noto‘g‘ri stereotiplarni qayta ko‘rib chiqish va boshqa insonlarning imkoniyatlari haqida to‘g‘ri tasavvurlarni shakllantirish.
2. Emotsional yo‘nalish - empatiya, hamdardlik, hissiy sezgirlik va boshqa insonlarning kechinmalariga hurmat bilan munosabatda bo‘lish.
3. Ijtimoiy yo‘nalish - tengdoshlar bilan hamkorlik, guruhga mansublik hissi va ijtimoiy qabul qilinishni rivojlantirish.
4. Xulq-atvor yo‘nalishi - o‘zaro yordam, kamsitishga qarshi munosabat, nizolarni konstruktiv hal qilish va teng huquqli muloqotni shakllantirish.

Mazkur yo‘nalishlar ijtimoiy tolerantlikni birgina bilim yoki ijobiy munosabat bilan cheklab bo‘lmasligini, uning shaxsning kundalik xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlarida ham namoyon bo‘lishi zarurligini ko‘rsatadi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda o‘smirlarning tolerantlik darajasi bilan empatiya, ijtimoiy identifikatsiya, o‘ziga baho berish, sinfdagi psixologik xavfsizlik va

tengdoshlar tomonidan qabul qilinish o‘rtasidagi munosabatlarni empirik jihatdan o‘rganish maqsadga muvofiq.

Bunday tadqiqotlar doirasida quyidagi yo‘nalishlarga e’tibor qaratish mumkin:

1. Inklyuziv va boshqa ta’lim muhitlarida o‘quvchilarning ijtimoiy qabul qilinishi va o‘zaro munosabatlarini taqqoslash.
2. Empatiyani rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulotlarning tolerant munosabatlarga ta’sirini baholash.
3. O‘smirlarning kamsitish, stereotip va ijtimoiy chetlatishga munosabatini o‘rganish.
4. Oila, pedagoglar va tengdoshlar guruhining tolerantlik shakllanishidagi o‘zaro ta’sirini aniqlash.
5. Inklyuziv sinflarda psixologik xavfsizlik va guruhga mansublik hissini rivojlantirish bo‘yicha amaliy dasturlar samaradorligini tekshirish.

Empirik tadqiqot o‘tkazishda o‘smirlarning yosh xususiyatlariga mos psixodiagnostik metodikalardan foydalanish, ota-onalar va ta’lim muassasasining roziligi hamda tegishli axloqiy talablarni hisobga olish lozim. Natijalarni talqin qilishda o‘quvchilarning shaxsiy xususiyatlarini inklyuziv ta’limning umumiy samaradorligi bilan bevosita tenglashtirib yubormaslik kerak.

Maqolaning amaliy ahamiyati shundan iboratki, undagi nazariy xulosalar inklyuziv ta’lim muhitida o‘smirlar o‘rtasida o‘zaro hurmat, hamkorlik, ijtimoiy qabul qilish va psixologik xavfsizlikni rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqishda qo‘llanishi mumkin.

XULOSA

O‘smirlik davrida inklyuziv ta’lim muhitida ijtimoiy tolerantlikning psixologik mohiyati shaxsning individual farqlarni anglash, boshqa insonlarning qadr-qimmatini hurmat qilish, empatiya namoyon etish va tengdoshlari bilan konstruktiv munosabat o‘rnatish qobiliyatlarining rivojlanishida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot doirasida amalga oshirilgan nazariy tahlil asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

1. Ijtimoiy tolerantlik ko‘p komponentli psixologik hodisa bo‘lib, uning kognitiv, emotsional va xulq-atvor komponentlari o‘zaro uzviy bog‘liq holda rivojlanadi. Ushbu komponentlarning uyg‘unligi o‘smirning boshqa insonlarga nisbatan hurmatli va konstruktiv munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi.
2. O‘smirlik davrida o‘zini anglash, ijtimoiy identifikatsiya, tengdoshlar ta’siri va hissiy rivojlanish jarayonlari tolerantlikning shakllanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois mazkur yosh davrida ijtimoiy tolerantlikni maqsadli

rivojlantirish uchun psixologik-pedagogik imkoniyatlardan samarali foydalanish zarur.

3. Inklyuziv ta’lim muhitida empatiya, ijtimoiy qabul qilish, guruhlararo hamkorlik, umumiy mansublik hissi va psixologik xavfsizlik tolerantlikning muhim rivojlanish mexanizmlari hisoblanadi.
4. Ijtimoiy tolerantlikning rivojlanishiga salbiy stereotiplar, tengdoshlar bosimi, ijtimoiy chetlatish, pedagoglarning yetarli tayyorgarlikka ega emasligi va oilaviy muhitdagi munosabatlar ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ushbu omillarni bartaraf etishda oila, ta’lim muassasasi va ijtimoiy muhitning hamkorligi muhimdir.
5. O‘smirlarda tolerantlikni rivojlantirish uchun hamkorlikdagi ta’lim, ijtimoiy-emotsional mashg‘ulotlar, empatiyani rivojlantirishga qaratilgan psixologik treninglar, ota-onalar bilan ishlash va kamsitishga qarshi tizimli choralarni amalga oshirish maqsadga muvofiq.

Shuningdek, inklyuziv ta’limning samaradorligi barcha o‘quvchilarning bir xil muhitda bo‘lishi bilangina emas, balki ularning mazmunli ishtiroki, tengdoshlari tomonidan qabul qilinishi va o‘zini xavfsiz his qilishi bilan ham belgilanadi. Shu sababli ijtimoiy tolerantlikni rivojlantirish inklyuziv ta’limning muhim psixologik-pedagogik yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, o‘smirlik davrida inklyuziv ta’lim muhitida ijtimoiy tolerantlikni maqsadli rivojlantirish o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuvi, shaxslararo munosabatlari va jamoadagi hamkorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Mazkur yo‘nalishdagi keyingi empirik tadqiqotlar tolerantlikning rivojlanish mexanizmlarini chuqurroq anglash va ilmiy asoslangan amaliy dasturlarni yaratish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. UNESCO. (1995). Declaration of principles on tolerance. https://www.unesco.org/en/legal-affairs/declaration-principles-tolerance
2. UNESCO. (2017). A guide for ensuring inclusion and equity in education. UNESCO. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000248254
3. Allport, G. W. (1954). The nature of prejudice. Addison-Wesley.
4. Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), The social psychology of intergroup relations (pp. 33–47). Brooks/Cole.
5. Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. Journal of Personality and Social Psychology, 90(5), 751–783. https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751

6. Bronfenbrenner, U. (1979). The ecology of human development: Experiments by nature and design. Harvard University Press.
7. https://www.scopus.com/pages/publications/105041520898?origin=resultslist
8. https://www.in-academy.uz/index.php/SI/article/view/53088
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.20775849

HARBIY XIZMATCHILARDA KASBIY DEFORMATSIYANI OLDINI OLISHNING PSIXOLOGIK TEXNOLOGIYALARI

Qodirov G‘olibjon Tolibjon o‘g‘li
Oriental universiteti magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada harbiy xizmatchilarda kasbiy deformatsiyaning yuzaga kelish sabablari, psixologik mohiyati, namoyon bo‘lish shakllari hamda uning oldini olishga qaratilgan zamonaviy psixologik texnologiyalar tahlil qilingan. Harbiy xizmat faoliyatining yuqori darajadagi mas’uliyat, qat’iy intizom, doimiy ruhiy zo‘riqish va cheklangan ijtimoiy muhit bilan bog‘liq xususiyatlari kasbiy deformatsiya shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar sifatida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: harbiy xizmatchi, kasbiy deformatsiya, psixologik profilaktika, psixologik texnologiya, stress, emotsional barqarorlik, kasbiy moslashuv, psixologik trening, harbiy jamoa.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРОФИЛАКТИКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕФОРМАЦИИ У ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Аннотация. В статье анализируются причины возникновения профессиональной деформации у военнослужащих, её психологическая сущность, основные формы проявления, а также современные психологические технологии, направленные на её профилактику. Рассматриваются особенности военной службы, связанные с высокой ответственностью, строгой дисциплиной, постоянным психическим напряжением и ограниченной социальной средой, которые выступают факторами формирования профессиональной деформации.

Ключевые слова: военнослужащий, профессиональная деформация, психологическая профилактика, психологические технологии, стресс, эмоциональная устойчивость, профессиональная адаптация, психологический тренинг, военный коллектив.

PSYCHOLOGICAL TECHNIQUES FOR PREVENTING PROFESSIONAL DEFORMATION AMONG MILITARY PERSONNEL

Abstract. This article analyzes the causes of professional deformation among military personnel, its psychological nature, main manifestations, and modern

psychological technologies aimed at its prevention. Particular attention is paid to the specific characteristics of military service, including high levels of responsibility, strict discipline, constant psychological stress, and a limited social environment, which contribute to the development of professional deformation.

Keywords: military personnel, professional deformation, psychological prevention, psychological technologies, stress, emotional stability, professional adaptation, psychological training, military team.

KIRISH

Zamonaviy harbiy xizmat sharoitida harbiy xizmatchilarning kasbiy tayyorgarligi, jangovar shayligi va psixologik barqarorligini ta’minlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Harbiy faoliyat o‘zining murakkabligi, yuqori mas’uliyat darajasi, qat’iy intizom, buyruq va bo‘ysunish munosabatlari hamda doimiy ruhiy zo‘riqish bilan boshqa kasbiy faoliyat turlaridan ajralib turadi. Bunday sharoitda uzoq muddat xizmat qilish harbiy xizmatchining nafaqat kasbiy ko‘nikmalariga, balki uning shaxsiy xususiyatlari, dunyoqarashi, xulq-atvori va boshqa insonlar bilan munosabatlariga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Harbiy xizmatchilarda kasbiy faoliyat ta’sirida shakllanadigan ayrim salbiy psixologik o‘zgarishlar kasbiy deformatsiya sifatida namoyon bo‘ladi. Kasbiy deformatsiya shaxsning kasbiy faoliyatga xos xususiyatlarni kundalik hayotga haddan tashqari ko‘chirishi, muomala va xulq-atvorida bir tomonlama o‘zgarishlar yuzaga kelishi, emotsional sezgirlikning pasayishi, murosasizlik, keskinlik va stereotip fikrlashning kuchayishi bilan tavsiflanadi.

Mazkur muammo harbiy jamoalarda alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki kasbiy deformatsiya nafaqat harbiy xizmatchining shaxsiy hayotiga, balki xizmat intizomi, jamoaviy munosabatlar, komandir va bo‘ysunuvchilar o‘rtasidagi muloqot hamda harbiy bo‘linmaning umumiy psixologik muhitiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu sababli harbiy xizmatchilarda kasbiy deformatsiyaning oldini olish, uning dastlabki belgilarini aniqlash va psixologik profilaktika mexanizmlarini takomillashtirish bugungi harbiy psixologiyaning dolzarb yo‘nalishlaridan biridir.

Kasbiy deformatsiya – bu uzoq muddatli kasbiy faoliyat, xizmat sharoitlari va kasbiy muhit ta’sirida shaxsning psixologik xususiyatlari, qadriyatlari, xulq-atvori va boshqa insonlar bilan munosabatlarida yuzaga keladigan nisbatan barqaror o‘zgarishlar majmuasidir. Bunday o‘zgarishlar ayrim holatlarda kasbiy vazifalarni samarali bajarishga xizmat qilishi mumkin, biroq ularning haddan tashqari kuchayishi shaxsning ijtimoiy moslashuvi va kasbiy munosabatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Kasbiy deformatsiya muammosini o‘rganishda xorijiy tadqiqotchilar tomonidan ham muhim ilmiy yondashuvlar ishlab chiqilgan. Jumladan, amerikalik olimlar C. Maslach va M. Leiter kasbiy faoliyat bilan bog‘liq uzoq muddatli ruhiy zo‘riqish, emotsional holdan toyish va shaxslararo munosabatlardagi sovuqlashuvni kasbiy kuyish sindromining asosiy tarkibiy qismlari sifatida izohlaydilar. Ushbu yondashuv harbiy xizmatchilarda kasbiy deformatsiyaning ayrim ko‘rinishlarini tushunishda ham muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi[1].

Harbiy xizmatda kasbiy deformatsiyaning shakllanishiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatadi. Ularni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. Kasbiy-faoliyat omillari: xizmat vazifalarining murakkabligi, yuqori mas’uliyat, doimiy nazorat, qat’iy intizom va uzoq muddatli xizmat yuklamalari.

2. Individual-psixologik omillar: stressga chidamlilikning pastligi, emotsional beqarorlik, o‘zini o‘zi nazorat qilish qobiliyatining yetarli rivojlanmaganligi.

3. Ijtimoiy-psixologik omillar: jamoada nizolarning ko‘pligi, rahbar va bo‘ysunuvchilar o‘rtasidagi munosabatlarning keskinligi, o‘zaro ishonchning pasayishi.

Shaxsiy hayot bilan bog‘liq omillar: oilaviy muammolar, dam olish va tiklanish imkoniyatlarining cheklanganligi, kasbiy va shaxsiy hayot muvozanatining buzilishi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Harbiy xizmatchilarda kasbiy deformatsiya turli shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin. Jumladan, ayrim harbiy xizmatchilarda haddan tashqari talabchanlik, buyruqbozlik, murosasizlik, boshqalarning fikrini qabul qilmaslik, keskin munosabat bildirish va emotsional sovuqqonlik kabi xususiyatlar kuchayishi mumkin. Boshqa holatlarda esa xizmat faoliyatiga nisbatan befarqlik, tashabbusning pasayishi, kasbiy motivatsiyaning susayishi va ruhiy charchoq kuzatiladi.

Kasbiy deformatsiyaning oldini olish uchun, eng avvalo, uning dastlabki belgilarini aniqlash va harbiy xizmatchining individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Harbiy xizmatchilarda kasbiy deformatsiyaning oldini olish tizimli, uzluksiz va individual yondashuvga asoslangan psixologik tadbirlarni amalga oshirishni talab etadi. Bunda profilaktika faqat muammo yuzaga kelganidan keyin uni bartaraf etishga emas, balki salbiy psixologik o‘zgarishlarning shakllanishiga sabab bo‘ladigan omillarni oldindan kamaytirishga qaratilishi lozim.

Birinchi navbatda, psixologik diagnostika texnologiyasi muhim ahamiyatga ega. Ushbu texnologiya orqali harbiy xizmatchilarning emotsional holati, stressga chidamliligi, kasbiy motivatsiyasi, shaxslararo munosabatlari va psixologik moslashuv darajasi o‘rganiladi. Psixodiagnostik tadbirlar suhbat, kuzatish, anketa,

psixologik testlar va individual baholash usullari asosida tashkil etilishi mumkin. Diagnostika natijalari harbiy xizmatchiga nisbatan salbiy yorliq qo‘yish uchun emas, balki unga zarur psixologik yordamni belgilash uchun qo‘llanilishi kerak.

Ikkinchi muhim yo‘nalish – stressni boshqarish va emotsional o‘zini o‘zi nazorat qilish texnologiyasi hisoblanadi. Harbiy faoliyat davomida yuzaga keladigan zo‘riqishlarni boshqarish qobiliyati kasbiy deformatsiyaning oldini olishda muhim omildir. Buning uchun nafas olish mashqlari, mushaklarni bo‘shashtirish, diqqatni jamlash, ijobiy fikrlash va o‘z-o‘zini ruhiy boshqarish usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Masalan, harbiy xizmatchilarga murakkab xizmat vaziyatlaridan keyin qisqa muddatli psixologik tiklanish mashqlarini bajarish, o‘z hissiyotlarini anglash va nazorat qilish, salbiy fikrlarni konstruktiv fikrlash bilan almashtirish ko‘nikmalarini shakllantirish mumkin.

Uchinchi yo‘nalish – psixologik trening texnologiyasidir. Trening mashg‘ulotlari harbiy xizmatchilarning emotsional barqarorligi, kommunikativ kompetensiyasi, nizoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish qobiliyati va o‘zaro hamkorligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Psixologik treninglarni quyidagi yo‘nalishlarda tashkil etish mumkin: stressli vaziyatlarda o‘zini boshqarish treninglari, emotsional barqarorlikni rivojlantirish mashg‘ulotlari, nizolarni konstruktiv hal etish treninglari, samarali muloqot va tinglash ko‘nikmalarini shakllantirish, jamoada o‘zaro ishonch va hamkorlikni mustahkamlash, kasbiy motivatsiya va shaxsiy mas’uliyatni rivojlantirish.

To‘rtinchi yo‘nalish – individual psixologik maslahat va psixokorreksiya texnologiyasidir. Harbiy xizmatchilarning psixologik xususiyatlari, xizmat tajribasi, yoshi, oilaviy sharoiti va individual ehtiyojlari turlicha bo‘lganligi sababli umumiy profilaktik tadbirlar bilan bir qatorda individual yondashuv ham zarur. Psixologik maslahat davomida harbiy xizmatchining muammolari tinglanadi, uning ruhiy zo‘riqish manbalari aniqlanadi va vaziyatga mos psixologik yordam ko‘rsatiladi.

Beshinchi yo‘nalish – ijtimoiy-psixologik muhitni sog‘lomlashtirish texnologiyasidir. Harbiy jamoada o‘zaro hurmat, adolat, ishonch, hamkorlik va konstruktiv muloqot tamoyillarining qaror topishi kasbiy deformatsiya xavfini kamaytiradi. Ayniqsa, komandirlarning boshqaruv uslubi, bo‘ysunuvchilarga munosabati va jamoada sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishdagi mas’uliyati katta ahamiyatga ega.

Kasbiy deformatsiyaning oldini olish masalasi kasbiy kuyish, stress, shaxsning kasbiy moslashuvi va psixologik salomatligini saqlash muammolari bilan uzviy bog‘liqdir. Xorijiy tadqiqotlarda ushbu jarayonlarni tushuntirishga qaratilgan turli konsepsiyalar ishlab chiqilgan. Masalan, amerikalik psixolog C.Maslach kasbiy kuyishning emotsional holdan toyish, depersonalizatsiya va shaxsiy yutuqlarni

baholashning pasayishi kabi tarkibiy qismlarini ajratib ko‘rsatadi. Mazkur yondashuv harbiy xizmatchilarda ruhiy charchoq va shaxslararo munosabatlardagi salbiy o‘zgarishlarni erta aniqlashda muhim metodologik ahamiyatga ega[2,397]. Shuningdek, R.Lazarus va S.Folkman tomonidan ishlab chiqilgan stress va uni kognitiv baholash nazariyasi insonning stressli vaziyatga munosabati nafaqat tashqi sharoitlarga, balki ushbu vaziyatni qanday idrok etishi va unga qanday moslashish strategiyasini tanlashiga ham bog‘liqligini asoslaydi[3]. Bu yondashuv harbiy xizmatchilarda stressni boshqarish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va psixologik moslashuv ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbekiston psixologiya fanida ham shaxsning kasbiy shakllanishi, psixologik yetukligi, kasbiy moslashuvi va individual xususiyatlarini o‘rganish bo‘yicha muhim ilmiy qarashlar mavjud. E.G‘.G‘oziyevning umumiy psixologiyaga oid tadqiqotlarida shaxsning psixik jarayonlari, individual xususiyatlari va o‘zini o‘zi boshqarish mexanizmlariga alohida e’tibor qaratiladi. Ushbu nazariy qarashlar harbiy xizmatchilarning individual psixologik imkoniyatlarini hisobga olgan holda profilaktik tadbirlarni tashkil etishda muhim ahamiyatga ega[3]. Bundan tashqari, V.M.Karimovaning ijtimoiy psixologiya va shaxslararo munosabatlarga oid ilmiy ishlari harbiy jamoalarda muloqot madaniyati, guruhiy munosabatlar va ijtimoiy-psixologik muhitni takomillashtirish masalalarini o‘rganishda nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi[4]. Mazkur ilmiy yondashuvlardan kelib chiqib aytish mumkinki, harbiy xizmatchilarda kasbiy deformatsiyaning oldini olish faqat individual psixologik yordam bilan cheklanmasligi lozim. Bu jarayon shaxs, harbiy jamoa va boshqaruv tizimi darajasidagi o‘zaro bog‘liq profilaktik tadbirlarni qamrab olishi zarur. Kasbiy deformatsiyaning oldini olish bo‘yicha psixologik texnologiyalarni samarali tashkil etish uchun kompleks profilaktika modelini joriy etish maqsadga muvofiq. Bunday model quyidagi bosqichlarni qamrab olishi mumkin:

Birinchi bosqich – psixologik monitoring. Harbiy xizmatchilarning emotsional holati, xizmatga munosabati, stressga chidamliligi va jamoaga moslashuvi muntazam o‘rganiladi. Bu bosqich kasbiy deformatsiyaning dastlabki belgilarini aniqlash imkonini beradi.

Ikkinchi bosqich – profilaktik ta’sir. Aniqlangan ehtiyojlardan kelib chiqib, stressni boshqarish, emotsional barqarorlikni rivojlantirish va samarali muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan treninglar tashkil etiladi.

Uchinchi bosqich – individual psixologik yordam. Yuqori darajadagi ruhiy zo‘riqish yoki kasbiy moslashuv bilan bog‘liq qiyinchiliklar kuzatilgan harbiy xizmatchilar bilan individual maslahat va zarur psixokorreksion ishlar olib boriladi.

To‘rtinchi bosqich – natijalarni baholash. O‘tkazilgan psixologik tadbirlarning samaradorligi takroriy diagnostika, suhbat, kuzatish va xizmat faoliyatidagi ijobiy o‘zgarishlar asosida baholanadi.

Ushbu bosqichlarning izchil amalga oshirilishi profilaktika tadbirlarining tizimliligini ta’minlaydi. Bunda psixologik diagnostika natijalarining maxfiyligi, harbiy xizmatchining shaxsiy qadr-qimmatini hurmat qilish va psixologik yordamning ixtiyoriy hamda kasbiy etikaga muvofiq tashkil etilishiga alohida e’tibor qaratish zarur. Kasbiy deformatsiyaning oldini olishda komandirlarning psixologik kompetensiyasini oshirish ham muhim o‘rin tutadi. Komandir harbiy xizmatchilarning xizmat faoliyatini tashkil etish bilan birga, ularning ruhiy holati, jamoaga moslashuvi va o‘zaro munosabatlariga ham e’tibor qaratishi lozim. Xususan, xodimlarning mehnatini adolatli baholash, asosli rag‘batlantirish, konstruktiv tanqid va o‘zaro hurmatga asoslangan muloqotni yo‘lga qo‘yish profilaktik ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, xizmat va shaxsiy hayot o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash, jismoniy faollik, sifatli dam olish, oilaviy munosabatlarni qo‘llab-quvvatlash va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini yaratish ham kasbiy deformatsiyaning oldini olishda muhim omillar hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, harbiy xizmatchilarda kasbiy deformatsiyaning oldini olish ularning psixologik salomatligini saqlash, kasbiy faoliyat samaradorligini oshirish va harbiy jamoada sog‘lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirishning muhim shartlaridan biridir. Harbiy xizmatning murakkabligi, yuqori mas’uliyat va doimiy ruhiy zo‘riqish sharoitida kasbiy deformatsiyaning yuzaga kelish xavfi mavjud bo‘lib, uni kamaytirish tizimli psixologik profilaktika tadbirlarini talab etadi.

Tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, kasbiy deformatsiya harbiy xizmatchining kasbiy faoliyati ta’sirida yuzaga keladigan murakkab psixologik jarayon bo‘lib, uning namoyon bo‘lishi individual, kasbiy va ijtimoiy-psixologik omillarga bog‘liq.

Ikkinchidan, kasbiy deformatsiyaning oldini olishda psixologik diagnostika, stressni boshqarish, emotsional o‘zini o‘zi nazorat qilish, psixologik trening va individual maslahat texnologiyalaridan kompleks foydalanish zarur.

Uchinchidan, harbiy jamoada sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish, komandirlarning psixologik kompetensiyasini oshirish va o‘zaro ishonchga asoslangan munosabatlarni rivojlantirish profilaktikaning muhim shartlaridan hisoblanadi.

To‘rtinchidan, kasbiy deformatsiyaning oldini olish bo‘yicha tadbirlar muntazam monitoring, individual yondashuv va natijalarni baholash tamoyillari asosida tashkil etilishi lozim.

Umuman olganda, harbiy xizmatchilarda kasbiy deformatsiyaning oldini olishga qaratilgan psixologik texnologiyalarni takomillashtirish harbiy xizmatchilarning kasbiy salohiyatini saqlash, emotsional barqarorligini mustahkamlash va xizmat faoliyatining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Maslach C., Leiter M.P. The Truth About Burnout: How Organizations Cause Personal Stress and What to Do About It. – San Francisco: Jossey-Bass, 1997.
2. Maslach C., Schaufeli W.B., Leiter M.P. Job Burnout // Annual Review of Psychology. – 2001. – Vol. 52. – P. 397–422.
3. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. – New York: Springer Publishing Company, 1984.
4. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
5. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.

TA’LIM JARAYONIDA DEONTOLOGIK TAMOYILLAR ASOSIDA NIZOLARNI BOSHQARISH

Mirzayeva Faroxat Odiljonovna
Nizomiy Ganjaviy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
Pedagogika kafedrasi professori, p.f.d., (DSc)

Annotatsiya: Maqolada ta’lim jarayonidagi pedagogik nizolarni deontologik tamoyillar asosida boshqarishning nazariy-huquqiy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish, ilmiy adabiyotlarni qiyosiy o‘rganish hamda tizimli yondashuv asosida nizolarning asosiy omillari va etik xavflari tasniflanadi. Betaraflik, xolislik, adolat, qadr-qimmatni hurmat qilish va maxfiylik tamoyillarining o‘zaro aloqasi ochib beriladi. Pedagog uchun nizoni boshqarishning sakkiz bosqichli konseptual algoritmi taklif etilib, uni qo‘llash shartlari va cheklovlari ko‘rsatiladi. Tadqiqot xulosalari pedagoglarning konfliktologik va deontologik kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: pedagogik deontologiya, pedagogik nizo, kasbiy etika, xolislik, adolat, pedagogik mas’uliyat, nizolarni boshqarish, refleksiya.

УПРАВЛЕНИЕ КОНФЛИКТАМИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ НА ОСНОВЕ ДЕОНТОЛОГИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ

Аннотация: В статье рассматриваются теоретико-правовые и практические аспекты управления педагогическими конфликтами на основе деонтологических принципов. Посредством анализа нормативных документов, сопоставления научных подходов и системного анализа выделены основные факторы конфликтов и соответствующие этические риски. Раскрыта взаимосвязь беспристрастности, объективности, справедливости, уважения человеческого достоинства и конфиденциальности. Предложен восьмиэтапный концептуальный алгоритм действий педагога, обозначены условия и ограничения его применения. Выводы ориентированы на развитие конфликтологической и деонтологической компетентности педагогов.

Ключевые слова: педагогическая деонтология, педагогический конфликт, профессиональная этика, объективность, справедливость, профессиональная ответственность, управление конфликтами, рефлексия.

CONFLICT MANAGEMENT IN THE EDUCATIONAL PROCESS BASED ON DEONTOLOGICAL PRINCIPLES

Abstract: This article examines the theoretical, legal, and practical dimensions of managing educational conflicts through deontological principles. Drawing on analysis of legal documents, a comparative review of scholarly approaches, and systems thinking, it identifies major sources of conflict and associated ethical risks. The paper distinguishes impartiality, objectivity, fairness, respect for human dignity, and confidentiality. It proposes a conceptual eight-stage framework for educators and outlines the conditions and limitations of its application. The findings aim to support the development of educators' conflict-management and deontological competencies.

Keywords: pedagogical deontology, educational conflict, professional ethics, objectivity, fairness, professional responsibility, conflict management, reflection.

KIRISH

Ta'lim jarayonining sifati nafaqat o'quv natijalari, balki pedagog va ta'lim oluvchi o'rtasidagi munosabatlarning huquqiy va axloqiy asoslarda tashkil etilishiga ham bog'liq. Baholashga oid e'tirozlar, intizomiy tortishuvlar, kommunikativ tushunmovchiliklar hamda raqamli muloqotdagi kelishmovchiliklar pedagogdan faqat murosaga keltirish ko'nikmasini emas, balki inson qadr-qimmatini asraydigan, dalillarga tayanuvchi va me'yoriy jihatdan asoslangan qaror qabul qilishni talab qiladi. Shu sababli nizolarni deontologik tamoyillar asosida boshqarish pedagogika, kasbiy etika va ta'lim huquqi kesishgan dolzarb muammo hisoblanadi.

Mazkur masalaning huquqiy asosi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan ta'lim olish huquqi, inson sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilish, shuningdek, o'qituvchi mehnatining ijtimoiy ahamiyatini e'tirof etish bilan bog'liq [1]. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun [2] ta'lim munosabatlarining umumiy huquqiy asoslarini, «Pedagogning maqomi to'g'risida»gi Qonun [3] esa pedagogning kasbiy huquqlari, majburiyatlari va uning faoliyatiga oid kafolatlarni belgilaydi. Ushbu normalar nizoli vaziyatlarda vakolatdan mas'uliyat bilan foydalanish, ta'lim oluvchining manfaatlarini hisobga olish va pedagogik munosabatlarning qonuniyligini ta'minlash zarurligini ko'rsatadi.

Voyaga yetmagan ta'lim oluvchilar ishtirokidagi nizolarni ko'rib chiqishda «Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida»gi Qonun [4] muhim me'yoriy asos bo'lib xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston - 2030» strategiyasi to'g'risidagi PF-158-son Farmoni [5] ta'lim sifati va inson kapitalini rivojlantirish bo'yicha strategik ustuvor yo'nalishlarni belgilaydi. Shuningdek,

2022-2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi haqidagi PF-60-son Farmon [6] ta’lim tizimini takomillashtirish islohotlarining avvalgi bosqichini ifodalaydi. Mazkur hujjatlar pedagogik nizolarni boshqarish, kasbiy mas’uliyat, xavfsiz ta’lim muhiti va sifatli ta’limni ta’minlashning huquqiy-siyosiy kontekstini yaratadi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Ta’lim muassasasida yuzaga keladigan pedagogik nizoni faqat tashkiliy yoki psixologik hodisa sifatida izohlash yetarli emas. U kasbiy burch, huquq, adolat va inson qadr-qimmatini muhofaza qilish bilan bog‘liq deontologik muammodir. Pedagog nizo sabablarini aniqlash, etik xavflarni baholash, manfaatdor tomonlarning huquq va ehtiyojlarini ajratish, xolis qaror qabul qilish hamda nizodan keyingi munosabatlarni tiklash bo‘yicha kasbiy kompetensiyaga ega bo‘lishi lozim.

Ta’lim jarayonidagi nizo tabiatan mutlaqo salbiy hodisa emas. U ehtiyojlar, qadriyatlar, rollar, me’yorlar, baholash mezonlari yoki kommunikativ kutishlar o‘rtasidagi nomuvofiqlikni ko‘rsatadigan ijtimoiy signal bo‘lishi mumkin. Nizoning pedagogik xavfi uning mavjudligida emas, balki kuchlar teng bo‘lmagan “ta’lim beruvchi - ta’lim oluvchi” munosabatida noto‘g‘ri boshqarilganda, kamsitish, omma oldida tahqirlash, asossiz jazo, bahodan bosim vositasi sifatida foydalanish, ishonchning yo‘qolishi va ta’lim motivatsiyasining pasayishiga olib kelishidadir.

Deontologik yondashuv pedagogning “nima qilish foydali?” degan savoli bilan bir qatorda “kasbiy burch nuqtayi nazaridan nima qilishim shart?”, “qaysi harakat o‘quvchining sha’ni va huquqlarini saqlaydi?”, “qarorim barcha tomonlarga bir xil mezon asosida tatbiq etilyaptimi?” kabi savollarni qo‘yishini talab qiladi. Shu sababli nizoni boshqarish pedagogning kommunikativ mahorati bilan cheklanmaydi. U axloqiy mulohaza, huquqiy savodxonlik, emotsional o‘zini boshqarish, dalilga tayangan qaror va refleksiyani birlashtiruvchi kompleks kasbiy kompetensiyadir.

Pedagogik konflikt - ta’lim jarayoni subyektlarining maqsadlari, manfaatlari, qadriyatlari, ehtiyojlari, rollari yoki vaziyatni talqin qilishlari o‘rtasidagi qarama-qarshilikning ochiq yoki yashirin shaklda namoyon bo‘lishidir. O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi nizoda institutsional vakolatlar teng emas, pedagog baholaydi, tartibni boshqaradi, resurs va axborotga kirishni nazorat qilishi mumkin. Aynan shu assimetriya pedagogga yuqoriroq deontologik mas’uliyat yuklaydi.

Ilmiy adabiyotlarda konstruktiv yondashuv nizo natijasini uning mavjudligidan ko‘ra, tomonlarning munosabati, muloqot usuli va boshqaruv jarayoni belgilashini ta’kidlaydi [9]. Manfaatlarga yo‘naltirilgan muzokara esa shaxsni muammodan ajratish, pozitsiyalardan ko‘ra ehtiyojlarni anglash va xolis mezonlardan foydalanishga tayanadi[8]. Bu yondashuvlar pedagogik

deontologiyaning zarar yetkazmaslik hamda qadr-qimmatni saqlash tamoyillari bilan uyg‘unlashadi.

Ta’lim jarayonidagi nizolarning kelib chiqishi ko‘p omilli xususiyatga ega. 1-jadvalda manbaviy matn asosida ularning ko‘rinishlari va deontologik xavflari tizimlashtirildi.

1-jadval. Ta’lim jarayonidagi nizolarning asosiy omillari

Omil	Kuzatiladigan natijalar	Deontologik xavf
Kommunikativ sabablar	Buyruqboz ohang, noaniq ko‘rsatma, tinglamaslik, kinoya, yorliq yopishtirish, o‘quvchining fikrini mensimaslik;	Hurmat va qadr-qimmatning buzilishi
Baholash bilan bog‘liq sabablar	Mezonlarning oldindan tushuntirilmasligi, bir xil ishga turlicha talab qo‘yish, subyektiv taassurotning bahoga ta’siri, apellyatsiya imkoniyatining yo‘qligi;	Xolislik va adolatga shubha
Rol va intizomga doir sabablar	Pedagog va o‘quvchining “maqbul xulq” haqidagi tasavvuri mos kelmasligi, qoida va oqibatlarning izchil qo‘llanmasligi;	Vakolatni suiiste’mol qilish
Individual-psixologik sabablar	Stress, emotsional zo‘riqish, temperament farqlari, o‘zini nazorat qilish qiyinlashuvi. Bular sababni tushuntirishi mumkin, ammo etik buzilishni oqlamaydi;	Impulsiv qaror va zarar
Ijtimoiy va guruhiy sabablar	Tengdoshlar bosimi, guruhdagi maqom, stereotiplar, kamsituvchi munosabat, ijtimoiy tengsizlikning sinfdagi aks etishi;	Kamsitish yoki chetlatish
Raqamli muhit bilan bog‘liq sabablar	Messenjer va ijtimoiy tarmoqlarda chegaralarning buzilishi, yozishma ohangining noto‘g‘ri talqini, shaxsiy ma’lumotni tarqatish, kiberbulling;	Maxfiylik va kasbiy chegara buzilishi
Tashkiliy sabablar	Ortiqcha yuklama, noaniq ichki tartib, shikoyat mexanizmining sustligi, vakolatlar chegarasining belgilanmaganligi.	Mas’uliyatning noaniqligi

Nizoning rivojlanishi va profilaktik yondashuv

Nizo odatda bir martalik voqea emas, balki bosqichma-bosqich kuchayadigan jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Uning tahliliy ketma-ketligi quyidagicha:

1) yashirin ziddiyat yoki qondirilmagan ehtiyoj;

2) konfliktogen voqea;
3) voqeani salbiy talqin qilish;
4) emotsional zo‘riqish;
5) javob harakati va eskalatsiya;
6) ochiq qarama-qarshilik;
7) oqibat va munosabatlarning qayta qurilishi.

Bu bosqichlar barcha holatlarda qat’iy bir xil kechmaydi. Ular pedagog uchun vaziyatni erta aniqlashga xizmat qiluvchi tahliliy sxemadir.

TAHLIL VA NATIJALAR

Pedagog uchun eng muhim nuqta - eskalatsiyadan oldingi bosqichlarni payqash. Masalan, o‘quvchining takroriy e’tirozi “intizomsizlik” deb avtomatik talqin qilinmasdan, topshiriqning tushunarsizligi, baholashga ishonchsizlik yoki guruhdagi bosim kabi omillar tekshirilishi lozim.

Konfliktning predmeti bilan shaxsni ajratish deontologik jihatdan muhim: “siz mas’uliyatsizsiz” degan shaxsiy yorliq o‘rniga “topshiriq belgilangan muddatda topshirilmadi; sabab va yechimni aniqlaymiz” kabi xulqqa yo‘naltirilgan ifoda qo‘llanadi. Bu usul muammoni inkor qilmaydi, lekin shaxs qadr-qimmatini saqlaydi.

Masalan, talabaning qo‘yilgan bahoga e’tirozi auditoriya oldida shaxsiy tortishuvga aylantirilmasligi lozim. Pedagog baholash mezonlarini izohlaydi, ishni qayta tekshiradi, ichki tartibda ko‘zda tutilgan bo‘lsa, mustaqil ko‘rib chiqish yoki apellyatsiya mexanizmini taklif qiladi. Qaror bir xil mezonlarga asoslanishi, e’tiroz bildirgan shaxsga nisbatan salbiy munosabat bilan bog‘lanmasligi kerak.

Ta’lim jarayonidagi betaraflik, xolislik va adolat mazmunan yaqin bo‘lsa-da, aynan bir tushuncha emas. Betaraflik pedagogning shaxsiy simpatiya-antipatiya, guruh bosimi yoki manfaatlar ta’sirida bir tomonni asossiz qo‘llamasligini anglatadi. Xolislik - qarorni tekshiriladigan dalil, aniq mezon va protsedura asosida chiqarishdir. Adolat esa bir xil holatlarga izchil mezon qo‘llash bilan birga, real teng imkoniyat yaratish uchun asosli individual ehtiyojlarni ham hisobga olishni talab etadi.

Formal tenglik “hamma uchun aynan bir xil” qoidani anglatishi mumkin. Pedagogik adolat esa ayrim hollarda oqilona moslashtirishni talab qiladi. Masalan, barcha talabaga bir xil baholash mezoni qo‘llanadi, biroq qonuniy va pedagogik asos mavjud bo‘lsa, maxsus ta’lim ehtiyojiga ega o‘quvchiga topshiriqni bajarish shakli yoki vaqti bo‘yicha moslashtirish berilishi mumkin. Bunda natijani baholashning akademik mezoni buzilmaydi, balki unga erishish imkoniyati adolatli tashkil etiladi.

Pedagogik betaraflik “axloqiy befarqlik” degani emas. Zo‘ravonlik, tahqirlash, kamsitish yoki xavfsizlikka tahdid mavjud bo‘lsa, pedagog “ikki tomon ham bir xil darajada haq” degan sun’iy muvozanatni yaratmasligi kerak. U faktlarni

tekshiradi, zarar ko‘rayotgan shaxsning xavfsizligini ta’minlaydi va tegishli institutsional tartibni ishga tushiradi. Demak, betaraflik zarar va huquqbuzarlikka nisbatan passivlik emas, balki shaxsiy tarafkashlikdan xoli, me’yoriy asoslangan faoliyatdir.

Protsessual adolat ham muhim nizoda faqat yakuniy yechimning mazmuni emas, balki tomonlar fikrini eshitish, sabablarni tushuntirish, qarorni hujjatlashtirish va shikoyat imkoniyatining mavjudligi ham ishonchni shakllantiradi. Shuningdek, maxfiylik mutlaq tusda talqin qilinmaydi: xavfsizlikka tahdid yoki qonunda belgilangan xabar berish majburiyati mavjud bo‘lsa, tegishli ma’lumot vakolatli subyektlarga faqat zarur hajmda yetkaziladi.

Pedagogning axloqiy pozitsiyasi va ijtimoiy mas’uliyati

Pedagogning axloqiy pozitsiyasi uning shaxsiy kayfiyati emas, balki kasbiy qadriyatlarni konkret vaziyatda izchil himoya qilish qobiliyatidir. Nizoda pedagog bir vaqtning o‘zida ta’lim maqsadini, o‘quvchining qadr-qimmatini, guruh xavfsizligini, akademik halollikni va muassasa qoidalarini muvozanatlashtiradi. Bunda “mening obro‘yimni saqlash” emas, pedagogik va etik jihatdan asoslangan natijaga erishish ustuvor bo‘ladi.

Pedagogning deontologik pozitsiyasi quyidagi mezonlarda namoyon bo‘ladi:

- qadr-qimmatni saqlash tanbeh berilganda shaxsni tahqirlamaslik;
- zarar yetkazmaslik qarorning psixologik, ijtimoiy va akademik oqibatini baholash;
- mas’uliyat xatoni tan olish va tuzatish; kasbiy chegaralar, sovg‘a, manfaat va shaxsiy yaqinlikning baholashga ta’sirini cheklash;
- maxfiylik - shaxsiy axborotni vakolat doirasida muhofaza qilish;
- refleksiya - stereotip va hissiyotlarning qarorga ta’sirini tekshirish.

Pedagogning ijtimoiy mas’uliyati individual nizoni hal qilishdan kengroqdir. U sinf yoki guruhda hurmatga asoslangan kommunikatsiya normasini yaratadi, diskriminatsiya va bullyingning normalashuviga yo‘l qo‘ymaydi, o‘quvchilarga kelishmovchilikni zo‘ravonliksiz ifodalash usullarini o‘rgatadi. Shu ma’noda pedagog konfliktni boshqarish orqali fuqarolik muloqoti, huquqiy madaniyat, empatiya va javobgarlikning kundalik modelini namoyish etadi.

Milliy pedagogik adabiyotlarda o‘qituvchining mahorati, nutq madaniyati va ta’limiy muloqotiga berilgan e’tibor [7] deontologik boshqaruvning kommunikativ asoslarini mustahkamlaydi. Biroq nutqiy xushmuomalalikning o‘zi yetarli emas. Pedagogning qarori aniq huquqiy me’yor, baholash mezoni va institutsional tartib bilan ham muvofiq bo‘lishi kerak.

Deontologik boshqaruvning sakkiz bosqichli konseptual algoritmi

Quyidagi amaliy ketma-ketlik manbaviy maqoladagi modelning huquqiy va protsessual aniqlashtirilgan tahriridir. U vaziyat xususiyatiga moslashtirib qo‘llanishi kerak.

1. Emotsional o‘zini boshqarish. Pedagog ovoz ohangi va impulsiv reaksiyasini nazorat qiladi; xavf bo‘lmagan holatda shoshilinch ayblovdan tiyiladi.

2. Xavfsizlikni ta’minlash. Jismoniy yoki psixologik zarar xavfi mavjud bo‘lsa, avvalo himoya choralari ko‘riladi va zaruratda mas’ul xodimlar jalb qilinadi.

3. Faktlarni aniqlash. Tekshirilgan voqea, taxmin, baho va shaxsiy taassurot alohida qayd etiladi; raqamli dalillar bilan ishlashda maxfiylik saqlanadi.

4. Tomonlarni tinglash. Har bir tomon o‘z qarashi va ehtiyojlarini bayon etadi; kuchlar teng emasligi, yosh va individual ehtiyojlar hisobga olinadi.

5. Huquqiy va etik mezonlarni tekshirish. Qadr-qimmat, xolislik, adolat, manfaatlar to‘qnashuvi, maxfiylik, mutanosiblik va amaldagi ichki tartib baholanadi.

6. Yechimlarni ishlab chiqish. Ta’limiy, murosaviy yoki zaruratda rasmiy tashkiliy choralar ko‘rib chiqiladi; jazo yagona vositaga aylantirilmaydi.

7. Qarorni rasmiylashtirish. Amalga oshiriladigan harakatlar, mas’ullar, muddat, qayta ko‘rib chiqish va murojaat qilish imkoniyatlari aniq belgilanadi.

8. Refleksiya va kuzatuv. Qarorning ijrosi, takrorlanish xavfi va munosabatlardagi o‘zgarishlar tahlil qilinib, profilaktik choralar takomillashtiriladi.

Konseptual pedagogik vaziyat: talaba topshiriq uchun qo‘yilgan bahoni adolatsiz deb hisoblab, o‘qituvchiga guruh chatida keskin e’tiroz bildiradi. Agar pedagog bunga ommaviy tanbeh bilan javob bersa, nizo kuchayishi, talabaning obro‘siga putur yetishi va guruhda ishonchsizlik ortishi mumkin. Deontologik yechim esa avvalo suhbatni shaxsiy va xavfsiz muloqotga o‘tkazish, yozishmalardagi faktlarni tekshirish, avval e’lon qilingan baholash mezonlarini taqdim etish, zarur bo‘lsa qayta ko‘rib chiqish tartibini ishga tushirish va keyingi kommunikatsiya qoidalarini kelishib olishdan iborat. Bu misol kuzatuv natijasi emas, algoritmning qo‘llanishini tushuntiruvchi modeldir.

Amaliy baholash uchun quyidagi indikatorlardan foydalanish mumkin:

a) nizo to‘g‘risidagi murojaatning belgilangan muddatda ko‘rilishi;

b) har ikki tomon fikrini tinglashning qayd etilishi;

c) qarorning huquqiy va baholash mezonlari bilan asoslanishi;

d) takroriy nizolar ulushining dinamikasi;

e) ishtirokchilarning tartib adolatliligi va muloqot hurmatiga doir anonim baholari.

XULOSA

Algoritmni qo‘llashda quyidagilarga rioya etish zarur: zo‘ravonlik, tahqirlash, tizimli kamsitish yoki bolaning xavfsizligiga real tahdid bo‘lgan hollarda oddiy mediatsiya huquqiy himoya va majburiy institutsional choralar o‘rnini bosa olmaydi. Bunday vaziyatlarda tegishli vakolatli organlar va muassasaning belgilangan tartiblari ustuvor hisoblanadi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, pedagogik nizolarni samarali boshqarishning asosiy mezoni kelishmovchilikni imkon qadar tez tugatish emas, balki uni adolatli, shaxsga zarar yetkazmaydigan hamda ta’limiy munosabatni tiklashga xizmat qiladigan tarzda hal etishdir. Betaraflik shaxsiy tarafkashlikni cheklaydi, xolislik dalil va protseduraga tayanishni ta’minlaydi, adolat esa umumiy mezonlarni individual ehtiyojlarga asosli moslashtirish bilan uyg‘unlashtiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Yangi tahrir, 2023-yil 30-apreldagi referendumda qabul qilingan.
2. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son.
3. O‘zbekiston Respublikasining «Pedagogning maqomi to‘g‘risida»gi Qonuni. 2024-yil 1-fevral, O‘RQ-901-son.
4. O‘zbekiston Respublikasining «Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida»gi Qonuni. 2008-yil 7-yanvar, O‘RQ-139-son.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi «O‘zbekiston - 2030» strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-158-son Farmoni.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi «2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-60-son Farmoni.
7. Azizxo‘jayeva N. N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.
8. Xoliqov A. Pedagogik mahorat. Toshkent: Iqtisod-moliya, 2011.
9. Mahmudov N. O‘qituvchi nutqi madaniyati. Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.

PEDAGOGIK TAFAKKUR TARIXIDA FIKR TARBIYASI: YONDASHUVLAR VA ZAMONAVIY TA’LIMDA QO‘LLANISH IMKONIYATLARI

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna
pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
https://orcid.org/ 0009-0000-8371-6298
m.jumaniyozova@uzswlu.uz

Annotatsiya. Maqolada fikr tarbiyasining tarixiy-pedagogik mazmuni Suqrot usuli, Ya.A.Komenskiyning kuzatishga asoslangan didaktikasi, Abdulla Avloniyning ta’lim va tarbiya birligi haqidagi qarashlari hamda J. Deweyning refleksiv fikrlash konsepsiyasi asosida tahlil qilingan. Tarixiy merosni zamonaviy ta’limga tatbiq etish uchun savol qo‘yish, dalilni tekshirish, muqobil talqinlarni taqqoslash va refleksiv baholashga asoslangan metodik ketma-ketlik taklif qilingan.

Kalit so‘zlar: fikr tarbiyasi, pedagogik tafakkur, tarixiy-pedagogik meros, mustaqil fikrlash, refleksiv fikrlash, dialogik ta’lim, metakognitsiya, dalillash

ВОСПИТАНИЕ МЫШЛЕНИЯ В ИСТОРИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ: ПОДХОДЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В статье анализируется историко-педагогическое содержание воспитания мышления на основе сократического метода, дидактики Я.А. Коменского, основанной на наблюдении, взглядов Абдуллы Авлони на единство обучения и воспитания, а также концепции рефлексивного мышления Дж. Дьюи. Для внедрения историко-педагогического наследия в современное образование предлагается методическая последовательность, основанная на постановке вопросов, проверке доказательств, сопоставлении альтернативных интерпретаций и рефлексивном оценивании.

Ключевые слова: воспитание мышления, педагогическая мысль, историко-педагогическое наследие, самостоятельное мышление, рефлексивное мышление, диалогическое обучение, метакогниция, аргументация.

CULTIVATING THINKING IN THE HISTORY OF PEDAGOGICAL THOUGHT: APPROACHES AND POSSIBILITIES FOR APPLICATION IN MODERN EDUCATION

Abstract. This article examines the historical and pedagogical foundations of cultivating thinking through an analysis of the Socratic method, Jan Amos Comenius's observation-based didactics, Abdulla Avloni's views on the unity of teaching and upbringing, and John Dewey's concept of reflective thinking. To integrate historical pedagogical heritage into contemporary education, the article proposes a methodological sequence based on formulating questions, evaluating evidence, comparing alternative interpretations, and engaging in reflective assessment.

Keywords: cultivation of thinking, pedagogical thought, historical pedagogical heritage, independent thinking, reflective thinking, dialogic teaching, metacognition, argumentation.

KIRISH

Fikr tarbiyasini ta'lim oluvchining bilimlarni o'zlashtirishi bilan bir qatorda savol qo'yishi, dalillar o'rtasidagi aloqalarni aniqlashi, xulosalarini asoslab berishi va o'z qarashlarini qayta ko'rib chiqishini ta'minlaydigan pedagogik jarayon sifatida talqin qilishimiz mumkin. Bunday talqin bilim, fikrlash amali va shaxsning intellektual mas'uliyatini o'zaro bog'laydi va bugungi axborot ko'pligi sharoitida fikrni tarbiyalashning ahamiyati o'quvchining xabar mazmunini tushunishi, uning manbasini tekshirishi hamda ishonchlilik darajasini baholashida namoyon bo'ladi.

Tarixiy pedagogik meros ushbu vazifaning mazmunini chuqurroq anglashga yordam beradi. Biroq tarixiy tushunchalarni zamonaviy terminlar bilan to'liq tenglashtirish ilmiy jihatdan o'rinli emas. A.Avloniyning "fikr tarbiyasi", J.Deweyning refleksiv fikrlashi va J.Flavellning metakognitsiyasi turli nazariy hamda madaniy sharoitlarda shakllangan. Ularni qiyoslashdan maqsad aynan bir xil konsepsiya ekanini isbotlash emas, balki ta'lim amaliyoti uchun muhim umumiy tamoyillar va farqlarni aniqlashdir.

MAVZUNING O'RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Platonning "Menon" dialogidagi geometrik suhbatda Suqrot bolaning dastlabki taxminini savollar yordamida tekshiradi. Bola kvadrat tomonini ikki baravar oshirish uning yuzini ham ikki baravar oshiradi, deb o'ylaydi; Suqrot esa savollar va chizma orqali bu taxminning xatoligi aniqlanadi [1, 82-84]. Bugungi kundada dialogni zamonaviy o'quv tajribasining empirik dalili sifatida qabul qilib bo'lmasada, unda dastlabki ishonch, ziddiyatni anglash va izlanishga ehtiyojning paydo bo'lishi aks etgan. Fikr tarbiyasida o'quvchining javobini eshitishning o'zi

yetarli emas: uning javobga qanday kelganini aniqlash zarur. O‘qituvchi “Nima uchun shunday deb o‘ylaysiz?”, “Bu fikr qaysi shartlarda to‘g‘ri?”, “Qarshi misol topish mumkinmi?” kabi savollar yordamida mulohazaning tuzilishini ochadi va bu jarayonda xatoni tushuntirish ham o‘rganish natijasiga aylanadi.

Zamonaviy ta’limda dialogni qo`llashda savollar o‘quvchini faqat oldindan belgilangan javobga yetaklab borish vositasiga aylanmasligi kerak. Buning uchun ta’lim oluvchining o‘zi savol berishi, boshqa yechimni taklif qilishi va dalil orqali e’tiroz bildirishiga imkoniyat yaratilishi zarur. Bilishdagi qiyinchilik o‘quvchining sha’nini kamsitadigan vaziyatga emas, xavfsiz izlanish muhitiga aylanganda dialog fikrni rivojlantirish vositasi sifatida ishlaydi.

Ya.A. Komenskiyning “Buyuk didaktika” asarida fanlarni o‘qitish metodi alohida tahlil etilgan bo`lib, olim bilimning boshlanishini narsalarning nomlarini o‘rganishdan ko‘ra, ularni bevosita idrok etish bilan bog‘laydi [2, 337-b.]. Uning “actual observation and sensuous perception” (bevosita kuzatish va hissiy idrok) iborasi ushbu didaktik yo‘nalishni aniq ifodalaydi [2, 337-b.]. Mazkur qarashdan foydalanishda ko‘rgazmalilikning fikrlashni tashkil etuvchi vazifasi muhimdir. Ko‘rgazmali material o‘quvchining e’tiborini jalb qilishi bilan cheklanmasdan, belgilarning farqini aniqlash, obyektlarni taqqoslash va xulosa chiqarishga xizmat qilishi lozim. Shu nuqtai nazardan, kuzatish topshirig‘i “Nimani ko‘rdingiz?”, “Qaysi belgi asosida guruhlashtirdingiz?”, “Bu xulosani yana qanday tekshirish mumkin?” savollari bilan birga tashkil etiladi. Masalan, tabiiy fanlar darsida o‘quvchilar ikki xil sharoitda o‘stirilgan o‘simliklarni taqqoslaydi. Ular kuzatilgan farqni qayd etadi, ehtimoliy sababni taklif qiladi va sabab haqidagi taxminni tekshirish uchun qanday qo‘shimcha ma’lumot zarurligini belgilaydi. Ushbu faoliyat kuzatish, taxmin va isbotning o‘zaro farqini tushunishga yo‘naltiriladi. Ya.A.Komenskiy qarashlarini bugungi ta’limga tatbiq etish hissiy idrokni bilimning yagona mezoni deb qabul qilishni anglatmaydi: nazariy model, o‘lchash vositalari va manbalar tahlili ham hisobga olinadi.

A.Avloniy “Turkiy guliston yoxud axloq” asarining “Fikr tarbiyasi” bo‘limida shunday yozadi: “fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog‘lidur” [3]. Ushbu iqtibos fikr tarbiyasini o‘qituvchining kasbiy mas’uliyati bilan bog‘lashga asos bo‘ladi. Avloniy qarashlarining o‘ziga xosligi fikr tarbiyasini ta’lim, axloq va amaliy faoliyat bilan birgalikda ko‘rishida bo`lib, asarda muallimning o‘z bilimiga amal qilishi va darsni amaliyot bilan bog‘lab o‘rgatishi ta’kidlanadi [3]. Bundan kelib chiqadigan pedagogik xulosa shuki, o‘qituvchi fikrlash madaniyatini faqat talab qilish orqali emas, o‘z mulohazasini asoslab berishi, manbaga murojaat qilishi va xulosasini tekshirishi orqali ham namoyon etadi.

Mazkur qarashni zamonaviy ta’limga moslashtirishda dalillash va axloqiy mas’uliyatning birligi muhim o‘rin tutadi. O‘quvchi muhokamada manbani to‘g‘ri ko‘rsatishi, boshqalarning fikrini buzib talqin qilmasligi va yetarli dalil bo‘lmaganda xulosasining cheklanganligini tan olishi zarur. Pedagogika darsida “O‘qituvchining o‘zi amal qilmagan talabni o‘quvchidan talab qilishi qanday oqibatlarga olib keladi?” savoli asosida keys tahlili tashkil etilishi mumkin. Talabalar vaziyatni pedagogik munosabat, ishonch va shaxsiy namuna nuqtai nazaridan baholaydi. Bu usul fikrning mantiqiy asoslanganligi va uning axloqiy oqibatlarini birgalikda muhokama qilish imkonini beradi.

J. Dewey “How We Think” asarida refleksiv fikrlashni “Active, persistent, and careful consideration” (faol, izchil va sinchkov ko‘rib chiqish) deb talqin qiladi [4;6-b.] va fikr yoki bilimni uni qo‘llab-quvvatlaydigan asoslar va undan kelib chiqadigan xulosalar bilan bog‘lab tekshirishni nazarda tutadi. J.Dewey uchun fikrlashda qiyinchilik yoki shubha va uni hal etishga qaratilgan izlanish muhimdir. Olimning fikricha, taxminni darhol qabul qilish o‘rniga, uni tasdiqlaydigan yoki rad etadigan qo‘shimcha dalillar izlanishi lozim [4, 9-13-b.]. Ushbu yondashuvdan kelib chiqib, ta’limdagi refleksiyani “Dars menga yoqdimi?” savoli bilan cheklash mumkin emas. Refleksiya o‘quvchining qanday xulosa chiqargani, qaysi dalildan foydalangani va fikrini qaysi asosga ko‘ra o‘zgartirganini aniqlashi lozim.

Amaliy topshiriqda o‘quvchilarga bitta masala bo‘yicha ikki xil talqin berish va har bir talqinning dalillarini ajratish, dalilning xulosaga aloqadorligini tekshirish va yakuniy qarorini yozma ravishda asoslash lozim. O‘qituvchi javobning to‘g‘riligini baholash bilan birga, dalildan xulosaga o‘tish mantiqini ham tahlil qiladi, bunday moslashtirish fan mazmuniga tayangan holda amalga oshirilishi kerak: predmet haqidagi bilim yetishmasa, umumiy holda o`quvchiga qo`yiladigan “fikrlang” talabi mazmunli izlanishni ta’minlamaydi.

J.H. Flavell metakognitiv bilimni insonning o‘zi va boshqalarni bilish faoliyati subyekti sifatida tushunishi, vazifalar hamda strategiyalar haqidagi bilimlar bilan bog‘laydi [5]. Bu tushuncha fikr tarbiyasini o‘quvchining o‘z fikrlash jarayonini kuzatishi va boshqarishi bilan boyitadi hamda fikr tarbiyasi va metakognitsiya aynan bir tushuncha emasligini, fikr tarbiyasini keng pedagogik jarayon, metakognitsiyani esa bilish haqidagi bilim va uni nazorat qilishning nazariy yo‘nalishi sifatida tavsiflaydi.

Education Endowment Foundation tavsiyalarida o‘quvchilarga o‘rganishni rejalashtirish, kuzatish va baholash strategiyalarini bevosita o‘rgatish, ularni o‘qituvchi tomonidan namoyish etish hamda bosqichma-bosqich yordam bilan qo‘llash zarurligi ko‘rsatiladi [6]. Unga ko`ra o`quvchiga topshiriq berish oldidan maqsad va strategiya belgilanishi, topshiriqni bajarish jarayonida tushunishdagi

qiyinchiliklar tekshirilishi, yakunda tanlangan strategiyaning foydasi baholanishi talab etiladi.

Dialogik ta’limga oid T.Jay, B.Willis, P.Thomas, R.Taylor, N.Moore, C.Burnett, G.Merchant, A.Stevenslarning tadqiqotida o‘qituvchi va o‘quvchi nutqining sifatini yaxshilashga yo‘naltirilgan dastur 38 tajriba hamda 38 nazorat maktabida o‘rganilgan [7]. Ushbu tadqiqot jarayonidagi dialogik yondashuv o‘quvchilarning mulohaza yuritishi, muhokama qilishi, dalillashi va tushuntirishiga e’tibor qaratgan. Mazkur olimlarning tadqiqotlarida fikr tarbiyasini tashkil etish uchun bir qator metodik yo‘nalishlarini taklif qilinadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlil etilgan tadqiqotlarga tayanib, aytish mumkinki Suqrot usulida dastlabki qarashni savollar orqali tekshirish; asoslovchi savollar va qarshi misollar yordamida amaliy fikrlashni tashkil etish o‘quvchining o‘z fikrini izohlashiga e’tibor qaratishni orgatadi. Ya.Komenskiy didaktikasida kuzatish orqali tushunchaning asosini yaratish; amaliy shakl sifatida obyektlarni taqqoslash va ma’lumotni qayd etish; kuzatiladigan natija sifatida kuzatish bilan taxminni farqlashga etibor qaratiladi. A.Avloniy qarashlarida esa ta’lim, amaliyot va axloqiy mas’uliyatning birligi; amaliy shakl sifatida pedagogik yoki axloqiy keys; kuzatiladigan natija esa qarorning oqibatini hisobga olish bilan belgilanadi. J.Dewey konsepsiyasida taxmin va xulosalarni dalil orqali tekshirish; muammoli vaziyat va muqobil talqinlarni amalda sinab ko`rish va xulosaning asoslanganligi muhim hisoblanadi. Shu asosda metakognitiv yondashuv o`quvchiga o‘z bilish faoliyatini boshqarish, amaliy reja tuzish, jarayonni tekshirish va refleksiv qaydlar, strategiyani ongli tanlash va baholash imkonini beradi.

Mazkur yo‘nalishlarni darsda birlashtirish uchun besh bosqichli ketma-ketlik tavsiya etiladi:

birinchi bosqichda fan mazmuniga mos muammoli savol beriladi va dastlabki fikr yozib olinadi;

ikkinchi bosqichda kuzatish materiali, matn yoki boshqa manbaning mazmuni va ishonchliligi tekshiriladi;

uchinchi bosqichda kamida ikki talqin qiyoslanib, ularning dalillari muhokama qilinadi;

to‘rtinchi bosqichda o‘quvchi o‘z xulosasini va uning amal qilish shartlarini ifodalaydi;

beshinchi bosqichda “Fikrim nimaga ko‘ra o‘zgardi?”, “Qaysi dalil yetishmayapti?”, “Keyingi safar qanday strategiyadan foydalanaman?” savollari orqali refleksiya amalga oshiriladi.

Masalan, pedagogika fanidan amaliy mashgulotda “O‘quvchining darsda ko‘p gapirishi uning chuqur fikrlayotganini bildiradimi?” savoli beriladi. Talabalar dastlabki javobini yozadi, ikki dars vaziyatini tahlil qiladi: birida qisqa javoblar ko‘p, ikkinchisida javoblar kamroq, lekin dalil va izoh mavjud. Muhokamada nutqiy faollik, dalillash va tushunish o‘rtasidagi farq aniqlanadi. Yakuniy yozma topshiriqda talaba qaysi belgilar asosida fikrlash sifatini baholash mumkinligini asoslaydi. Ushbu misol taklif etilgan ketma-ketlikning o‘quv vazifasiga moslashtirilgan ko‘rinishidir.

Fikr tarbiyasini baholash uchun muammoni aniqlash, dalil tanlash, mantiqiy bog‘lanishni tushuntirish, muqobil qarashni hisobga olish va refleksiya mezonlari taklif qilinadi. Har bir mezon bo‘yicha o‘quvchining yozma yoki og‘zaki ishidan aniq dalil olinishi kerak. Masalan, refleksiya o‘quvchining “fikrim o‘zgardi” degan bayonoti bilan emas, qaysi dalil bunga sabab bo‘lganini tushuntirishi bilan aniqlanadi. Bu mezonlar validatsiyadan o‘tgan diagnostik vosita sifatida taqdim etilmaydi.

Amaliy tatbiqda o‘quvchining yoshi, fan bo‘yicha tayyorgarligi va ta’lim tili hisobga olinadi. Dastlab o‘qituvchi fikrlashni ovoz chiqarib namoyish qiladi, keyin yo‘naltiruvchi savollar bilan yordam beradi, so‘ng mustaqil topshiriqqa o‘tiladi. Og‘zaki javob berishda qiynaladigan o‘quvchiga yozma izoh yoki juftlikdagi muhokama imkoniyati yaratiladi. Darsdagi javoblar soni fikrlash sifati bilan tenglashtirilmaydi. Taklif etilgan metodik ketma-ketlikni dastlabki va yakuniy topshiriqlar orqali tekshirish mumkin. Bunda fan mazmuni, topshiriq murakkabligi, o‘qituvchi tayyorgarligi va baholovchilar o‘rtasidagi kelishuv nazorat qilinishi zarur. Shu shartlar tarixiy g‘oyaning zamonaviy pedagogik samarasini dalil bilan baholash imkonini beradi.

XULOSA

Fikr tarbiyasiga oid tanlangan tarixiy yondashuvlar savol qo‘yish, kuzatish, dalillash, amaliy mas’uliyat va refleksiya o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Suqrot usuli dastlabki qarashni tekshirishni, Ya.Komenskiy kuzatish asosida tushunishni, A.Avloniy o‘qituvchining kasbiy va axloqiy mas’uliyatini, J.Dewey esa xulosalarni izchil tekshirishni anglash uchun nazariy asos beradi. Metakognitiv va dialogik ta’lim tadqiqotlari ushbu muammolarni zamonaviy ilmiy tushunchalar va tekshiriladigan amaliy jarayonlar bilan bog‘lashga yordam beradi. Tarixiy merosdan foydalanishning samarali yo‘li iqtiboslarni darsga kiritish bilangina belgilanmaydi. Ular asosida o‘quvchi fikrini izohlash, dalilni tekshirish, muqobil qarashni baholash va o‘z mulohazasini qayta ko‘rib chiqishga xizmat qiladigan o‘quv faoliyati loyihalanishi lozim. Taklif etilgan metodik ketma-ketlik va baholash mezonlari ana shu vazifani tashkil etishga yo‘naltirilganligi bilan muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Plato. Meno / translated by W. R. M. Lamb // Plato in Twelve Volumes. Vol. 3. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann, 1967. 82b-84d. https://atlas.perseus.tufts.edu/library/passage/urn:cts:greekLit:tlg0059.tlg024.perseus-eng2:80-84 (murojaat sanasi: 06.10.2026).

2. Comenius J. A. The Great Didactic of John Amos Comenius / translated and edited by M. W. Keatinge. London: Adam and Charles Black, 1896. P. 337. https://en.wikisource.org/wiki/The_Great_Didactic_of_John_Amos_Comenius (murojaat sanasi: 06.10.2026).

3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. “Fikr tarbiyasi” bo‘limi. https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/abdulla-avloniy/abdulla-avloniy-turkiy-guliston-yoxud-axloq/?lng=lat (murojaat sanasi: 06.10.2026).

4. Dewey J. How We Think. Boston: D. C. Heath & Co., 1910. P. 6, 9-13. https://www.gutenberg.org/cache/epub/37423/pg37423-images.html (murojaat sanasi: 06.10.2026).

5. Flavell J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry // American Psychologist. 1979. Vol. 34, No. 10. P. 906-911. DOI: https://doi.org/10.1037/0003-066X.34.10.906.

6. Education Endowment Foundation. Metacognition and Self-Regulated Learning: Guidance Report.

7. https://educationendowmentfoundation.org.uk/education-evidence/guidance-reports/metacognition (murojaat sanasi: 06.10.2026).

Jay T., Willis B., Thomas P., Taylor R., Moore N., Burnett C., Merchant G., Stevens A. Dialogic Teaching: Evaluation Report and Executive Summary. London: Education Endowment Foundation, 2017. https://shura.shu.ac.uk/17014/ (murojaat sanasi: 06.10.2026).

KREATIV YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINING LINGVOMETODIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Yuldasheva Umida Maxmudovna
Andijon davlat pedagogika instituti, Maktabgacha ta’lim kafedrasi
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.
Andijon davlat pedagogika instituti
E-mail: umidayuldasheva05021990@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining lingvometodik kompetensiyalarini kreativ yondashuv asosida rivojlantirish metodikasini takomillashtirish masalalari ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganilgan. Muallif kreativ yondashuvning mohiyatini pedagogik hodisa sifatida tahlil qilib, uning lingvometodik kompetensiyalarni shakllantirishdagi o‘rnini asoslab bergan. Shuningdek, oliy pedagogik ta’lim muassasalarida qo‘llash tavsiya etiladigan metodik tizim taqdim etilgan.

Kalit so‘zlar: kreativ yondashuv, lingvometodik kompetensiya, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisi, oliy pedagogik ta’lim, interaktiv metodlar, divergent tafakkur, innovatsion texnologiya.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ РАЗВИТИЯ ЛИНГВОМЕТОДИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ КРЕАТИВНОГО ПОДХОДА

Аннотация: В настоящей статье научно-теоретически исследованы вопросы совершенствования методики развития лингвометодических компетенций будущих учителей английского языка на основе креативного подхода. Автор, анализируя сущность креативного подхода как педагогического явления, обосновывает его роль в формировании лингвометодических компетенций. Также представлена методическая система, рекомендуемая для применения в высших педагогических образовательных учреждениях.

Ключевые слова: креативный подход, лингвометодическая компетенция, будущий учитель английского языка, высшее педагогическое образование, интерактивные методы, дивергентное мышление, инновационная технология.

IMPROVING THE METHODOLOGY FOR DEVELOPING THE LINGUODIDACTIC COMPETENCIES OF FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS THROUGH A CREATIVE APPROACH

Abstract: This article provides a scientific and theoretical examination of the issues of improving the methodology for developing the linguo-methodological competences of future English language teachers on the basis of a creative approach. Analysing the essence of the creative approach as a pedagogical phenomenon, the author substantiates its role in the formation of linguo-methodological competences. A methodological system recommended for application in higher pedagogical educational institutions is also presented.

Keywords: creative approach, linguo-methodological competence, future English language teacher, higher pedagogical education, interactive methods, divergent thinking, innovative technology.

KIRISH

Jahon miqyosida kechayotgan integratsiya jarayonlari, xalqaro aloqalarning kengayishi hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi chet tillarini, ayniqsa ingliz tilini mukammal egallagan mutaxassislarga bo‘lgan ehtiyojni muntazam oshirib bormoqda. Shunga ko‘ra, oliy pedagogik ta’lim tizimida ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlash sifatini oshirish, ularning kasbiy kompetensiyalarini zamon talablariga mos ravishda shakllantirish davlat ahamiyatiga molik vazifa sifatida belgilangan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-apreldagi «Oliy ta’lim tizimida yangi o‘quv yili uchun qabul kvotalarini shakllantirish va kadrlar tayyorlash sifatini oshirish choralari to‘g‘risida»gi qarorida pedagog kadrlar tayyorlashning innovatsion modellari yaratilishi lozimligi alohida ta’kidlangan [1]. Mazkur hujjat chet tili o‘qituvchilarini tayyorlashda ijodiy yondashuvni kuchaytirish zarurligini belgilab bergan ustuvor yo‘nalishdir.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Pedagogik tadqiqotlar amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy maktab oldida turgan vazifalarni amalga oshirish uchun o‘qituvchining nafaqat chuqur til bilimlariga, balki yuqori darajadagi ijodiy tafakkurga, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo‘lishi talab etiladi. Bu borada J. Guilford tomonidan asos solingan divergent tafakkur nazariyasi muhim metodologik ahamiyat kasb etadi. Olim insonning ijodiy faoliyatini belgilovchi to‘rt asosiy mezonni - tafakkurning ravonligi, moslashuvchanligi, originalligi va ishlab chiqilganligini-ilmiy jihatdan

asoslab bergan [2]. Mazkur mezonlar bugungi kunda ham chet tili o‘qituvchisining kreativ salohiyatini aniqlashda tayanch ko‘rsatkichlar sifatida e’tirof etiladi. E.P. Torrance esa o‘z tadqiqotlarida kreativlikning muammolarga sezgirlik, farazlarni ilgari surish va ularni erkin ifodalash qobiliyati bilan bog‘liqligini isbotlab bergan [3].

O‘zbek olimlari tomonidan ham mazkur yo‘nalishda samarali tadqiqotlar amalga oshirilgan. J. Jalolov chet tili o‘qitish metodikasining nazariy asoslarini ishlab chiqish bilan bir qatorda, bu jarayonda talabaning mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuv ko‘nikmalarini shakllantirishga alohida e’tibor qaratish zarurligini asoslab bergan. Olim fikricha, chet tili darsi talabaning ichki ijodiy resurslarini faollashtiruvchi muhit bo‘lishi lozim [4].

G.T. Mahkamova tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining kasbiy kompetentligi tarkibida kreativ komponent markaziy o‘rin tutishi dalillangan [5].

Tadqiqotning maqsadi-bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining lingvometodik kompetensiyalarini kreativ yondashuv asosida rivojlantirish metodikasini nazariy jihatdan asoslash va uni takomillashtirishning tizimli modelini taklif etishdan iborat. Maqsadga erishish uchun lingvometodik kompetensiyaning tarkibini aniqlash, kreativ yondashuvning tayanch tamoyillari va texnologiyalarini tizimlashtirish hamda metodik tizimning tarkibiy komponentlarini ishlab chiqish vazifalari belgilandi.

Tadqiqot nazariy xarakterga ega bo‘lib, unda ilmiy-pedagogik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy o‘rganish, sintez va umumlashtirish hamda pedagogik modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Manbalar bazasini kreativlik va divergent tafakkur bo‘yicha xorijiy tadqiqotlar, shuningdek, chet tili o‘qitish metodikasi va oliy pedagogik ta’lim masalalariga bag‘ishlangan milliy ilmiy ishlar tashkil etdi.

Kreativ yondashuv doirasida ishlab chiqilgan metodik tizimning o‘ziga xos jihati shundaki, u talabani passiv tinglovchi mavqeidan ijodiy sheriklik mavqeiga olib chiqadi. Mazkur yondashuvning tayanch tamoyillari sirasiga quyidagilar kiradi. Birinchidan, individuallashtirish tamoyili har bir talabaning ichki salohiyati, qiziqishlari va kognitiv xususiyatlarini hisobga olishni talab qiladi. Ikkinchidan, problematiklik tamoyiliga ko‘ra, o‘quv jarayoni oldindan tayyor bilimlarni uzatish emas, balki talabani izlanishga undovchi masalalar tizimi orqali tashkil etiladi. Uchinchidan, dialogiklik tamoyili o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi munosabatlarni teng huquqli hamkorlik asosiga quradi. To‘rtinchidan, refleksivlik tamoyili talabada o‘z kognitiv va pedagogik faoliyatini tanqidiy baholash ko‘nikmasini shakllantiradi.

Beshinchidan, integrativlik tamoyili turli fan sohalaridan olingan bilimlarni muayyan pedagogik vaziyatda birlashtira olishni nazarda tutadi.

N.Q. O‘rinboyeva tadqiqotlarida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning samarali yo‘llari o‘rganilgan bo‘lib, olim bu jarayonda talabalarning tabiiy muloqot sharoitlariga maksimal darajada yaqinlashtirilgan o‘quv muhitida ishlashi muhim ekanligini ta’kidlagan [6]. Mazkur g‘oya kreativ yondashuv doirasida yanada chuqurlashtirilib, nostandart muloqot vaziyatlarini loyihalash orqali amalga oshiriladi.

Zamonaviy pedagogik amaliyotda kreativ yondashuvni amalga oshirishning samarali vositalari sifatida bir qator innovatsion metodlar o‘zini oqlagan. Fikrlar hujumi metodi talabalarning cheklovlardan xoli, erkin fikrlash muhitida ko‘plab muqobil yechimlarni ilgari surish qobiliyatini o‘tkirlashtiradi. Konseptual xaritalash texnologiyasi esa til hodisalari o‘rtasidagi ichki aloqalarni vizual tarzda idrok etishga va murakkab bilimlar tizimini mantiqiy tarzda tartiblashga xizmat qiladi. Sh.S. Sattorov interaktiv metodlar borasida olib borgan tadqiqotlarida mazkur usullarning talaba kognitiv aktivligini oshirishdagi samaradorligini amaliy tajribalar asosida isbotlab bergan [7].

Vaziyatli tahlil metodologiyasi real pedagogik hayotdan olingan muammoli holatlarni o‘rganish, ularga nisbatan asosli yondashuv va yechim ishlab chiqish ko‘nikmasini singdiradi. J. Harmerning qarashlariga ko‘ra, mazkur metodologiya bo‘lajak o‘qituvchida kelgusi kasbiy faoliyatida duch keladigan nostandart holatlarda muvozanatli qaror qabul qilish ko‘nikmasini shakllantiradi [8]. Rolli o‘yinlar texnologiyasi talabaga turli pedagogik mavqelarda o‘zini sinab ko‘rish, pedagogik empatiya va kommunikativ moslashuvchanlikni o‘stirish imkoniyatini beradi [8].

B.Q. Qodirov bu borada ijodkorlikni rivojlantirishning psixologik-pedagogik mexanizmlarini o‘rganib, rolli o‘zaro ta’sir shaxsiy va kasbiy to‘siqlarni yengib o‘tishga ko‘maklashishini asoslab bergan [9].

Loyihali ta’lim texnologiyasi o‘zining uzoq muddatli, kompleks tabiati bilan ajralib turadi. Mazkur texnologiya doirasida talabalar aniq pedagogik mahsulot - o‘quv materiali, interaktiv topshiriq, didaktik o‘yin yoki metodik ishlanma yaratishga yo‘naltiriladi. Bu jarayon talabada tadqiqotchilik malakalari, jamoada ishlash ko‘nikmasi hamda mustaqil ijodiy mahsulot yaratish qobiliyatini rivojlantiradi. «Teskari sinf» modeli esa raqamli ta’lim resurslarining imkoniyatlaridan foydalangan holda, auditoriya vaqtini nazariy mavzularni bayon qilish emas, balki amaliy mashqlar va ijodiy muhokamalarga ajratish imkonini yaratadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Nazariy tahlil natijasida lingvometodik kompetensiya murakkab, ko‘p qirrali pedagogik hodisa bo‘lib, chet tili o‘qituvchisining professional faoliyatini belgilovchi integrativ sifat ekanligi aniqlandi. Uning tarkibida beshta o‘zaro bog‘liq jihat namoyon bo‘ladi. Lingvistik jihat ingliz tilining tovush tizimi, lug‘at boyligi, grammatik tuzilishi va uslubiy xususiyatlarini chuqur bilishni ko‘zda tutadi. Kommunikativ jihat til vositalaridan amaliy muloqotda samarali foydalanish qobiliyatini anglatadi. Metodik jihat zamonaviy ta’lim texnologiyalarini mohirona qo‘llash mahoratini o‘z ichiga oladi. Sotsiomadaniy jihat ingliz tilida so‘zlashuvchi xalqlarning madaniyati, mentaliteti va qadriyatlari haqidagi tasavvurlarga asoslanadi. Refleksiv jihat esa o‘qituvchining o‘z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish ko‘nikmasi bilan belgilanadi.

O‘. Hoshimov va I. Yoqubovlarning tadqiqotlarida ta’kidlanganidek, chet tili o‘qituvchisining kasbiy mahorati uning til bilimlarini pedagogik maqsadlarga xizmat qildira olish qobiliyatida namoyon bo‘ladi [10]. Bu fikr lingvometodik kompetensiyaning integrativ tabiatini yaqqol ko‘rsatadi: alohida olingan lingvistik yoki metodik bilimlar o‘z-o‘zidan o‘qituvchini kompetent qila olmaydi, zarur bo‘lgan narsa - ularning uyg‘un birlikdagi tatbiqidir.

Kreativ yondashuv asosida ishlab chiqilgan metodikaning struktural tashkil etilishi besh asosiy komponentning o‘zaro bog‘lanishiga tayanadi (1-jadval).

1-jadval. Metodik tizimning tarkibiy komponentlari

Komponent	Mazmuni
Maqsadli	Tayyorlanadigan kadrning yakuniy obrazini - kreativ fikrlovchi, metodik jihatdan yetuk, mustaqil qaror qabul qila oladigan ingliz tili o‘qituvchisi obrazini belgilaydi.
Mazmuniy	O‘quv dasturiga kreativlikni rivojlantiruvchi mavzular, muammoli topshiriqlar va tahliliy mashqlar kiritilishini ta’minlaydi.
Jarayonli	Interaktiv va innovatsion texnologiyalarning auditoriya hamda mustaqil ish shakllarida qo‘llanilishini tashkil etadi.
Diagnostik	Talabalarning kompetensiya darajasini obyektiv aniqlash uchun mezonlar va vositalar tizimini taqdim etadi.
Natijaviy	Olingan samarani tahlil qilish va metodikaga kerakli tuzatishlar kiritish mexanizmini o‘z ichiga oladi.

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, mazkur komponentlarning birortasini e’tibordan chetda qoldirish butun tizimning samaradorligini pasaytiradi. Ayniqsa, diagnostik komponentning doimiy monitoring vazifasini bajarishi metodikaning moslashuvchanligini ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi.

Shuningdek, ayrim metodlarni alohida qo‘llash emas, balki ularni tizimli, o‘zaro muvofiqlashgan majmua sifatida tatbiq etish kutilgan natijaga olib kelishi aniqlandi. Bu xulosa D.A. Ruzieva tadqiqotlarida ko‘rsatilgan, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning izchil va tizimli qo‘llanilishi talabalarda nafaqat lisoniy bilimlar hajmini kengaytirishi, balki ularning kasbiy ijodkorlik salohiyatini ham chuqurlashtirishi haqidagi fikr bilan mos keladi [11].

Olingan natijalar zamonaviy chet tili o‘qitish metodikasining nazariy asoslari bilan hamohangdir. Bu asoslar J.C. Richards va T.S. Rodgers tomonidan tizimlashtirilgan bo‘lib, ular til o‘qitish yondashuvlarining tarixiy taraqqiyoti va kelgusi istiqbollarini atroflicha tahlil qilganlar [12]. Taklif etilgan yaxlit metodik tizim oliy pedagogik ta’lim muassasalarida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining lingvometodik kompetensiyalarini bosqichma-bosqich va izchil rivojlantirish imkonini beradi.

Muhokama shuni ko‘rsatadiki, J. Guilford va E.P. Torrance tomonidan asoslangan kreativlik mezonlari - ravonlik, moslashuvchanlik, originallik va ishlab chiqilganlik - metodik tizimning diagnostik komponentida talabalar kreativ salohiyatini baholash mezonlari sifatida qo‘llanishi mumkin. J. Jalolov va G.T. Mahkamova qarashlari esa kreativ komponentni kasbiy kompetentlikning markaziy tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqishning asosliligini tasdiqlaydi.

Tadqiqotning cheklovi uning nazariy xarakterga egaligidadir: taklif etilgan metodik tizimning samaradorligi pedagogik tajriba-sinov orqali empirik tasdiqlanishi lozim. Istiqbolda mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlar raqamli ta’lim muhitida kreativ yondashuvning o‘ziga xos jihatlarini, sun’iy intellekt vositalarining lingvometodik kompetensiyalarni rivojlantirishdagi o‘rnini o‘rganishga qaratilishi maqsadga muvofiq.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining lingvometodik kompetensiyalarini kreativ yondashuv asosida rivojlantirish zamonaviy oliy pedagogik ta’limning istiqbolli yo‘nalishi hisoblanadi. Mazkur yondashuv reproduktiv ta’limning cheklovlarini bartaraf etib, talabaning ijodiy salohiyatini chet tili o‘qitish metodikasi kontekstida samarali namoyon etishga xizmat qiladi. Lingvometodik kompetensiyaning ko‘p komponentli tabiati uni shakllantirishga ham kompleks, tizimli yondashuvni talab qiladi, bunda alohida metod yoki vositalarga tayanish o‘zini oqlamaydi. Taklif etilayotgan metodik tizim maqsadli,

mazmuniy, jarayonli, diagnostik va natijaviy komponentlarning uyg‘unligida namoyon bo‘lib, u oliy pedagogik ta’lim muassasalarining amaliy faoliyatiga tatbiq etilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-apreldagi «Oliy ta’lim tizimida yangi o‘quv yili uchun qabul kvotalarini shakllantirish va kadrlar tayyorlash sifatini oshirish choralari to‘g‘risida»gi qarori // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi. - www.lex.uz.
2. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence: Updated edition. - New York: McGraw-Hill, 2023. - 538 p.
3. Torrance E.P. Creativity in Education: Contemporary Perspectives. - Cambridge: Cambridge University Press, 2022. - 320 p.
4. Jalolov J.J. Chet tili o‘qitish metodikasi: Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik. Qayta ishlangan va to‘ldirilgan nashri. - Toshkent: O‘qituvchi, 2022. - 456 b.
5. Mahkamova G.T. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirishning innovatsion texnologiyalari. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2023. - 216 b.
6. O‘rinboyeva N.Q. Bo‘lajak chet tili o‘qituvchilarining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish metodikasi // Zamonaviy ta’lim. - Toshkent, 2024. - №3. - B. 45-52.
7. Sattorov Sh.S. Interaktiv metodlar asosida ingliz tili o‘qitishning didaktik asoslari // Pedagogik mahorat. - Buxoro, 2024. - №5. - B. 78-84.
8. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. - 6th ed. - Harlow: Pearson Education Limited, 2023. - 462 p.
9. Qodirov B.Q. Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy ijodkorlikni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari // Xalq ta’limi. - Toshkent, 2024. - №2. - B. 32-39.
10. Hoshimov O‘., Yoqubov I. Ingliz tili o‘qitish metodikasi: O‘quv qo‘llanma. Qayta ishlangan nashri. - Toshkent: Sharq, 2022. - 304 b.
11. Ruzieva D.A. Oliy ta’limda interaktiv metodlar orqali talabalarning ijodiy faolligini rivojlantirish // Til va adabiyot ta’limi. - Toshkent, 2025. - №1. - B. 56–62.
12. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. - 4th ed. - Cambridge: Cambridge University Press, 2024. - 428 p.

KURSANT VA TALABALARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH VA EKSTREMAL SHAROITLARDA HARAKAT QILISH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING INNOVATSION YONDASHUVLARI

Yulliyev Nuriddin Jumanazarovich
IIV Akademiyasi Jangovar va jismoniy tayyorgarlik kafedrasi dotsenti
p.f.b.f.d(PhD)
nuriddin0122@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada kursant va talabalarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish hamda murakkab vaziyatlarda maqsadga muvofiq harakat qilish ko‘nikmalarini shakllantirishning nazariy-metodologik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi individual yuklama, vaziyatli mashqlar, raqamli simulyatsiya va refleksiv tahlilni birlashtiruvchi pedagogik modelni ishlab chiqishdan iborat. Ilmiy manbalarning maqsadli tahlili, qiyoslash va konseptual modellashtirish usullari qo‘llanilgan.

Jismoniy sifatlarning rivojlanishi, vaziyatli topshiriqni bajarish sifati va ko‘nikmaning yangi sharoitga ko‘chirilishi mustaqil baholash yo‘nalishlari sifatida ajratilgan. Kursantlar va talabalar uchun vazifalar mazmunini farqlash, murakkablikni bosqichma-bosqich oshirish hamda qayta aloqa asosida mashg‘ulotni tuzatish taklif etilgan. Modelning empirik samaradorligi tekshirilmagan. Takliflarni amaliyotga joriy etishdan oldin yuklama mezonlari, baholash vositalari va tajriba protokolini sinovdan o‘tkazish talab etiladi.

Kalit so‘zlar: kursant, talaba, jismoniy tayyorgarlik, funksional mashg‘ulot, vaziyatli ta’lim, simulyatsiya, ekstremal sharoit, ko‘nikmalar transferi, debrifing.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ КУРСАНТОВ И СТУДЕНТОВ И ФОРМИРОВАНИЮ НАВЫКОВ ДЕЙСТВИЙ В ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-методологические основы развития физической подготовленности курсантов и студентов и формирования навыков целесообразных действий в сложных ситуациях. Цель исследования состоит в разработке педагогической модели, объединяющей индивидуализированную нагрузку, ситуационные упражнения, цифровую симуляцию и рефлексивный анализ. Использованы целенаправленный анализ научных источников, сопоставление и концептуальное моделирование.

Развитие физических качеств, качество выполнения ситуационного задания и перенос навыков в новые условия выделены как самостоятельные направления оценивания. Предложены дифференциация заданий для курсантов и студентов, постепенное повышение сложности и коррекция занятий на основе обратной связи. Эмпирическая эффективность модели не проверялась. До её внедрения необходима апробация параметров нагрузки, оценочных инструментов и исследовательского протокола.

Ключевые слова: курсант, студент, физическая подготовленность, функциональная тренировка, ситуационное обучение, симуляция, экстремальные условия, перенос навыков, дебрифинг.

INNOVATIVE APPROACHES TO IMPROVING THE PHYSICAL FITNESS OF CADETS AND STUDENTS AND DEVELOPING SKILLS FOR OPERATING IN EXTREME CONDITIONS

Abstract. This article examines the theoretical and methodological foundations of physical fitness development and context-appropriate action in challenging situations among cadets and university students. The aim is to develop a pedagogical model integrating individualized exercise loads, scenario-based practice, digital simulation, and reflective analysis. Targeted literature analysis, comparison, and conceptual modelling were used.

Physical fitness, scenario performance, and transfer to unfamiliar conditions are distinguished as separate assessment domains. The proposed approach differentiates tasks for cadets and students, increases complexity progressively, and uses feedback to adjust training. The model has not been empirically evaluated. Its implementation requires pilot testing of workload criteria, assessment instruments, and the research protocol.

Keywords: cadet, university student, physical fitness, functional training, scenario-based learning, simulation, extreme conditions, skill transfer, debriefing.

KIRISH

Jismoniy tayyorgarlik kursant va talabalarning ta’lim faoliyatida harakat imkoniyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Murakkab vaziyatdagi faoliyat esa kuch, chidamlilik va tezkorlik bilan birga vaziyatni anglash, muhim axborotni ajratish, harakatni muvofiqlashtirish hamda qarorni sharoitga moslashtirishni talab etadi. Shu sababli jismoniy nazorat mashqidagi yuqori natija favqulodda vaziyatda to‘g‘ri qaror qabul qilishning bevosita ko‘rsatkichi sifatida talqin qilinmasligi kerak.

Kursantlar va talabalarni yagona tayyorgarlik dasturi asosida baholash ularning o‘quv maqsadlari o‘rtasidagi farqlarni yashirishi mumkin. Kursantlar uchun xizmat vazifalari bilan bog‘liq jismoniy va tashkiliy harakatlar ustuvor ahamiyatga ega. Umumiy oliy ta’lim talabalari uchun sog‘lomlashtiruvchi jismoniy rivojlanish, xavfni anglash, xavfsiz evakuatsiya va o‘z vakolati doirasida yordam chaqirish kabi hayotiy ko‘nikmalar asosiy yo‘nalish bo‘lishi mumkin. Ixtisoslashgan kasbiy harakatlar tegishli o‘quv dasturi mavjud bo‘lgandagina kiritiladi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Tadqiqot muammosi jismoniy rivojlanish, vaziyatli harakat va ko‘nikmalar transferini ta’lim maqsadlariga mos ravishda birlashtirishdan iborat. Innovatsion yondashuvning mazmuni texnik vositalar soni bilan emas, mashqni tanlash, individuallashtirish, qayta aloqa olish va natijani tekshirish o‘rtasidagi izchil bog‘liqlik bilan belgilanadi.

Tadqiqotning maqsadi kursant va talabalarning jismoniy tayyorgarligi hamda murakkab sharoitlarda harakat qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun differensial va bosqichli pedagogik modelni asoslashdir. Buning uchun jismoniy mashg‘ulot va simulyatsion ta’limga oid dalillar qiyoslanadi, model tarkibi belgilanadi, baholash mezonlari hamda keyingi empirik tekshiruv yo‘nalishlari ishlab chiqiladi.

Tanlashda ta’lim oluvchilar tarkibi, tadqiqot dizayni, mashg‘ulotning mazmuni va baholangan natijaning maqola maqsadiga muvofiqligi hisobga olindi. Harbiy xizmatdagi shaxslar, universitet talabalari va tibbiy ta’lim oluvchilar haqidagi ishlar bir xil dalil sifatida birlashtirilmadi. Manbalar jismoniy rivojlanish, vaziyatli faoliyat, raqamli vositalar va refleksiv tahlil yo‘nalishlari bo‘yicha qiyoslandi. Statistik natijalarni umumlashtirish yoki metatahlil bajarilmadi.

Helén va hammualliflar [5] harbiy xizmatchilarda 19 haftalik yuqori intensiv funksional mashg‘ulotni an’anaviy tayyorgarlik bilan qiyoslagan. Tajriba guruhida 12 daqiqalik yugurish masofasining o‘sishi 11,6%, taqqoslash guruhida 5,7% bo‘lgan; o‘zgarishlar o‘rtasidagi farq statistik ahamiyatga ega deb qayd etilgan ($p = 0,027$). Boshlang‘ich tayyorgarligi eng yuqori bo‘lgan ishtirokchilarda jismoniy natijalar yaxshilanmagan. Bu kuzatuv yuklamani dastlabki imkoniyatga moslashtirish zarurligini asoslaydi. Guruhlar harbiy bo‘linmalar asosida shakllantirilgani va ishtirokchilar faqat erkaklar bo‘lgani natijalarni boshqa ta’lim guruhlariga ko‘chirishni cheklaydi.

Sterczala va hammualliflar (2023) 39 nafar chaqiruv yoshidagi kattada kuch va quvvat mashqlarini interval mashg‘ulot bilan birlashtirgan 12 haftalik dasturdan so‘ng bir qator harbiy kasbiy topshiriqlar ko‘rsatkichlari yaxshilanganini aniqlagan. Barcha jismoniy ko‘rsatkichlarda bir xil o‘zgarish kuzatilmagan. Ushbu tanlanmani

kursantlar guruhi deb atash mumkin emas; annotatsiyadagi oldin-keyin natijalar alohida nazorat guruhi bilan tasdiqlangan sababiy samara sifatida talqin qilinmaydi.

Universitet muhitida o‘tkazilgan Uni-HIIT randomizatsiyalangan tadqiqotida 53 nafar talaba qatnashgan. Eather va hammualliflar [3] sakkiz haftalik dasturdan so‘ng kardiorespirator tayyorgarlik va qo‘llarga tayanib gavdani ko‘tarish natijasida guruhlararo vaqtga bog‘liq yaxshilanishni qayd etgan. Biroq xavotir va subyektiv stress bo‘yicha statistik ahamiyatli ta’sir aniqlanmagan. Ushbu natija jismoniy tayyorgarlikdagi yutuqlarni psixologik barqarorlikning avtomatik o‘sishi sifatida talqin qilishga asos bermaydi.

Cavaleri va hammualliflarning 27 nafar fizioterapiya talabasi ishtirokidagi pilot randomizatsiyalangan tadqiqotida past stress sharoitida o‘rgangan guruh muayyan klinik ko‘nikmani yuqoriroq sifatda bajargan [2]. Kichik tanlanma va topshiriqning klinik xususiyati umumlashtirishni cheklaydi. Shunga qaramay, ushbu dalil yangi harakatni o‘rganish bosqichida ortiqcha bosim berish ehtiyotkorlik bilan baholanishi kerakligini ko‘rsatadi. Kursantlarda optimal murakkablik darajasi alohida tadqiqotda aniqlanishi lozim.

Liaw va hammualliflar 120 nafar tibbiyot va hamshiralik yo‘nalishi talabasi bilan o‘tkazgan tadqiqotda kompyuterga asoslangan virtual reallik hamda yuzma-yuz simulyatsiya orqali jamoaviy tayyorgarlikni qiyoslagan [6]. Faoliyat sifati va stress bo‘yicha guruhlar o‘rtasida statistik ahamiyatli farq aniqlanmagan. Bunday natija ikki usulning mutlaq tengligini yoki virtual mashg‘ulot jismoniy amaliyotni to‘liq almashtirishini isbotlamaydi. Maqola doirasida raqamli simulyatsiya vaziyatni tahlil qilish va qaror ketma-ketligini mashq qilish vositasi sifatida ko‘rib chiqiladi.

Pedagogik modelda o‘quv maqsadi, bajariladigan faoliyat va baholashning o‘zaro muvofiqligi Biggsning konstruktiv muvofiqlashtirish tamoyiliga tayanadi [1]. Mashqdan keyingi muhokamani tuzishda Eppich va Cheng [4] taklif etgan PEARLS yondashuvidagi o‘zini baholash, yo‘naltirilgan muhokama va aniq qayta aloqa elementlaridan foydalanish mumkin. Ushbu konseptual asoslar mahalliy dastur samaradorligining tayyor isboti emas, uni loyihalash uchun metodik tayanchdir.

Model diagnostika, individual jismoniy rivojlantirish, bosqichli vaziyatli mashq, refleksiv tahlil va transferni baholash qismlarini birlashtiradi. Jarayonning har bir qismi keyingi mashg‘ulot mazmunini aniqlashtirish uchun ma’lumot beradi. Dastlabki baholashdan keyin umumiy dastur o‘zgarmas tarzda qo‘llanmaydi: topshiriqning murakkabligi ta’lim oluvchining tayyorgarligi va kuzatilgan xatolariga qarab tuzatiladi.

Diagnostikada jismoniy tayyorgarlik, harakat texnikasi, oldingi mashg‘ulot tajribasi va o‘quv vazifasini tushunish darajasi ajratib baholanadi. Sinov natijalari mashg‘ulotga qo‘yish bo‘yicha tashkilotda belgilangan tartib bilan birga ko‘rib

chiqiladi. Kuch yoki chidamlilik natijasi past bo‘lgan ishtirokchi uchun vaziyatli fikrlash topshirig‘i soddalashtirilishi shart emas; aksincha, jismoniy yuklama uning imkoniyatiga moslashtiriladi. Bu ikki yo‘nalishdagi ehtiyojlarni chalkashtirmaslikka yordam beradi.

Jismoniy rivojlantirish qismida aerob chidamlilik, kuch, harakatni boshqarish va tiklanishning o‘zaro muvofiqligi ko‘zda tutiladi. Mashg‘ulot hajmi, shiddati, dam olish oralig‘i va murakkabligi alohida rejalashtiriladi. Funksional yoki interval mashq barcha ishtirokchilar uchun bir xil me’yorda belgilanmaydi. Yuklama kundaligi bajarilgan ish, subyektiv zo‘riqish va tiklanish haqidagi kuzatuvlarni jamlash vositasi bo‘lishi mumkin. Raqamli qurilmalardan olingan ko‘rsatkichlar o‘qituvchi kuzatuvi bilan birga talqin qilinadi.

Vaziyatli mashqlar avval barqaror sharoitda harakat algoritmini o‘zlashtirishdan boshlanadi. Keyin topshiriqning bitta belgisi o‘zgartiriladi: axborot tartibi, vaqt chegarasi yoki jamoa a’zolari vazifasi. Keyingi bosqichda bir nechta omil birlashtirilishi mumkin. O‘tish mezoni faqat bajarish tezligi emas, asosiy harakatlarning to‘g‘riligi va xavfsizlik talablariga rioya etishidir. Xato ko‘payganda murakkablik pasaytiriladi va zarur harakat qayta mashq qilinadi.

1-jadval.

Model qismlarini ta’lim guruhiga moslashtirish

Model qismi	Kursantlar uchun	Talabalar uchun
Jismoniy rivojlantirish	O‘quv dasturidagi xizmat vazifalariga mos kuch va chidamlilik mashqlari	Boshlang‘ich darajaga mos umumiy jismoniy rivojlanish va harakat ko‘nikmalari
Vaziyatli topshiriq	Belgilangan kasbiy vakolat doirasida rollar va harakat ketma-ketligini muvofiqlashtirish	Xavfni aniqlash, xavfsiz yo‘nalishni tanlash va yordam chaqirish
Simulyatsiya	Kasbiy ssenariydagi axborot almashinuvi va qarorlarni mashq qilish	Tushunarli kundalik favqulodda vaziyat ssenariylarini tahlil qilish
Murakkablikni oshirish	Avval o‘zlashtirilgan kasbiy harakatlarga qo‘shimcha vaziyat omillarini kiritish	Asosiy xavfsiz harakatlar barqarorlashgach, vazifa shartlarini o‘zgartirish
Qayta aloqa	Kasbiy tartib, jamoaviy kelishuv va xatolarning sabablarini muhokama qilish	Harakat maqsadi, xavfsiz tanlov va keyingi tuzatishni tushuntirish

Jadvaldagi farqlash tavsiyaviy bo‘lib, ta’lim muassasasining aniq o‘quv dasturi bilan muvofiqlashtirilishi kerak. Talabalar guruhining kasbiy yo‘nalishi, kursantlarning ixtisosligi va mavjud jihozlar mashg‘ulot mazmuniga ta’sir qiladi. Teng pedagogik imkoniyat yaratish barcha guruhlarga bir xil jismoniy yuklama berishni anglatmaydi.

Raqamli simulyatsiya vaziyatdagi belgilarni ajratish, qaror variantlarini taqqoslash va axborot almashinuvini qayta kuzatishga xizmat qilishi mumkin. Shu maqsad uchun murakkab virtual muhit shart emas: videovaziyat, interaktiv ssenariy yoki vaqt belgisi qo‘yilgan kuzatuv ham qo‘llanishi mumkin. Jismoniy kuch sarfi, muvozanat va real jihoz bilan harakat qilish talab etiladigan ko‘nikmalar amaliy mashg‘ulotda tekshiriladi. Vositaning pedagogik qiymati o‘quv maqsadiga qo‘shgan hissasi orqali baholanadi.

Debrifingda ta’lim oluvchi bajarilgan harakatni tasvirlaydi, tanlovini asoslaydi va muqobil variantni taklif etadi. O‘qituvchi kuzatilgan hodisa bilan taxminni ajratib, xatoning sababini aniqlashtiradi. Muhokama keyingi mashqda bajariladigan aniq tuzatish bilan yakunlanadi. Masalan, jamoaga xabar berish kechikkan bo‘lsa, takroriy mashq aynan axborotning mazmuni, adresati va tasdiqlanishiga yo‘naltiriladi. Bunda umumiy tanbeh o‘rniga kuzatiladigan harakat muhokama qilinadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Natijalarni baholash va empirik tekshiruv loyihasi

Baholashda jismoniy imkoniyat, vaziyatli faoliyat va transfer natijalari alohida ko‘rsatiladi. Bitta umumiy ball yuqori jismoniy ko‘rsatkich hisobiga muhim xatoni yashirishi mumkin. Shu sababli xavfsizlikka oid jiddiy xatolar mustaqil qayd etiladi; bajarish vaqti esa topshiriqning to‘g‘riligi bilan birga talqin qilinadi. Ikkinchi jadval modelni tekshirish uchun taklif etilayotgan yo‘nalishlarni ifodalaydi.

2-jadval.

Baholash yo‘nalishlari va talqin chegaralari

Yo‘nalish	Kuzatiladigan dalil	Talqin va tekshirish sharti
Jismoniy tayyorgarlik	Tanlangan standart sinovda masofa, vaqt, takrorlar yoki kuch ko‘rsatkichi	Bir xil protokol va sharoit; natija qaror sifatining o‘rnini bosmaydi
Vaziyatli harakat	Muhim belgilarni aniqlash, qarorni asoslash, ketma-ketlik va jamoaviy aloqa	Oldindan yozilgan kuzatuv mezonlari; baholovchilar kelishuvini tekshirish

Xavfsizlik	Jiddiy xatolar, qoidaga rioya etish va mashqni to‘xtatish holatlari	Tezlikdagi yutuq xavfsizlik buzilishini qoplamaydi
Ko‘nikmaning saqlanishi	Mashg‘ulotdan keyingi belgilangan muddatda qayta bajarish	Muddat oldindan belgilanadi; qayta mashq qilish ta’siri qayd etiladi
Yangi vaziyatga transfer	Oldindan mashq qilinmagan ssenariyda tamoyilni qo‘llash	Ssenariy talablari qiyoslanadi; real ekstremal hodisadagi samara deb talqin qilinmaydi

Baholash varag‘ida har bir mezon kuzatiladigan tavsif bilan ifodalanishi kerak. «Yaxshi harakat qildi» o‘rniga «muhim axborotni jamoaga yetkazdi va qabul qilinganini tekshirdi» kabi tavsif ishlatiladi. Mezonga muvofiq tartibli darajalar yoki hodisani qayd etish shakli tanlanadi. Ularning mazmuniy muvofiqligi mutaxassislar muhokamasida, qo‘llanishi esa pilot sinovda tekshiriladi. Tekshirilmagan mezonlarni validatsiyalangan shkala deb atash mumkin emas.

Keyingi empirik tadqiqotda kursantlar va talabalar alohida qatlamlar sifatida ko‘rib chiqilishi maqsadga muvofiq. Tajriba boshlanishidan oldin asosiy natija, o‘lchash vaqti va taqqoslash sharti belgilanadi. Masalan, yangi ssenariydagi vaziyatli harakat sifati asosiy natija, jismoniy ko‘rsatkichlar va ko‘nikmaning saqlanishi qo‘shimcha natijalar bo‘lishi mumkin. Tanlanma hajmi oldindan tanlangan asosiy natija va amaliy jihatdan muhim farqqa asoslanib hisoblanadi.

Imkoniyat bo‘lsa, dastur va taqqoslash shartiga taqsimlash tasodifiy amalga oshiriladi. Guruhlar yaxlit o‘quv bo‘linmalari sifatida taqsimlansa, klaster tuzilmasi tanlanma hisobida va tahlilda e’tiborga olinadi. Taqqoslash guruhida mashg‘ulot davomiyligi, o‘qituvchi e’tibori va o‘lchash sharoitlarining imkon qadar mosligi ta’minlanadi. Boshlang‘ich tafovutlar, mashg‘ulotga qatnashish va qo‘shimcha jismoniy faoliyat qayd etiladi.

Statistik usul natijaning o‘lchov turi va tadqiqot dizayniga qarab tanlanadi. Uzluksiz ko‘rsatkichlar uchun boshlang‘ich qiymatga tuzatish kiritilgan kovariatsion tahlil yoki takroriy o‘lchovlarni hisobga oluvchi aralash model ko‘rib chiqilishi mumkin. Binar xato ko‘rsatkichlari va tartibli baholar uchun ularga mos modellar talab etiladi. Hisobotda guruhlararo farq, effekt o‘lchami va 95 foizlik ishonch oralig‘i beriladi; faqat p qiymati bilan cheklanish yetarli emas.

Baholovchilararo ishonchlilik ham o‘lchov turiga muvofiq tekshiriladi: uzluksiz baholar uchun sinf ichidagi korrelyatsiya koeffitsiyenti, kategoriyali yoki tartibli baholar uchun mos kappa koeffitsiyenti tanlanishi mumkin. Videoyozuvlar imkon qadar guruhga mansublikni bilmaydigan baholovchi tomonidan tahlil

qilinadi. Yetishmayotgan ma’lumotlar sababi, tadqiqotdan chiqish holatlari, noxush hodisalar va ko‘p sonli taqqoslashlarga munosabat oldindan rejalashtiriladi.

Ishtirokchilar bilan tajriba o‘tkazishdan avval tegishli etik ko‘rib chiqish va xabardor rozilik tartibi bajarilishi kerak. Kursantning xizmat yoki o‘quv bo‘ysunuvi ishtirokning ixtiyoriyligiga ta’sir qilmasligi lozim. Videoyozuv va individual natijalardan foydalanish maqsadi, ularga kirish hamda saqlash tartibi protokolda belgilanadi. Bular kelajakdagi empirik ish shartlari bo‘lib, hozirgi nazariy maqolada etik ruxsat olingani da’vo qilinmaydi.

Taklif etilayotgan yondashuv jismoniy yuklama va vaziyat murakkabligini alohida boshqarish imkonini beradi. Bir mashqda ikkala omilni birdan oshirish qaysi unsur xatoga sabab bo‘lganini aniqlashni qiyinlashtirishi mumkin. Shu bois dastlab alohida komponentlarni o‘zlashtirish, so‘ng ularni birlashtirish taklif etiladi. Bu tartib metodik faraz bo‘lib, uning optimal ketma-ketligi va dozasini empirik tekshirish zarur.

Adabiyotlarda ijobiy jismoniy o‘zgarish qayd etilishi barcha mashg‘ulot turlarini bir xil samarali deb baholashga asos bermaydi. Ishtirokchilarning boshlang‘ich tayyorgarligi, mashg‘ulotga qatnashishi, o‘lchov usuli va vazifa mazmuni natijaga ta’sir qiladi. Harbiy yoki klinik ta’limdagi dalillarni umumiy universitet muhitiga ko‘chirishda maqsad va vakolatlar farqi saqlanishi kerak. Raqamli muhitdagi muvaffaqiyat real jismoniy faoliyatga transferni alohida tekshirish zaruratini bartaraf etmaydi.

Tadqiqotning asosiy cheklovi mahalliy empirik ma’lumotlarning yo‘qligidir. Manbalar maqsadli tanlangani sababli adabiyotlar qamrovi to‘liq emas; xatolik xavfi standart vosita bilan tizimli baholanmagan. Ayrim natijalar kichik tanlanma yoki boshqa kasbiy guruhlarga tegishli. Modelda keltirilgan baholash mezonlari, yuklama boshqaruvi va transfer topshiriqlari amaliy sinovdan o‘tmagan. Shu sababli maqola tayyor samaradorlik dalilini emas, tekshiriladigan pedagogik taklifni taqdim etadi.

XULOSA

Kursant va talabalarning jismoniy tayyorgarligini takomillashtirishni murakkab vaziyatlarda harakat qilish ko‘nikmalaridan ajratmagan holda, ularning natijalarini mustaqil baholash zarur. Jismoniy ko‘rsatkichning o‘sishi qaror sifati, xavfsiz harakat yoki ko‘nikmaning yangi sharoitga ko‘chirilishini o‘z-o‘zidan tasdiqlamaydi. Adabiyotlar tahlili ushbu farqlashni saqlash uchun asos beradi.

Taklif etilgan model individual diagnostika, maqsadga mos jismoniy rivojlantirish, bosqichli vaziyatli mashqlar, debrifing va transferni tekshirishdan tashkil topadi. Kursantlar hamda talabalar uchun topshiriqlar kasbiy maqsad va tayyorgarlik darajasiga qarab farqlanadi. Modelni joriy etishdan oldin uning mezonlari va protokolini pilot sinovda tekshirish, keyin esa taqqoslash guruhi bilan

samaradorligini baholash lozim. Shu tartib pedagogik taklifni dalillar bilan asoslangan amaliy dasturga aylantirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Biggs, J. (1996). Enhancing teaching through constructive alignment. Higher Education, 32, 347-364. https://doi.org/10.1007/BF00138871
2. Cavaleri, R., Withington, A., Chalmers, K. J., & Blackstock, F. (2023). The Influence of Stress on Student Performance during Simulation-Based Learning: A Pilot Randomized Trial. ATS Scholar, 4(4), 474-489. https://doi.org/10.34197/ats-scholar.2022-0042OC
3. Eather, N., Riley, N., Miller, A., Smith, V., Poole, A., Vincze, L., Morgan, P. J., & Lubans, D. R. (2019). Efficacy and feasibility of HIIT training for university students: The Uni-HIIT RCT. Journal of Science and Medicine in Sport, 22(5), 596-601. https://doi.org/10.1016/j.jsams.2018.11.016
4. Eppich, W., & Cheng, A. (2015). Promoting Excellence and Reflective Learning in Simulation (PEARLS): Development and rationale for a blended approach to health care simulation debriefing. Simulation in Healthcare, 10(2), 106-115. https://doi.org/10.1097/SIH.0000000000000072
5. Helén, J., Kyröläinen, H., Ojanen, T., Pihlainen, K., Santtila, M., Heikkinen, R., & Vaara, J. P. (2023). High-Intensity Functional Training Induces Superior Training Adaptations Compared With Traditional Military Physical Training. Journal of Strength and Conditioning Research, 37(12), 2477-2483. https://doi.org/10.1519/JSC.0000000000004559
6. Liaw, S. Y., Sutini, Chua, W. L., Tan, J. Z., Levett-Jones, T., Ashokka, B., Pan, T. L. T., Lau, S. T., & Ignacio, J. (2023). Desktop Virtual Reality Versus Face-to-Face Simulation for Team-Training on Stress Levels and Performance in Clinical Deterioration: a Randomised Controlled Trial. Journal of General Internal Medicine, 38, 67–73. https://doi.org/10.1007/s11606-022-07557-7

UDK: 61:378.147:004(575.1)

SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANGAN HOLDA TIBBIYOT OLIY TA’LIM MUASSASALARI TALABALARINING AXBOROT KOMPETENTSIYALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI ISHLAB CHIQISH TEXNOLOGIYASI

Sayfullaeva Dilbar Izzatillaevna
Toshkent davlat tibbiyot universiteti
«Biotibbiyot muhandisligi, informatika va biofizika» kafedrasi
katta o‘qituvchi
e-mail: d.sayfullayeva@tashmeduni.uz

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekiston tibbiyot oliy ta’lim muassasalarida axborot texnologiyalarini klinik fanlar bilan integratsiyalash uchun Z Education modelining kengaytirilgan varianti taqdim etilgan. Model milliy me’yoriy hujjatlar, mahalliy empirik ma’lumotlar hamda raqamli kompetentsiyalar, simulyatsion va mobil ta’lim, shuningdek, sun’iy intellektdan foydalanish bo‘yicha xalqaro tadqiqotlar tahliliga asoslanadi. Talabalarning onlayn muhitda o‘z imkoniyatlariga ishonchi pastligi, etarli darajada faol ishtirok etmasligi va raqamli vositalar bilan klinik amaliyot o‘rtasida uzilish mavjudligi asosiy muammolar sifatida aniqlangan.

Shu bilan birga, simulyatsiyalar, mobil ta’lim va tizimlashtirilgan qayta aloqaning samaradorligi ko‘rsatilgan. Bazaviy, integratsion va ilg‘or bosqichlarni, klinik-raqamli keyslarni, ob’ektiv baholashga asoslangan simulyatsiyalarni hamda sun’iy intellektdan tartibga solingan tarzda foydalanishni qamrab oluvchi ko‘p bosqichli Z Education modeli taklif etilgan. Modelning amaliy ahamiyati uni o‘quv dasturlarini yangilash va raqamli hamda klinik kompetentsiyalarni baholashda qo‘llash imkoniyati bilan belgilanadi.

Kalit so‘zlar: tibbiy ta’lim, raqamlashtirish, klinik fanlar, sun’iy intellekt, simulyatsion ta’lim, Z Education, raqamli sog‘liqni saqlash, tibbiy informatika, klinik kompetentsiyalar, ta’lim transformatsiyasi.

TECHNOLOGY FOR DEVELOPING A METHODOLOGY TO ENHANCE THE INFORMATION COMPETENCIES OF MEDICAL UNIVERSITY STUDENTS USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract. This paper presents an expanded Z Education model for integrating information technology with clinical disciplines in medical universities in Uzbekistan. This model is based on an analysis of national regulatory documents,

domestic empirical data, and international research in the field of digital competencies, simulation and mobile learning, and the use of artificial intelligence. The key challenges identified include low student self-efficacy in the online environment, insufficient engagement, and a gap between digital tools and clinical practice. Simulations, mobile learning, and structured feedback have also been shown to be effective. A multi-level Z Education model is proposed, including basic, integrated, and advanced stages, clinical and digital cases, simulations with objective assessment, and the regulated use of AI. The practical significance of this model lies in its applicability for updating curricula and assessing digital and clinical competencies.

Keywords: medical education, digitalization, clinical sciences, artificial intelligence, simulation-based learning, Generation Z, digital health, medical informatics, clinical competencies, educational transformation

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗРАБОТКИ МЕТОДИКИ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. В статье представлена расширенная версия модели Z Education, предназначенная для интеграции информационных технологий с клиническими дисциплинами в высших медицинских образовательных учреждениях Узбекистана. Модель основана на анализе национальных нормативно-правовых документов, местных эмпирических данных, а также международных исследований в области цифровых компетенций, симуляционного и мобильного обучения и применения искусственного интеллекта. В качестве основных проблем выявлены низкий уровень уверенности студентов в собственных возможностях в онлайн-среде, недостаточная активность их участия в образовательном процессе и существующий разрыв между использованием цифровых инструментов и клинической практикой.

Вместе с тем показана эффективность симуляционных технологий, мобильного обучения и систематизированной обратной связи. Предложена многоэтапная модель Z Education, включающая базовый, интеграционный и продвинутый этапы, клинико-цифровые кейсы, симуляционные технологии с объективным оцениванием, а также регламентированное использование искусственного интеллекта. Практическая значимость модели определяется

возможностью её применения при обновлении образовательных программ и оценке цифровых и клинических компетенций.

Ключевые слова: медицинское образование, цифровизация, клинические дисциплины, искусственный интеллект, симуляционное обучение, Z Education, цифровое здравоохранение, медицинская информатика, клинические компетенции, трансформация образования.

KIRISH

O‘zbekistonda raqamli transformatsiya iqtisodiyot va ijtimoiy sohada axborot texnologiyalarini joriy etish ustuvorliklarini belgilab beruvchi strategik hujjatlarda mustahkamlangan [PF-6079-son Farmon, O‘RQ-547-son Qonun]. Oliy tibbiy ta’limda raqamlashtirish amaliy yo‘nalishga ega: u klinik kompetentsiyalarni o‘zlashtirish sifatini oshirishi va talabalar soni ortib borayotgan sharoitda ta’lim jarayonini kengaytirish imkonini ta’minlashi lozim [O‘RQ-1115-son Qonun]. Shu bilan birga, axborot texnologiyalarini klinik fanlar bilan integratsiyalash metodologiyasi shaxsga doir ma’lumotlarni muhofaza qilishga oid huquqiy talablar (jumladan, fuqarolar ma’lumotlarini qayta ishlash va saqlashni mahalliylashtirish) [PF-60-son Farmon] hamda sun’iy intellektdan foydalanishni tartibga soluvchi me’yorlar [Milliy statistika qo‘mitasi, 2025] bilan cheklanadi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

O‘zbekiston sog‘liqni saqlash tizimining jadal raqamlashtirilishi, teletibbiyot va elektron sog‘liqni saqlashni rivojlantirish bo‘yicha davlat dasturlarining amalga oshirilishi, shuningdek, «raqamli shifokorlar»ni tayyorlash zarurati bilan bog‘liq. Zamonaviy talabalar - Z Education (Z avlodi) axborotni qisqa va ko‘rgazmali shaklda qabul qilishga moyilligi hamda raqamli savodxonligining yuqoriligi tufayli vizuallashtirish, interaktivlik va tezkor qayta aloqaga tayangan yangicha pedagogik yondashuvlarni talab qiladi. Amaldagi metodologiya ko‘p hollarda parchalangan bo‘lib, axborot texnologiyalariga oid fanlar klinik kontekstdan ajratilgan holda o‘qitiladi.

Z Education bugungi talabalar kontingentining asosiy qismini tashkil etadi. Biroq «raqamli muhitga jalb etilganlik» mustaqil boshqariladigan onlayn ta’limga va axborotni tanqidiy tekshirishga tayyorlikni kafolatlamaydi. O‘zbekiston talabalarining masofaviy ta’lim tajribasiga oid tadqiqotda talabalarning onlayn ta’limdagi o‘z imkoniyatlariga ishonchi o‘qituvchilarning onlayn o‘qitish bo‘yicha o‘z imkoniyatlariga ishonchidan past ekani, talabalarning faol ishtirokini ta’minlash esa asosiy jarayon to‘sig‘i ekani qayd etilgan [PQ-358-son Qaror]. Bu axborot texnologiyalari tizimlashtirilgan o‘quv faoliyati va muntazam qayta aloqaga

kiritilgan metodologiya zarurligini ko‘rsatadi. Ushbu ishning maqsadi - O‘zbekiston empirik ma’lumotlari va xalqaro dalillar asosida axborot texnologiyalari integratsiyasining qaysi elementlari Z Education klinik kompetentsiyalarini shakllantirishga kuchliroq ta’sir etishini aniqlash va mintaqaviy infratuzilmaviy hamda me’yoriy cheklovlarni hisobga oladigan Z Education kombinatsiyalashgan modelini taklif etish.

Milliy va xalqaro ma’lumotlarni taqqoslash shuni ko‘rsatadiki, tibbiy ta’limni raqamlashtirish samaradorligi texnologiyaning o‘ziga emas, balki uning klinik kontekstga qay darajada kiritilganiga bog‘liq. Texnologiya alohida qo‘llanilganda talaba interfeysni o‘rganadi, biroq kasbiy ko‘nikmalar to‘liq shakllanmaydi. Agar texnologiya klinik keys orqali joriy etilsa, u fikrlash, tashxis qo‘yish va xavfsiz amaliyot vositasiga aylanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Shunday qilib, Z Education raqamli vositalardan tarqoq foydalanishdan klinik yo‘naltirilgan tayyorgarlik tizimiga o‘tishni anglatadi; bunda texnologiyalar klinik ta’limning o‘rnini bosmaydi, balki uni kuchaytiradi.

Z Education modelining nazariy asoslari. Zamonaviy tibbiy ta’lim bilimlarni uzatishdan learning health system - «o‘rganuvchi sog‘liqni saqlash tizimi» modeliga o‘tmoqda. Unda ta’lim ma’lumotlar - harakat - qayta aloqa - takomillashtirish tsikli sifatida tashkil etiladi. Bu ta’limni klinik amaliyotga yaqinlashtiradi: raqamli vositalar qo‘shimcha emas, balki shifokor kompetentligini shakllantiruvchi muhit sifatida qaraladi [Zingg, 2025].

Raqamli professionalizm asosiy ahamiyat kasb etadi. Bu faqat texnologiyadan foydalanish emas, balki ma’lumotlarni tanqidiy baholash, axloqiy tamoyillar va maxfiylikka rioya qilish, hujjatlarni to‘g‘ri yuritish hamda algoritmlar cheklovlarini hisobga olgan holda qaror qabul qilish qobiliyatidir. Shuning uchun Z Education raqamli muhitda samarali ishlay oladigan shifokorni tayyorlashga qaratilgan.

Model bir nechta yondashuvga tayanadi: kontekstli ta’lim (klinik vaziyatlar orqali), deliberate practice (qayta aloqa bilan ko‘nikmalarni maqsadli mashq qilish), microlearning (takrorlashga asoslangan qisqa modullar) va data-informed teaching (ma’lumotlar tahliliga asoslangan o‘qitish).

Elektron tibbiy yozuvlar (electronic health records -EHR) alohida o‘rin tutadi. Ular nafaqat hujjatlashtirish vositasi, balki klinik tahlil, muloqot va huquqiy aniqlikni ta’minlash vositasidir. O‘qitish jarayonida EHRdan foydalanish nazariyani amaliyot bilan bog‘lashga hamda yaxlit klinik tafakkurni shakllantirishga yordam beradi.

Z Education modelining nazariy asosi klinik pedagogika, raqamli professionalizm, dalillarga asoslangan metodologiya va tartibga soluvchi me’yorlar

kesishmasida shakllanadi. Bu O‘zbekiston uchun ayniqsa muhim: model texnologiyadan butunlay voz kechish va uni asossiz joriy etish o‘rtasida muvozanatni ta’minlab, keng ko‘lamda qo‘llash imkoniyatini beradi.

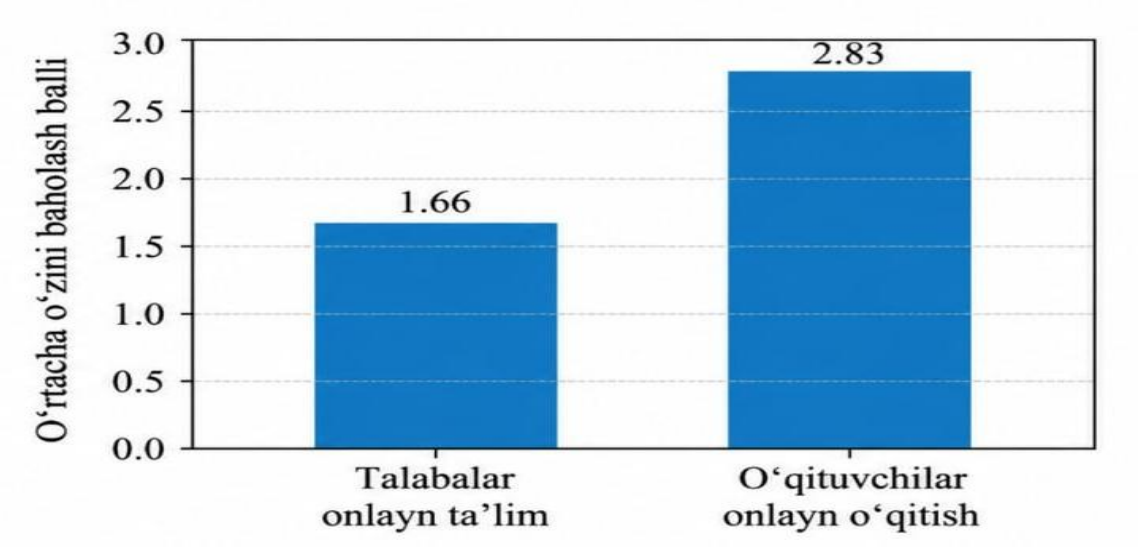
O‘quv rejasi tuzilmasi. Z Education samaradorligi uning tibbiyot oliy ta’lim muassasasi tuzilmasiga integratsiya qilinishiga bog‘liq. Shu sababli raqamli-klinik kompetentsiyalar uch bosqichga taqsimlanadi.

Fundamental bosqichda (1-2-kurslar) tibbiy ma’lumotlar, axborot tizimlari, kiberxavfsizlik va shaxsga doir ma’lumotlar bilan ishlash asoslari shakllantiriladi. Asosiy vazifa raqamli tizimlar klinik voqelikni aks ettirishini ko‘rsatishdir; shuning uchun ta’lim oddiy tibbiy keyslar orqali tashkil etiladi.

Integratsion bosqichda (o‘rta kurslar) raqamli vositalar klinik fanlarga joriy etiladi: simulyatsiyalar, EHR maketlari, teletibbiyot va klinik algoritmlar qo‘llaniladi. Talaba texnologiyalardan kasbiy amaliyotning bir qismi sifatida foydalana boshlaydi.

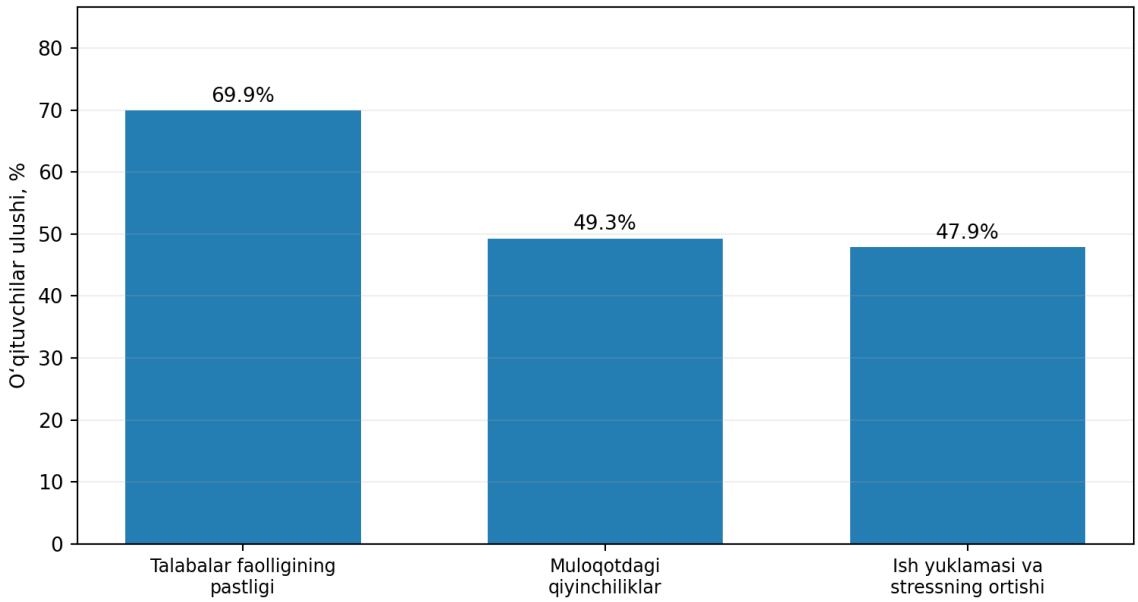
Ilg‘or bosqichda (yuqori kurslar) ma’lumotlarni tahlil qilish, sun’iy intellekt asoslari va xavflarni baholash o‘zlashtiriladi. Maqsad dasturchi tayyorlash emas, balki raqamli vositalardan ongli va tanqidiy foydalanish ko‘nikmasini shakllantirishdir. Yakuniy natija sifatida fanlararo loyihalar bajariladi.

Dastur spiralsimon tuzilishga ega bo‘lishi kerak: ma’lumotlar, hujjatlashtirish va sun’iy intellekt kabi mavzular tushunishdan qo‘llash va tahlil qilishga qadar murakkablashib takrorlanadi. Modullilik ham muhim: raqamli professionalizm, EHR, xavfsizlik, simulyatsiyalar va sun’iy intellektdan iborat bazaviy yadro turli kafedralarning ixtisoslashgan modullari bilan to‘ldiriladi. Bu modelni O‘zbekiston tibbiyot oliy ta’lim muassasalari sharoitiga moslashtirish imkonini beradi.

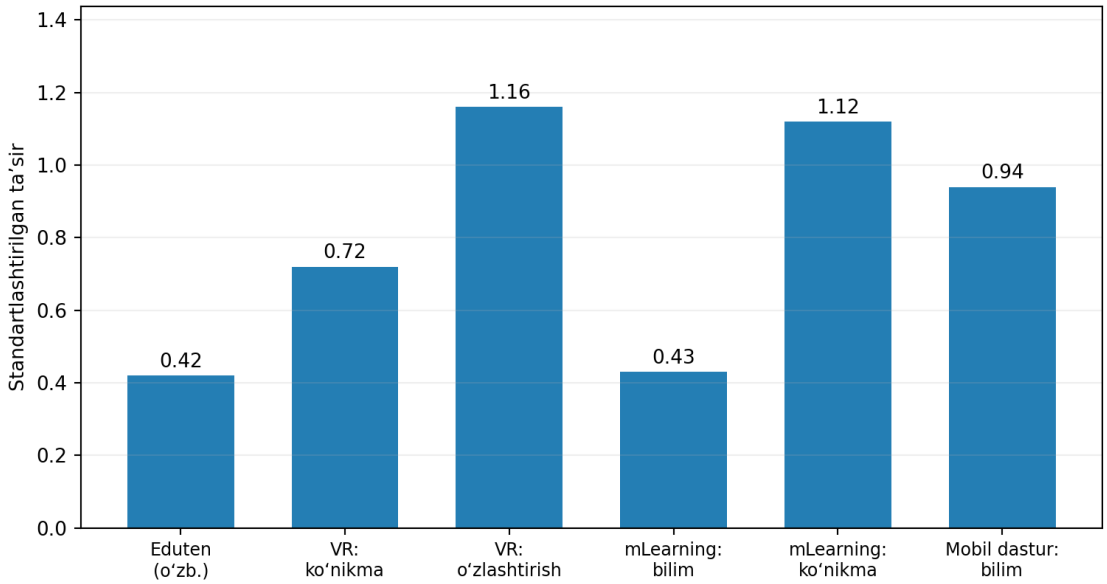
1-rasm. Raqamli ta’lim jarayoni ishtirokchilarining o‘z imkoniyatlariga ishonchi

1-rasm tavsifi. Diagrammada talabalar va o‘qituvchilarning raqamli ta’limga oid o‘z imkoniyatlariga ishonchi o‘rtacha ko‘rsatkichlari taqqoslangan. Guruhlar o‘rtasidagi tafovut talabalarga o‘quv jarayonida qo‘shimcha ko‘mak ko‘rsatish zarurligini bildiradi.

2-rasm. O‘qituvchilar fikriga ko‘ra raqamli ta’limning asosiy to‘siqlari

2-rasm tavsifi. Eng katta to‘siq talabalarning faol ishtiroki pastligi bo‘lib, keyingi o‘rinlarda muloqotdagi qiyinchiliklar va ish yuklamasining ortishi turadi. Bu raqamlashtirish jarayonida talabalarni jalb qilishning faol pedagogik dizayni zarurligini tasdiqlaydi.

3-rasm. Raqamli modullarning ta’limiy ta’sirini taqqoslash

3-rasm tavsifi. Diagramma raqamli ta’limga oid asosiy aralashuvlarning standartlashtirilgan ta’sir ko‘rsatkichlarini umumlashtiradi. Amaliy harakat,

takrorlash va tezkor qayta aloqani birlashtiradigan formatlar eng istiqbolli hisoblanadi.

Sifatni baholash va monitoring qilish tizimi. Raqamli islohotlarning zaif jihati - texnologiyalarni joriy etish bilan ularning foydasini dalillash o‘rtasidagi uzilishdir. Shu bois Z Education modelida vositadan foydalanishning o‘zi emas, balki uning ta’lim natijalariga ta’siri ham baholanadi.

Baholashning to‘rt bosqichi ajratiladi:

1. Bilim (testlar).

2. Ko‘nikmalar (simulyatsiyalar, tekshiruv ro‘yxatlari, harakatlar va hujjatlarning aniqligi).

3. Klinik-raqamli tafakkur (qarorlarni asoslash va sun’iy intellekt cheklovlarini tahlil qilishni talab qiluvchi keys-topshiriqlar).

4. Xulq-atvor darajasi (etika, maxfiylik, mas’uliyat).

Qo‘shimcha ravishda dastur analitikasi qo‘llaniladi: ma’lumotlarni himoya qilish talablariga rioya etgan holda faollik, xatolar va modullar samaradorligi kuzatib boriladi. Baholash bir martalik imtihon emas, balki uzluksiz tizimga aylanadi.

Joriy etish to‘siqlari. Asosiy cheklovlar infratuzilmaviy, kadrlarga oid, madaniy, huquqiy va pedagogik omillar bilan bog‘liq. Ular resurslardan foydalanish imkoniyatlarining teng emasligi, o‘qituvchilarda raqamli ko‘nikmalarning etishmasligi, texnologiyalarga shubha bilan qarash, ma’lumotlar xavfsizligiga oid xatarlar va raqamlashtirishga rasmiy yondashuvda namoyon bo‘ladi. Shuning uchun joriy etish bosqichma-bosqich amalga oshirilishi, o‘qituvchilar malakasi oshirilishi, sun’iy intellektdan foydalanishning aniq qoidalari belgilanishi va platformalar soniga emas, ta’lim natijalariga e’tibor qaratilishi kerak.

Amaliy joriy etish. Eng maqbul yo‘l - bosqichma-bosqich yondashuv: dastlab me’yorlar va kompetentsiyalar belgilanadi, keyin pilot echimlar (simulyatsiyalar, mobil modullar, cheklangan sun’iy intellekt) sinovdan o‘tkaziladi, shundan so‘ng kengaytirish va fanlararo integratsiya amalga oshiriladi. Samaradorlikni doimiy baholash va mahalliy sharoitlarni hisobga olish muhimdir.

XULOSA

O‘zbekiston tibbiy ta’limiga o‘lchanadigan natijalar va ma’lumotlar xavfsizligiga asoslangan tizimli raqamlashtirish zarur. Z Education modeli klinik yo‘naltirilganlik, zamonaviy texnologiyalar va moslashuvchan ta’limni birlashtiradi. Uning asosini klinik keyslar, spiralsimon tuzilma, ob’ektiv baholash va sun’iy intellektdan nazorat ostida foydalanish tashkil etadi. Bunday yondashuv shifokorlar tayyorgarligini barqaror modernizatsiya qilishga xizmat qiladi.

Oliy ta’lim muassasalari raqamli professionalizm, EHR, xavfsizlik, simulyatsiyalar va sun’iy intellekt bo‘yicha bazaviy kompetentsiyalar yadrosini

belgilashi, ularni kafedralar o‘rtasida taqsimlashi va baholash tizimini muvofiqlashtirishi lozim. Raqamlashtirish ta’lim jarayonining boshqariladigan qismiga aylanishi uchun pilot modullar natijalar monitoringi va qayta aloqa bilan birga joriy etilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrdagi PF-6079-son «Raqamli O‘zbekiston - 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2019 yil 2 iyuldagi O‘RQ-547-son «Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida»gi Qonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son «2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni.
4. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’lim. 2025.
5. O‘zbekiston Respublikasining 2026 yil 21 yanvardagi O‘RQ-1115-son «Sun’iy intellekt texnologiyalarini qo‘llash jarayonida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga solish munosabati bilan ayrim qonun hujjatlariga qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risida»gi Qonuni.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 14 oktyabrdagi PQ-358-son «Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030 yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi Qarori.
7. Akhmedjanova D., Kerimova I. University Students and Teachers’ Experiences with Distance Education in Uzbekistan // Journal of Eastern European and Central Asian Research. 2024. Vol. 11, No. 1. P. 156-175. doi:10.15549/jeecar.v11i1.1282.
8. Car J., Ong Q.C., Toh T.E.F. et al. The Digital Health Competencies in Medical Education Framework: An International Consensus Statement Based on a Delphi Study // JAMA Network Open. 2025. Vol. 8, No. 1. Art. e2453131.
9. World Health Organization. Global Strategy on Digital Health 2020-2025. Geneva: WHO, 2021.
10. Shorey S., Ang E., Rajendran P., Chan V. Learning styles, preferences and needs of generation Z healthcare students: scoping review // Nurse Education in Practice. 2021. Vol. 57. Art. 103247. doi:10.1016/j.nepr.2021.103247.
11. Parpibaeva A.T. et al. The role of simulation training in teaching high-quality cardiopulmonary resuscitation to medical students. 2023.

12. UNICEF. Transforming Maths Learning in Uzbekistan: Eduten piloting implementation report. 2025.

13. Iqbal S.A., Patrinos H.A. Learning during the Pandemic: Evidence from Uzbekistan // IZA Discussion Paper. 2023. No. 16232.

14. Kim H.-Y., Kim E.-Y. Effects of Medical Education Program Using Virtual Reality: A Systematic Review and Meta-Analysis // International Journal of Environmental Research and Public Health. 2023. Vol. 20, No. 5. Art. 3895. doi:10.3390/ijerph20053895.

15. Dunleavy G., Nikolaou C.K., Nifakos S. et al. Mobile Digital Education for Health Professions: Systematic Review and Meta-Analysis // Journal of Medical Internet Research. 2019. Vol. 21, No. 2. Art. e12937. doi:10.2196/12937.

16. Chandran V.P., Balakrishnan A., Rashid M. et al. Mobile applications in medical education: a systematic review and meta-analysis // PLOS ONE. 2022. Vol. 17, No. 3. Art. e0265927. doi:10.1371/journal.pone.0265927.

17. Rodriguez-Segura D. EdTech in Developing Countries: A Review of the Evidence // The World Bank Research Observer. 2022. Vol. 37, No. 2. P. 171-203.

18. Zingg A., Tovar M., Maher N. et al. Clinical Informatics Education to Advance Learning Health Systems: A Scoping Review // Learning Health Systems. 2025. Vol. 10, No. 1. Art. e70050.

19. Itani A., Thomas P.A., Whelan A. Ethical considerations for teaching with artificial intelligence // Medical Education Online. 2025.

20. Jalali A., Blease C., Peccoralo L. et al. Twelve Practical Tips for Integrating AI Into Medical Education // JMIR Medical Education. 2025. Vol. 11. Art. e81297.

KASBIY MADANIYATSHUNOSLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNING IMKONIYATLARI

Komiljonova Mohinur Alllabergan qizi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
tayanch doktoranti
E-mail: mohikomilova@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-3448-4712

Annotatsiya: Maqolada oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy madaniyatshunoslik kompetensiyasini rivojlantirishda kompetensiyaviy yondashuvning nazariy asoslari va amaliy imkoniyatlari tahlil qilinadi. «Kompetensiya», «kompetentlik» va «madaniyatshunoslik kompetensiyasi» tushunchalarining mazmun-mohiyati ochib beriladi. Kasbiy madaniyatshunoslik kompetensiyasining tarkibiy qismlari (motivatsion-qadriyatli, kognitiv, faoliyatli va refleksiv) asoslanadi.

Kompetensiyaviy yondashuv asosida ta’lim mazmunini loyihalash, interfaol va keys-texnologiyalar, loyiha faoliyati hamda madaniyatlararo muloqotga yo‘naltirilgan topshiriqlarni qo‘llashning samaradorligi ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, talabalarda madaniy merosni anglash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni kasbiy faoliyatda qo‘llash, madaniyatlararo tolerantlikni shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar belgilanadi.

Kalit so‘zlar: kompetensiya, kompetentlik, kompetensiyaviy yondashuv, kasbiy madaniyatshunoslik kompetensiyasi, madaniyat, madaniy meros, qadriyatlar, madaniyatlararo muloqot, kasbiy tayyorgarlik, pedagogik shart-sharoitlar, interfaol metodlar.

ВОЗМОЖНОСТИ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Аннотация: В статье анализируются теоретические основы и практические возможности компетентностного подхода в развитии профессиональной культурологической компетенции будущих специалистов в высших учебных заведениях. Раскрывается сущность понятий «компетенция», «компетентность» и «культурологическая компетенция». Обосновываются структурные компоненты профессиональной культурологической компетенции (мотивационно-ценностный, когнитивный,

деятельностный и рефлексивный). Показана эффективность проектирования содержания образования на основе компетентностного подхода, применения интерактивных и кейс-технологий, проектной деятельности и заданий, ориентированных на межкультурную коммуникацию. Определены педагогические условия, способствующие осмыслению культурного наследия, применению национальных и общечеловеческих ценностей в профессиональной деятельности и формированию межкультурной толерантности студентов.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, компетентностный подход, профессиональная культурологическая компетенция, культура, культурное наследие, ценности, межкультурная коммуникация, профессиональная подготовка, педагогические условия, интерактивные методы.

THE POTENTIAL OF THE COMPETENCY-BASED APPROACH IN DEVELOPING PROFESSIONAL CULTUROLOGICAL COMPETENCE

Abstract: The article analyzes the theoretical foundations and practical possibilities of the competency-based approach in developing the professional culturological competence of future specialists in higher education institutions. The essence of the concepts «competence», «competency» and «culturological competence» is revealed. The structural components of professional culturological competence (motivational-value, cognitive, activity-based and reflexive) are substantiated. The effectiveness of designing educational content on the basis of the competency-based approach, using interactive and case technologies, project activities and tasks oriented toward intercultural communication is demonstrated. Pedagogical conditions that help students understand cultural heritage, apply national and universal values in professional activity, and develop intercultural tolerance are identified.

Keywords: competence, competency, competency-based approach, professional culturological competence, culture, cultural heritage, values, intercultural communication, professional training, pedagogical conditions, interactive methods.

KIRISH

Bugungi globallashuv va axborotlashuv jarayonlari jadal kechayotgan davrda jamiyat taraqqiyoti ko‘p jihatdan inson kapitali sifatiga, mutaxassislarning nafaqat kasbiy bilim va ko‘nikmalariga, balki yuksak madaniyati, ma’naviy-axloqiy qiyofasi

hamda turli madaniyatlar vakillari bilan samarali muloqot qila olish qobiliyatiga bog‘liq bo‘lib bormoqda. Zamonaviy mehnat bozori oliy ta’lim muassasalari bitiruvchilaridan tor ixtisoslik doirasidagi tayyorgarlik bilan bir qatorda keng madaniy dunyoqarash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni chuqur anglash, ularni kasbiy faoliyatda ijodiy qo‘llay olishni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, bo‘lajak mutaxassislarda kasbiy madaniyatshunoslik kompetensiyasini rivojlantirish oliy ta’limning dolzarb vazifalaridan biriga aylandi.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini isloh qilish, uni xalqaro standartlar talablariga moslashtirish borasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi PF-5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan «O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi»da ta’lim jarayoniga kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish, kadrlar tayyorlash sifatini oshirish ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilangan. Shuningdek, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmon bilan qabul qilingan «2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi»da ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish, yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash vazifalari alohida ta’kidlangan. Mazkur hujjatlarda belgilangan vazifalar talabalarning madaniyatshunoslik tayyorgarligini yangi metodologik asosda takomillashtirish zaruratini ko‘rsatadi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Kompetensiyaviy yondashuv ta’lim natijalarini bilimlar yig‘indisi sifatida emas, balki shaxsning amaliy faoliyatda bilim, ko‘nikma, tajriba va qadriyatlarni integratsiyalashgan holda qo‘llay olish qobiliyati sifatida baholashga yo‘naltirilganligi bilan ajralib turadi. Ushbu yondashuvning nazariy asoslari J.Raven, A.V.Xutorskoy, I.A.Zimnyaya kabi olimlarning tadqiqotlarida, ta’limga madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan yondashish masalalari esa Ye.V.Bondarevskaya va boshqa tadqiqotchilarning ishlarida yoritilgan. Mamlakatimizda bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish muammolari N.A.Muslimov va boshqa olimlar tomonidan o‘rganilgan. Biroq kasbiy madaniyatshunoslik kompetensiyasining mazmuni, tarkibiy tuzilishi hamda uni kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirish texnologiyalari hali yetarlicha tizimli tadqiq etilmagan.

Amaliyotda esa madaniyatshunoslikka oid fanlarni o‘qitish ko‘p hollarda nazariy ma’lumotlarni bayon qilish bilan cheklanib qolmoqda, talabalarning egallagan bilimlarini kasbiy vaziyatlarda qo‘llash, madaniyatlararo muloqotda faol ishtirok etish, madaniy hodisalarni tahlil qilish va baholash ko‘nikmalarini shakllantirishga yetarlicha e’tibor qaratilmayapti. Natijada ta’lim mazmuni bilan

kasbiy faoliyat talablari o‘rtasida muayyan nomuvofiqlik yuzaga kelmoqda. Ushbu ziddiyatni bartaraf etish kompetensiyaviy yondashuv imkoniyatlaridan samarali foydalanishni taqozo etadi.

Tadqiqotning maqsadi - bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy madaniyatshunoslik kompetensiyasini rivojlantirishda kompetensiyaviy yondashuvning imkoniyatlarini aniqlash va uni amalga oshirishning pedagogik shart-sharoitlarini asoslashdan iborat. Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik adabiyotlar va me’yoriy hujjatlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, pedagogik kuzatish, so‘rovnoma va pedagogik tajriba-sinov metodlaridan foydalanildi.

Kompetensiyaviy yondashuvning umumnazariy asoslari A.V. Xutorskoy [1] va I.A. Zimnyaya [2]ning fundamental tadqiqotlarida chuqur ishlab chiqilgan. Madaniyatshunoslik yondashuvi E.V. Bondarevskaya [3]ning ishlarida asoslangan. Mahalliy pedagogika fanida Z. Tolipov [4], F. Yo‘ldoshev [5]ning ishlarida kompetensiyaviy yondashuvni ta’lim tizimiga joriy etishning umumiy tamoyillari yoritilgan.

Kasbiy madaniyatshunoslik kompetensiyasi mohiyatan mavhum, keng qamrovli tushuncha bo‘lib, uni amaliy jihatdan rivojlantirish va baholash uchun aniq metodologik asos zarur [1]. Aynan kompetensiyaviy yondashuv bunday aniqlik va amaliy yo‘naltirilganlikni ta’minlashga qodir metodologik tizim hisoblanadi.

Kompetensiyaviy yondashuvning umumiy afzalliklari pedagogika fanida yaxshi ma’lum bo‘lsa-da, uning aynan madaniyatshunoslik kompetensiyasiga nisbatan qo‘llanilishidagi o‘ziga xos imkoniyatlari yetarlicha tizimli tahlil qilinmagan [2]. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolaning dolzarbligi belgilanadi [3]. Aynan kompetensiyaviy yondashuvning madaniyatshunoslik kompetensiyasiga nisbatan beruvchi o‘ziga xos imkoniyatlarini tizimli tahlil qiluvchi maxsus tadqiqotlar mahalliy fanda hali yetarli darajada mavjud emas, bu esa mazkur tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyatini belgilaydi.

Aniq o‘quv natijalarini belgilash imkoniyati kompetensiyaviy yondashuvning eng muhim afzalligi hisoblanadi [1] - u orqali madaniyatshunoslik kompetensiyasi mavhum tushunchadan aniq, kuzatiladigan o‘quv natijalariga aylantiriladi. Diagnostika va o‘lchash imkoniyati esa kompetensiyaning rivojlanish darajasini standartlashtirilgan mezonlar orqali baholash imkonini beradi [2], bu esa talabalar rivojlanish dinamikasini ob’ektiv kuzatishga xizmat qiladi.

Modullashtirish imkoniyati kompetensiya tarkibiy qismlarini alohida, mustaqil o‘quv modullariga ajratib, moslashuvchan tarzda o‘qitish imkonini beradi [3]. Amaliyotga yo‘naltirilganlik imkoniyati esa kompetensiyani nazariy bilim emas, balki amaliy faoliyatda namoyon bo‘ladigan qobiliyat sifatida shakllantirishni

ta’minlaydi [4]. Nihoyat, transfer imkoniyati bir sohada shakllangan kompetensiyani boshqa kasbiy vazifalarga ko‘chirib qo‘llash qobiliyatini rivojlantiradi [5], bu esa bitiruvchining turli pedagogik vaziyatlarda moslashuvchan faoliyat yuritishini ta’minlaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Kompetensiyaviy yondashuvning kasbiy madaniyatshunoslik kompetensiyasini rivojlantirishdagi beshta imkoniyatini tahlil qilish jarayonida ularning mazmuni va amaliy natijasi tizimlashtirildi.

1-jadval

Tahlil natijalari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan holda keltirilgan

№	Kompetensiyaviy yondashuv imkoniyati	Mazmuni	Amaliy natija
1	Aniq o‘quv natijalarini belgilash imkoniyati	Madaniyatshunoslik kompetensiyasini mavhum tushuncha emas, balki aniq, kuzatiladigan o‘quv natijalari shaklida ifodalash	O‘quv dasturi va baholash mezonlarining aniq, shaffof bo‘lishi
2	Diagnostika va o‘lchash imkoniyati	Kompetensiyaning rivojlanish darajasini standartlashtirilgan mezon va vositalar orqali baholash	Talabalar rivojlanish dinamikasini ob’ektiv kuzatish imkoniyati
3	Modullashtirish imkoniyati	Kompetensiya tarkibiy qismlarini alohida, mustaqil o‘quv modullariga ajratib, moslashuvchan tarzda o‘qitish	O‘quv jarayonini moslashuvchan va individuallashtirilgan tarzda tashkil etish
4	Amaliyotga yo‘naltirilganlik imkoniyati	Kompetensiyani nazariy bilim emas, balki amaliy faoliyatda namoyon bo‘ladigan qobiliyat sifatida shakllantirish	Bitiruvchining real kasbiy vaziyatlarda tayyor bo‘lishi
5	Transfer (ko‘chirish) imkoniyati	Bir sohada shakllangan kompetensiyani boshqa kasbiy vazifalarga ko‘chirib	Bitiruvchining turli pedagogik vaziyatlarda

№	Kompetensiyaviy yondashuv imkoniyati	Mazmuni	Amaliy natija
		qo‘llash qobiliyatini rivojlantirish	moslashuvchan faoliyat yurita olishi

1-jadvalda keltirilgan tahlildan ko‘rinib turibdiki, kompetensiyaviy yondashuv madaniyatshunoslik kompetensiyasiga aniqlik, o‘lchanuvchanlik va amaliy yo‘naltirilganlik baxsh etadi. Umuman olganda, o‘tkazilgan tahlil kompetensiyaviy yondashuvning bu boradagi salohiyati yuqori ekanligini tasdiqladi.

Kasbiy madaniyatshunoslik kompetensiyasini rivojlantirish masalasini tahlil qilishda, avvalo, ushbu tushunchaning mazmunini aniqlashtirish muhim ahamiyatga ega. Ilmiy adabiyotlarda «kompetensiya» tushunchasi shaxsga oldindan qo‘yiladigan, uning muayyan sohadagi sifatli faoliyati uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va faoliyat usullari majmui sifatida, «kompetentlik» esa shaxsning ushbu kompetensiyani amalda egallaganlik darajasi, ya’ni uning shaxsiy sifati sifatida talqin etiladi. Mazkur farqlash kompetensiyaviy yondashuvning asosiy g‘oyasini - ta’lim natijasini «nimani biladi?» degan savoldan «nimani qila oladi va qanday qadriyatlarga tayanadi?» degan savolga ko‘chirishni aniq ifodalaydi.

Tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, madaniyatshunoslik kompetensiyasi ko‘pincha umummadaniy kompetensiya bilan aynanlashtiriladi. Bizning fikrimizcha, bu ikki tushuncha o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, bir xil emas. Umummadaniy kompetensiya shaxsning madaniy hayotga umumiy tayyorgarligini ifodalasa, kasbiy madaniyatshunoslik kompetensiyasi mutaxassisning madaniyat haqidagi bilimlarini, madaniy hodisalarni tahlil qilish va baholash qobiliyatini, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni bevosita kasbiy vazifalarni hal etishda qo‘llay olishini nazarda tutadi. Shu asosda kasbiy madaniyatshunoslik kompetensiyasini mutaxassisning madaniyat qonuniyatlari, milliy va jahon madaniy merosi haqidagi bilimlariga, qadriyatli munosabatga va madaniyatlararo muloqot tajribasiga tayangan holda kasbiy faoliyatda madaniy hodisalarni anglash, talqin qilish va ijodiy qo‘llash qobiliyatini ifodalovchi integrativ sifat sifatida ta’riflash maqsadga muvofiq.

Kasbiy madaniyatshunoslik kompetensiyasining tarkibiy tuzilishini quyidagi komponentlar orqali ifodalash mumkin:

2-jadval

Komponent	Mazmuni	Rivojlanganlik ko‘rsatkichlari
Motivatsion-qadriyatli	Madaniyatga, madaniy merosga qiziqish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni ichki ehtiyoj sifatida qabul qilish	Madaniy faoliyatga ijobiy motivatsiya, qadriyatli yo‘nalganlik, tolerantlik
Kognitiv	Madaniyat nazariyasi, tarixi, madaniyat turlari va shakllari, milliy madaniyat xususiyatlari haqidagi bilimlar tizimi	Bilimlarning to‘liqligi, tizimliligi va chuqurligi
Faoliyatli	Madaniy hodisalarni tahlil qilish, madaniyatlararo muloqot, madaniy-ma’rifiy tadbirlarni tashkil etish ko‘nikmalari	Bilimlarni kasbiy vaziyatlarda qo‘llay olish, muloqot samaradorligi
Refleksiv	O‘z madaniy faoliyatini baholash, o‘z-o‘zini rivojlantirishga intilish	Tanqidiy fikrlash, o‘z-o‘zini baholash va takomillashtirish

Ushbu komponentlar alohida emas, balki o‘zaro uzviy bog‘liqlikda rivojlanadi. Masalan, kognitiv komponent yetarli darajada shakllangan, ammo motivatsion-qadriyatli komponent sust bo‘lgan talabada bilimlar formal xususiyat kasb etadi va kasbiy faoliyatga ko‘chirilmaydi. Shu sababli kompetensiyaviy yondashuvning afzalligi aynan barcha komponentlarni yaxlit holda rivojlantirishga yo‘naltirilganligida namoyon bo‘ladi.

Kompetensiyaviy yondashuvning kasbiy madaniyatshunoslik kompetensiyasini rivojlantirishdagi imkoniyatlarini quyidagi yo‘nalishlarda ko‘rsatish mumkin.

Birinchidan, ta’lim mazmunini kompetensiyalar asosida loyihalash imkoniyati. Madaniyatshunoslik fanlarining o‘quv dasturlarida kutilayotgan natijalar bilimlar ro‘yxati shaklida emas, balki talaba bajara oladigan harakatlar («madaniy hodisani tarixiy kontekstda tahlil qiladi», «milliy an’anani kasbiy loyihada qo‘llaydi» va h.k.) shaklida ifodalanishi lozim. Bu o‘qituvchini ham, talabani ham amaliy natijaga yo‘naltiradi.

Ikkinchidan, fanlararo integratsiya imkoniyati. Madaniyatshunoslik bilimlarini mutaxassislik fanlari bilan integratsiyalash talabalarga madaniyatni abstrakt nazariy tushuncha sifatida emas, balki kasbiy faoliyatning tarkibiy qismi sifatida idrok etishga yordam beradi.

Uchinchidan, faol va interfaol ta’lim texnologiyalarini qo‘llash imkoniyati. Keys-stadi metodi orqali talabalar madaniyatlararo nizo yoki madaniy merosni muhofaza qilish bilan bog‘liq real vaziyatlarni tahlil qiladi; loyiha metodi madaniy-ma’rifiy tadbir yoki virtual muzey ekspozitsiyasini ishlab chiqish orqali faoliyatli komponentni rivojlantiradi; munozara, «Debat», «Aqliy hujum» kabi metodlar tanqidiy fikrlash va o‘z pozitsiyasini asoslash ko‘nikmalarini shakllantiradi; rolli o‘yinlar esa madaniyatlararo muloqot tajribasini modellashtirish imkonini beradi.

To‘rtinchidan, ta’limni auditoriyadan tashqari muhit bilan bog‘lash imkoniyati. Muzeylar, tarixiy-madaniy obidalar, teatrlar va madaniyat markazlariga tashriflar, ekspeditsiyalar, ustoz-shogird an’analari bilan tanishish talabalarning madaniy merosni bevosita idrok etishiga, egallangan bilimlarning shaxsiy tajribaga aylanishiga xizmat qiladi.

Beshinchidan, natijalarni baholash tizimini takomillashtirish imkoniyati. Kompetensiyaviy yondashuv an’anaviy test sinovlari bilan bir qatorda portfolio, loyiha himoyasi, keys yechimi, esse va refleksiv kundalik kabi baholash vositalaridan foydalanishni nazarda tutadi. Bunday baholash talabaning nafaqat bilim darajasini, balki qadriyatli munosabati va amaliy tayyorgarligini ham aniqlash imkonini beradi.

XULOSA

Tadqiqot jarayonida ayrim muammolar ham aniqlandi: o‘quv soatlarining cheklanganligi, ayrim professor-o‘qituvchilarning kompetensiyaviy yondashuv asosida dars loyihalash bo‘yicha metodik tayyorgarligining yetarli emasligi, madaniyatshunoslik kompetensiyasini baholash mezonlarining hali yagona tizimga keltirilmaganligi. Ushbu muammolarni hal etish uchun o‘qituvchilar malakasini oshirish kurslariga tegishli modullarni kiritish, o‘quv-metodik majmualarni kompetensiyaviy yondashuv asosida qayta ishlab chiqish hamda baholash mezonlarini standartlashtirish maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, kompetensiyaviy yondashuv kasbiy madaniyatshunoslik kompetensiyasini rivojlantirishning samarali metodologik asosi bo‘lib, u ta’lim mazmuni, metodlari va baholash tizimini yaxlit holda kasbiy faoliyat talablariga moslashtirish imkonini beradi.

Kompetensiyaviy yondashuv kasbiy madaniyatshunoslik kompetensiyasini rivojlantirishda aniq natijalarni belgilash, diagnostika, modullashtirish, amaliyotga yo‘naltirilganlik va transfer imkoniyatlarini beradi. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu imkoniyatlarga asoslangan aniq diagnostik vositalarni ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. - М.: Народное образование, 2003. - 58 с.

2. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. - 40 с.

3. Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. - Ростов-на-Дону: Изд-во РГПУ, 2000. - 352 с.

4. Tolipov Z.T. Kompetensiyaviy yondashuv asosida ta’lim jarayonini takomillashtirish. - Toshkent: Fan, 2013. - 184 b.

5. Yo‘ldoshev J.G‘. Ta’lim texnologiyalari va kompetensiyaviy yondashuv. - Toshkent: O‘qituvchi, 2011. - 216 b.

“TARBIYA” DARSLARIDA RAQAMLI HIKOYALAR ORQALI O‘QUVCHILARDA HALOLLIK, MAS’ULIYAT VA MEHR-OQIBAT FAZILATLARINI SHAKLLANTIRISH

Abdullayeva Surayyo Babojonovna
Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi
ORCID: 0009-0004-8552-8329
E-mail: phdsurayyo@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang‘ich sinflarda “Tarbiya” fanini o‘qitishda raqamli hikoyalardan foydalanish orqali o‘quvchilarda halollik, mas’uliyat va mehr-oqibat fazilatlarini shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Raqamli hikoyalarning tarbiyaviy mazmuni, o‘quvchilarning axloqiy vaziyatlarni tahlil qilishi, qahramonlar xatti-harakatlariga baho berishi va mustaqil xulosa chiqarishiga ta’sir etuvchi metodik omillar ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, raqamli hikoyalarni dars jarayoniga integratsiya qilish bosqichlari, amaliy topshiriqlar va o‘quvchilarda axloqiy fazilatlarning shakllanishini baholash mezonlari taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: “Tarbiya” fani, raqamli hikoya, halollik, mas’uliyat, mehr-oqibat, boshlang‘ich ta’lim, axloqiy tarbiya, raqamli ta’lim, interfaol metod, ma’naviy qadriyatlar.

ФОРМИРОВАНИЕ У УЧАЩИХСЯ ТАКИХ КАЧЕСТВ, КАК ЧЕСТНОСТЬ, ОТВЕТСТВЕННОСТЬ И ДОБРОТА, ПОСРЕДСТВОМ ЦИФРОВЫХ ИСТОРИЙ НА УРОКАХ «ВОСПИТАНИЕ»

Аннотация. В статье освещается педагогический потенциал использования цифрового сторителлинга для формирования у учащихся начальных классов таких качеств, как честность, ответственность и сострадание, в рамках уроков «Тарбия» (нравственное воспитание). Рассматриваются образовательное содержание цифровых историй и методические факторы, влияющие на способность учащихся анализировать нравственные ситуации, оценивать поступки персонажей и делать самостоятельные выводы. Кроме того, в статье предложены этапы интеграции цифровых историй в учебный процесс, рекомендованы практические задания и определены критерии оценки развития нравственных качеств у учащихся.

Ключевые слова: предмет «Тарбия», цифровой сторителлинг, честность, ответственность, сострадание, начальное образование,

нравственное воспитание, цифровое образование, интерактивный метод, духовные ценности.

DEVELOPING HONESTY, RESPONSIBILITY, AND COMPASSION AMONG STUDENTS THROUGH DIGITAL STORYTELLING IN “TARBIYA” (CHARACTER EDUCATION) LESSONS

Abstract. This article highlights the pedagogical potential of using digital storytelling to foster qualities such as honesty, responsibility, and compassion in students during "Tarbiya" (Moral Education) lessons in primary grades. It examines the educational content of digital stories and the methodological factors that influence students' ability to analyze moral situations, evaluate characters' actions, and draw independent conclusions. Additionally, the article proposes stages for integrating digital stories into the lesson process, suggests practical tasks, and outlines criteria for assessing the development of moral qualities in students.

Keywords: "Tarbiya" subject, digital storytelling, honesty, responsibility, compassion, primary education, moral education, digital education, interactive method, spiritual values.

KIRISH

Bugungi kunda ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biri yosh avlodni bilimli, mustaqil fikrlaydigan, ijtimoiy mas’uliyatni his qiladigan va yuksak axloqiy fazilatlarga ega shaxs sifatida tarbiyalashdan iborat. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim davri bolaning axloqiy qarashlari, xulq-atvor me’yorlari va atrofdagilarga munosabati shakllanadigan muhim bosqich hisoblanadi. Shu sababli ushbu davrda o‘quvchilarda halollik, mas’uliyat, mehr-oqibat, adolat, hurmat va o‘zaro yordam kabi fazilatlarni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish zarur.

Halollik insonning rostgo‘y bo‘lishi, o‘zgalarning haqqiga xiyonat qilmasligi va o‘z xatti-harakatlarini vijdonan baholashi bilan namoyon bo‘ladi. Mas’uliyat o‘quvchining o‘z vazifalarini anglab bajarishi, bergan va’dasiga amal qilishi va xatti-harakatlari oqibatini tushunishini ifodalaydi. Mehr-oqibat esa boshqalarning holatini tushunish, yordamga muhtoj insonlarni qo‘llab-quvvatlash va atrofdagilarga samimiy munosabatda bo‘lish orqali namoyon bo‘ladi.

Mazkur fazilatlarni o‘quvchilarga faqat nazariy tushuntirish orqali singdirish yetarli emas. Ularni kundalik hayotga yaqin vaziyatlarda namoyon qilish, axloqiy muammolarni tahlil etish va o‘z xatti-harakatlariga baho berishga o‘rgatish muhimdir. Shu nuqtayi nazardan, raqamli hikoyalar “Tarbiya” darslarining tarbiyaviy imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Raqamli hikoyalar matn, tasvir, ovoz, musiqa va animatsiya kabi elementlar orqali muayyan voqea yoki hayotiy vaziyatni ifodalash imkonini beradi. Ular o‘quvchilarning diqqatini jalb etish bilan birga, axloqiy tushunchalarni aniq obrazlar va qahramonlar xatti-harakatlari orqali anglashiga yordam berishi mumkin. Agar hikoya muammoli vaziyat, muqobil qarorlar va muhokama savollari bilan boyitilsa, o‘quvchilar voqealarni shunchaki kuzatibgina qolmay, ularni tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Maqolada pedagogik tahlil, ilmiy-nazariy manbalarni o‘rganish, taqqoslash, umumlashtirish va metodik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Taklif etilgan yondashuv boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlari, axloqiy tushunchalarni hayotiy misollar orqali o‘zlashtirishi va ko‘rgazmali materiallar bilan ishlash ehtiyojiga asoslanadi.

Raqamli hikoyalar asosida tarbiyaviy faoliyatni tashkil etish quyidagi bosqichlarni qamrab oladi.

Birinchi bosqich - tarbiyaviy maqsadni belgilash. O‘qituvchi dars davomida qaysi fazilatni rivojlantirishga e’tibor qaratilishini aniqlaydi. Masalan, halollik mavzusida rostgo‘ylik va o‘zgalarning haqqini hurmat qilish, mas’uliyat mavzusida topshiriqlarni vijdonan bajarish, mehr-oqibat mavzusida esa boshqalarga yordam berish masalalari yoritiladi.

Ikkinchi bosqich - raqamli hikoyani tanlash yoki yaratish. Hikoya o‘quvchilarning yoshiga mos, qisqa va mazmunan tushunarli bo‘lishi kerak. Unda o‘quvchilar duch kelishi mumkin bo‘lgan hayotiy vaziyatlar tasvirlanishi maqsadga muvofiq.

Uchinchi bosqich - hikoyani namoyish etish. O‘qituvchi hikoyani video, animatsiya, ovozli taqdimot yoki interaktiv slayd shaklida namoyish qiladi. Muhim vaziyatlarda hikoya to‘xtatilib, o‘quvchilarga qahramonning keyingi harakati haqida savollar beriladi.

To‘rtinchi bosqich - axloqiy tahlil. O‘quvchilar qahramonlarning xatti-harakatlarini baholaydilar, qarorlarning oqibatlarini muhokama qiladilar va o‘z fikrlarini asoslaydilar. O‘qituvchi tayyor xulosani berishdan oldin o‘quvchilarning mustaqil fikrlashiga sharoit yaratadi.

Beshinchi bosqich - amaliy faoliyat va refleksiya. O‘quvchilar hikoyaning davomini yaratish, qahramonga maslahat berish, muqobil yakun taklif qilish yoki o‘z hayotidan shunga o‘xshash vaziyatni misol keltirish orqali o‘zlashtirgan tushunchalarini mustahkamlaydilar.

Ushbu bosqichlarning izchil tashkil etilishi raqamli hikoyalarni oddiy ko‘rgazmali vositadan maqsadli tarbiyaviy faoliyat vositasiga aylantirish imkonini beradi.

Nazariy-metodik tahlil asosida raqamli hikoyalardan foydalanish orqali halollik, mas’uliyat va mehr-oqibat fazilatlarini rivojlantirishning bir-birini to‘ldiruvchi uchta yo‘nalishi belgilandi.

1. Halollik fazilatini rivojlantirish

Halollikni shakllantirishda o‘quvchilarni rostgo‘ylik, adolat, vijdon va o‘zgalarning mulkiga hurmat kabi tushunchalar bilan bog‘liq vaziyatlar orqali fikrlashga undash muhimdir.

Masalan, “Topilgan buyum” nomli raqamli hikoyada o‘quvchi maktab hovlisidan hamyon topib oladi. Hikoya qahramonning tanlovi oldidan to‘xtatiladi. O‘quvchilardan hamyonni o‘zida olib qolish, egasini izlash yoki o‘qituvchiga topshirish variantlari muhokama qilinadi.

Hikoya yuzasidan quyidagi savollar beriladi:

Qahramon qanday qaror qabul qilishi kerak?

Nima uchun topilgan buyumni egasiga qaytarish muhim?

Agar buyum qaytarilmasa, uning egasi qanday holatga tushishi mumkin?

Siz shunday vaziyatda qanday yo‘l tutardingiz?

Bunday topshiriqlar o‘quvchilarning halollik haqidagi tushunchalarini hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lashiga va o‘z qarorini axloqiy mezonlar asosida tushuntirishiga ko‘maklashadi.

2. Mehr-oqibat fazilatini rivojlantirish

Mehr-oqibat o‘zgalarning his-tuyg‘ularini tushunish, yordamga ehtiyoj sezayotgan insonni qo‘llab-quvvatlash va samimiy munosabat ko‘rsatish orqali shakllanadi.

“Yangi sinfdosh” nomli raqamli hikoyada sinfga yangi o‘quvchi keladi. U boshqa bolalarni yaxshi tanimagani sababli mashg‘ulotlarda tortinadi va tanaffusda yolg‘iz qoladi. Hikoya o‘quvchilarga vaziyatni turli nuqtayi nazardan ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Muhokama savollari:

Yangi o‘quvchi o‘zini qanday his qilishi mumkin?

Sinfdoshlari unga qanday yordam berishlari mumkin?

Boshqalarning holatini tushunish nima uchun muhim?

Mehr-oqibatni kundalik hayotda qanday namoyon etish mumkin?

O‘quvchilar qahramonga yordam berishning turli usullarini taklif qiladilar. Masalan, u bilan suhbatlashish, o‘yinlarga taklif qilish, sinf qoidalarini tushuntirish

yoki guruh ishlariga jalb etish. Bu jarayonda mehr-oqibat tushunchasi aniq xatti-harakatlar bilan bog‘lanadi.

Raqamli hikoyalar asosida ishlash metodlari

Uch fazilatni rivojlantirishda quyidagi metodik usullardan foydalanish taklif etiladi:

“Qahramon o‘rnida bo‘lsang...” - o‘quvchi qahramonning vaziyatini tasavvur qiladi va qanday yo‘l tutishini asoslaydi.

“To‘g‘ri qarorni tanla” - hikoyada bir nechta xatti-harakat varianti taqdim etiladi. O‘quvchilar ularning oqibatlarini tahlil qilib, o‘z tanlovlarini izohlaydilar.

“Hikoyaning muqobil yakuni” - o‘quvchilar voqea yakunini o‘zgartiradilar va yangi yakun qanday natijaga olib kelishini tushuntiradilar.

“Fazilatni aniqlang” - hikoyada namoyon bo‘lgan halollik, mas’uliyat yoki mehr-oqibat belgilarini aniqlaydilar.

“Hayotga tatbiq et” - o‘quvchilar hikoyadagi vaziyatni maktab, oila yoki mahalla hayoti bilan bog‘laydilar va shu fazilatni namoyon etishning amaliy yo‘llarini aytadilar.

Ushbu metodlar o‘quvchilarning fikrlash, mulohaza yuritish, qaror qabul qilish va o‘z xatti-harakatlarini tahlil qilish faoliyatini rag‘batlantirishga qaratilgan.

O‘quvchilarning fazilatlarini baholash mezonlari

Raqamli hikoyalar asosidagi mashg‘ulotlar samaradorligini kuzatishda quyidagi mezonlardan foydalanish mumkin:

1-jadval

Mezon	Kuzatiladigan ko‘rsatkich
Halollikni anglash	Rostgo‘ylik va adolatning ahamiyatini izohlaydi
Mas’uliyatni anglash	O‘z vazifalari va qarorlari oqibatlarini tushuntiradi
Mehr-oqibatni anglash	Boshqalarning holatini hisobga olib, yordam yo‘llarini taklif qiladi
Axloqiy qaror	Muqobil variantlarni solishtirib, tanlovini asoslaydi
Refleksiya	O‘z xatti-harakatlarini tahlil qilib, xulosa chiqaradi

Baholash faqat o‘quvchining og‘zaki javoblari bilan cheklanmasligi kerak. Pedagogik kuzatuv, vaziyatli topshiriqlar, guruhli faoliyat va o‘quvchining o‘z fikrini izohlashi ham hisobga olinishi lozim. Fazilatlarning kundalik xulq-atvorda namoyon bo‘lishini aniqlash uchun esa turli vaziyatlarda takroriy kuzatuv talab etiladi.

“Tarbiya” darslarida raqamli hikoyalar orqali o‘quvchilarda halollik, mas’uliyat va mehr-oqibat fazilatlarini shakllantirish masalasi axloqiy tarbiya, hikoya asosida o‘rganish hamda raqamli ta’lim vositalariga oid tadqiqotlar bilan uzviy bog‘liq. Mazkur mavzuni o‘rganishda axloqiy tushunchalarni bilish, ularga nisbatan shaxsiy munosabat bildirish va tegishli xatti-harakatlarni kundalik hayotda amalga oshirish o‘rtasidagi aloqalarni aniqlash muhimdir. Shu sababli adabiyotlar sharhida raqamli hikoyalashning didaktik imkoniyatlari bilan bir qatorda, hikoya mazmunining bolalar qarori va xulqiga ta’sirini tekshirgan tadqiqotlar ham tahlil qilinadi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 6-iyuldagi 422-son qarori bilan tasdiqlangan “Tarbiya” fani konsepsiyasi mazkur masalaning milliy ta’lim tizimidagi asosini belgilaydi. Konsepsiyada o‘quvchilarda mas’uliyat, majburiyat, bag‘rikenglik va ijtimoiy hayotga tayyorlikni shakllantirish, turli vaziyatlarda ma’naviy mezonlarga asoslangan qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish nazarda tutilgan. Shuningdek, o‘quv materiallarini tanlashda bolalarning yoshi, qiziqishlari va psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olish talabi qo‘yilgan. Ushbu talablar raqamli hikoyalarni tanlash va yaratishda ularning axloqiy mazmuni, o‘quvchi hayotiga yaqinligi hamda yoshga muvofiqligini asosiy mezon sifatida belgilashga imkon beradi [1; 3-ilova, 8-, 14- va 16-bandlar].

Milliy pedagogik merosda axloqiy bilimni amaliy faoliyat bilan bog‘lash g‘oyasi Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida yoritilgan. Muallif “Haqqoniyat” bo‘limida rostgo‘ylik va ishdagi to‘g‘rilikni, “Intizom” bo‘limida vazifalarni o‘z vaqtida va tartib bilan bajarishni, “Xayrixohlik” bo‘limida esa boshqalarga foyda yetkazish va yordam berishni sharhlaydi. Avloniy tarbiyachining shaxsiy namunasi hamda o‘rgatilayotgan bilim bilan amaliy xulq uyg‘unligiga alohida e’tibor qaratadi. Mazkur qarashlar raqamli hikoyalarning mazmunini milliy tarbiya an’analari bilan bog‘lash uchun ahamiyatlidir: hikoyadagi axloqiy g‘oya qahramonning tanlovi va boshqalarga munosabati orqali ochib berilishi mumkin [2].

Ushbu maqolada halollik rost gapirish, o‘z xatosini tan olish va boshqalarning mehnatini o‘zlashtirmaslik bilan; mas’uliyat qabul qilingan vazifani bajarish, qaror oqibatini hisobga olish va o‘z harakatiga javob berish bilan; mehr-oqibat esa boshqaning holatini tushunish, unga e’tibor ko‘rsatish va amaliy yordam berishga tayyorlik bilan bog‘liq holda talqin etiladi. Bunday ishchi talqin uch fazilatni alohida o‘rganish va ularning namoyon bo‘lishini kuzatish uchun xizmat qiladi.

Raqamli hikoyalarning tarbiyaviy imkoniyatlarini tushuntirishda A. Banduraning ommaviy kommunikatsiyaga oid ijtimoiy-kognitiv nazariyasi muhim o‘rin tutadi. Olim ramziy kommunikatsiyaning inson fikri, hissiyoti va harakatiga

ta’sirini tahlil qilib, axborot berish va yo‘naltirish orqali yuzaga keladigan bevosita ta’sirni ijtimoiy munosabatlar hamda davomli ko‘mak bilan bog‘liq ta’sirdan farqlaydi. Ushbu nazariyaga tayangan holda, raqamli hikoyadagi qahramon xatti-harakatini o‘quvchining shaxsiy tajribasi, sinfdagi muhokama va keyingi amaliy faoliyat bilan bog‘lash zarurati kelib chiqadi. Bu bog‘lanish mazkur maqolaning nazariy talqini bo‘lib, raqamli hikoyaning o‘zi barqaror fazilatni shakllantirishini tasdiqlovchi tajriba natijasi sifatida qaralmaydi [3].

Raqamli hikoyalashning didaktik imkoniyatlariga oid tadqiqotlar.

B. R. Robin raqamli hikoyalashni hikoya mazmunini tasvir, matn, ovoz, musiqa va videolavhalar yordamida ifodalashga asoslangan ta’limiy faoliyat sifatida tavsiflaydi. Uning tadqiqotida o‘qituvchi tomonidan tayyorlangan raqamli hikoyadan foydalanish va o‘quvchining mustaqil hikoya yaratishi ta’lim jarayonining turli shakllari sifatida ko‘rib chiqiladi. Birinchi holatda hikoya o‘quv materialini tushuntirish va muhokamani tashkil etishga xizmat qilsa, ikkinchi holatda o‘quvchi mazmunni tanlash, tartibga solish va o‘z nuqtayi nazarini ifodalashda ishtirok etadi. Muallif texnologik vosita, pedagogik yondashuv va fan mazmunining uyg‘unligini ta’kidlaydi. Bu yondashuv “Tarbiya” darsida raqamli hikoyaning ahamiyatini uning axloqiy muammoni qanday ochib berishi bilan bog‘lashga asos bo‘ladi [4].

Robinning keyingi ishida raqamli hikoya yaratishning mavzu tanlash, material to‘plash, ssenariy yozish, kadrlar ketma-ketligini rejalashtirish, ovoz yozish va qayta ishlash kabi bosqichlari bayon etilgan. Muallif foydalanilgan materiallarning mualliflik huquqiga e’tibor berish, o‘quvchilarni baholash jarayoniga jalb etish va ularga mazmunli qayta aloqa berishni tavsiya qiladi [5; 23-25-b.]. Ushbu tavsiyalarni “Tarbiya” faniga tatbiq etishda manbani ko‘rsatish, o‘z hissasini haqqoniy bayon qilish va kelishilgan vazifani bajarish kabi faoliyatlarni halollik hamda mas’uliyatni mashq qilish imkoniyati sifatida tashkil etish mumkin. Biroq bunday pedagogik imkoniyat bilan fazilatning amalda rivojlanganligini alohida baholash lozim.

J. Wu va D.-T. V. Chenning 57 ta tadqiqotni qamrab olgan tizimli sharhi raqamli hikoyalash boshlang‘ich, o‘rta va oliy ta’limda turli maqsadlarda qo‘llanishini ko‘rsatadi. Mualliflar aniqlangan natijalarni bilish, hissiy, akademik, texnologik va ijtimoiy yo‘nalishlar bo‘yicha tasniflagan. Shu bilan birga, ular adabiyotlarda ijobiy natijalarning ustunligini texnologiyaning dastlabki yangilik ta’siri hamda ijobiy natijali ishlarning ko‘proq nashr etilishi ehtimoli bilan ham izohlash mumkinligini ta’kidlaydi. Ko‘plab tadqiqotlarda raqamli hikoyalash bir martalik faoliyat sifatida qo‘llanganligi sababli davomli kuzatuv va takroriy faoliyat sikllariga ehtiyoj mavjud [6]. Mazkur sharh “Tarbiya” darsidagi qiziqish yoki

faollikning ortishini axloqiy fazilatning barqaror shakllanishi bilan tenglashtirmaslik uchun muhim metodologik asos beradi.

Raqamli hikoyalar orqali qadriyatlarni o‘rgatishga oid empirik dalillar

E. Kutlucan, R. Çakır va Y. Ünalning tadqiqoti raqamli hikoyalash bilan qadriyatlar tarbiyasini bevosita bog‘lagan ishlardan biridir. Sivasdagi maktabning 14 nafar 6-sinf o‘quvchisi qatnashgan mazkur ish amaliyotni takomillashtirishga qaratilgan harakat tadqiqoti shaklida tashkil etilgan. Unda bag‘rikenglik, halollik va mas’uliyat ko‘rib chiqilgan bo‘lsa-da, hikoya yaratishning amaliy sikllari asosan bag‘rikenglikka yo‘naltirilgan. Natijalarda o‘quvchilarning qadriyatlarni tushuntirish imkoniyatlari kengaygani qayd etilgan. Biroq xulqdagi o‘zgarishlar bo‘yicha baholar bir xil bo‘lmagan: olti o‘qituvchining uchtasi ayrim salbiy xatti-harakatlar kamayganini, qolgan uchtasi sezilarli o‘zgarish kuzatmaganini bildirgan [7; 2197-2198-b.]. Kichik tanlanma va tadqiqot shakli ushbu natijalarni barcha o‘quvchilarga umumlashtirish imkonini cheklaydi.

Ü. Ataman va F. Balaman tomonidan 2024-yilda e’lon qilingan tadqiqotda 5-6 yoshli 60 nafar bolaga sakkiz hafta davomida raqamli hikoyalar orqali qadriyatlar o‘rgatilgan. Oldingi va keyingi o‘lchovlar hamda nazorat guruhi mavjud bo‘lgan ushbu kvazieksperimentda o‘qituvchi va ota-ona baholari turlicha natijalarni ko‘rsatgan. O‘qituvchilar bahosida mas’uliyat va do‘stlik bo‘yicha tajriba guruhi, halollik bo‘yicha esa nazorat guruhi yuqoriroq natijaga ega bo‘lgan. Ota-onalar bahosida hamkorlik tajriba guruhi foydasiga farqlangan. Umumiy qadriyatlar ballida ishonchli guruhlararo farq aniqlanmagan [8; 313-314-b.]. Bu natijalar raqamli hikoyalashning ta’sirini har bir fazilat va baholash manbasi bo‘yicha alohida tekshirish zarurligini ko‘rsatadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar natijalarini maktab o‘quvchilariga tatbiq etishda yosh tafovuti ham hisobga olinishi kerak.

Mazkur ikki tadqiqot raqamli hikoyalashning qadriyatlarni o‘rganish uchun imkoniyat yaratishini ko‘rsatsa-da, barcha axloqiy sifatlarning bir xil darajada rivojlanishi haqida xulosa chiqarishga yetarli asos bermaydi. Ularning “Tarbiya” darslari uchun ahamiyati o‘quvchining hikoya yaratishdagi ishtiroki, o‘qituvchi yordami va xulqdagi o‘zgarishni kuzatish usullarini birgalikda ko‘rib chiqishga undashidadir.

Hikoya mazmunining halollik va mehr-oqibatga ta’siri

Halollik tarbiyasida hikoyaning qanday axloqiy xabar yetkazishi K. Lee va hammualliflar tadqiqotida o‘rganilgan. 3-7 yoshli bolalar bilan o‘tkazilgan tajribada rostgo‘ylikning ijobiy oqibatlari ta’kidlangan Jorj Vashington haqidagi hikoya bolalarning o‘z qoidabuzarligini tan olish ehtimolini oshirgan. “Pinokkio” va “Bo‘ri keldi” hikoyalari ayni sharoitda shunday natija bermagan. Mualliflar faqat hikoyadan keyingi bevosita xulq tekshirilganini, hikoya savollar va qahramonga

taqlid qilishga undovchi ko‘rsatmalar bilan birga taqdim etilganini qayd etgan [9; 1635-b.]. Ushbu natija raqamli hikoya mazmunida rostgo‘ylikning ijobiy ma’nosini ochish uchun asos bo‘lishi mumkin. Biroq u uzoq muddatli halollikni yoki raqamli formatning afzalligini tasdiqlamaydi.

V. Talwar, S. Yachison va K. Leducning tadqiqoti halollik haqidagi bilim bilan haqiqiy vaziyatda rost gapirish o‘rtasidagi munosabatni aniqlashtiradi. Mualliflar boshqa shaxsning qoidabuzarligini yashirish vaziyatida ijobiy, salbiy va neytral hikoyalar ta’sirini solishtirgan. Bevosita savollar berilganda ijobiy hikoya tinglagan bolalar haqiqatni ko‘proq aytgan. Shu bilan birga, haqiqat va yolg‘onni yaxshiroq tushunish rostgo‘ylikni avtomatik ravishda ta’minlamagan [10]. Bu natija halollik tarbiyasini baholashda o‘quvchining axloqiy tushunchalarni izohlash qobiliyati bilan vaziyatdagi qarorini farqlash zaruratini asoslaydi.

Mehr-oqibatga yaqin bo‘lgan ulashish xatti-harakati N. E. Larsen, K. Lee va P. A. Ganea tomonidan tekshirilgan. Tadqiqotda 4-6 yoshli 96 nafar bola inson qahramonli hikoya, shu hikoyaning odamsifat hayvonlar qatnashgan varianti yoki nazorat hikoyasi berilgan guruhlarga ajratilgan. Inson qahramonli hikoyani tinglagan bolalarda boshqa bolaga stiker ulashish ortgan; hayvon qahramonli hikoya xuddi shunday natija bermagan [11]. Bu dalil hikoyadagi vaziyatni real hayot bilan bog‘lash masalasiga e’tibor qaratadi. Natija barcha hayvon qahramonli ertaklarni samarasiz deb hisoblashga asos bo‘lmaydi; tadqiqot muayyan yosh guruhidagi bevosita ulashish xatti-harakatini o‘lchagan.

Mas’uliyat, amaliy faoliyat va tadqiqotning ochiq masalalari

Mas’uliyatni shakllantirishni izchil amaliy faoliyat bilan bog‘lash uchun J. A. Durlak va hammualliflarning maktabdagi ijtimoiy-emotsional ta’lim dasturlariga oid metatahlili ahamiyatlidir. Mualliflar 213 ta dastur va jami 270 034 nafar o‘quvchiga oid natijalarni umumlashtirib, ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalar, munosabatlar va ijobiy ijtimoiy xulqda o‘rtacha yaxshilanishlarni aniqlagan. Dasturlarning izchil tashkil etilishi, faol mashqqa tayanishi, ko‘nikmalarni rivojlantirishga yetarli vaqt ajratilishi va aniq maqsadlarga yo‘naltirilishi natijalar bilan bog‘liq bo‘lgan [12; 405-408, 414-415-b.]. Bu metatahlil raqamli hikoyalashning mustaqil ta’sirini tekshirmagan, ammo hikoya bilan ishlashni muhokama va amaliy topshiriqlar bilan bog‘lashga metodik asos beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mazkur yondashuvdan kelib chiqib, “Tarbiya” darsida mas’uliyatni hikoya mazmuni va uni yaratish jarayonida o‘rganish mumkin. Hikoya mazmunida qahramonning va’dasi, vazifasi, tanlovi va qarorining boshqalarga ta’siri tahlil qilinadi. Yaratish jarayonida esa o‘quvchilar vazifalarni kelishib olish, o‘z hissasini bajarish, guruhdoshining fikrini tinglash va yakuniy mahsulotni qayta ko‘rib chiqish

imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bular adabiyotlar asosida ilgari surilayotgan pedagogik imkoniyatlar bo‘lib, ularning natijasi kuzatuv va tegishli topshiriqlar orqali tekshirilishi lozim.

Ko‘rib chiqilgan adabiyotlarda bir necha metodologik masala ochiq qolmoqda. Avvalo, hikoya mazmunining ta’siri bilan uni raqamli shaklda taqdim etishning qo‘shimcha ta’sirini ajratish zarur. Buning uchun bir xil axloqiy mazmundagi og‘zaki, bosma va raqamli hikoyalarni taqqoslash foydali bo‘lishi mumkin. Shuningdek, o‘quvchining tayyor hikoyani tomosha qilishi bilan uni mustaqil yaratishi turli faoliyatlar ekanligi tadqiqot tuzilishida hisobga olinishi kerak. Natijalarni baholashda axloqiy bilim, vaziyatga munosabat va kuzatiladigan xatti-harakatni alohida o‘lchash, dastlabki o‘zgarishlarning vaqt davomida saqlanishini tekshirish muhimdir.

Raqamli hikoyalarning tarbiyaviy imkoniyati, avvalo, ularning mazmuni va dars jarayonida qo‘llanish usuliga bog‘liq. Tasvir, ovoz va animatsiya o‘quvchilarning diqqatini jalb qilishi mumkin, biroq axloqiy fazilatlarning shakllanishi uchun mazmunli muhokama, mustaqil fikrlash va amaliy faoliyat zarur.

Halollik, mas’uliyat va mehr-oqibat o‘zaro bog‘liq fazilatlardir. Masalan, o‘quvchi topilgan buyumni egasiga qaytarish orqali halollikni, bu jarayonni oxirigacha amalga oshirish orqali mas’uliyatni, buyum egasining holatini tushunish orqali esa mehr-oqibatni namoyon etishi mumkin. Shu sababli raqamli hikoyalarni faqat bitta fazilatni yorituvchi material sifatida emas, balki bir nechta axloqiy tushunchalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ochib beruvchi vosita sifatida ham qo‘llash maqsadga muvofiq.

Bunda o‘qituvchining roli muhim hisoblanadi. U o‘quvchilarga tayyor xulosalarni majburan qabul qildirish o‘rniga, ularni vaziyatni tahlil qilishga, turli qarashlarni tinglashga va qarorlarini dalillar bilan asoslashga yo‘naltirishi kerak. O‘quvchilarning fikrlari turlicha bo‘lishi mumkin; pedagog ularni axloqiy me’yorlar va ehtimoliy oqibatlar asosida muhokama qilishga yordam beradi.

Raqamli hikoyalardan foydalanishda o‘quvchilarning yoshiga moslik, mazmunning ishonchliligi, mualliflik huquqi va raqamli xavfsizlik masalalari ham hisobga olinishi lozim. Texnik vositalar mavjud bo‘lmagan holatlarda hikoyaning alohida sahnalari rasmlar, kartochkalar yoki o‘qituvchi tomonidan ovoz chiqarib o‘qish orqali ham tashkil etilishi mumkin.

XULOSA

“Tarbiya” darslarida raqamli hikoyalardan foydalanish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida halollik, mas’uliyat va mehr-oqibat fazilatlarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Hikoyalardagi hayotiy vaziyatlar o‘quvchilarga axloqiy

tushunchalarni anglash, qahramonlar xatti-harakatlarini baholash va o‘z qarorlarini asoslash imkonini beradi.

Taklif etilgan metodik yondashuvning samaradorligini aniqlash uchun amaliy tajriba-sinov ishlari o‘tkazilishi zarur. Bunda o‘quvchilarning dastlabki va yakuniy natijalari, vaziyatli topshiriqlarga javoblari, muhokamadagi ishtiroki va xulq-atvoriga oid kuzatuvlar tahlil qilinishi mumkin. Haqiqiy tajriba natijalari mavjud bo‘lmaguncha, mazkur metodikaning samaradorligi isbotlangan deb emas, balki nazariy-metodik jihatdan asoslangan yondashuv sifatida baholanishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida “Tarbiya” fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida: 2020-yil 6-iyuldagi 422-son qaror. 3-ilova: Umumiy o‘rta ta’lim muassasalari o‘quvchilari uchun “Tarbiya” fani konsepsiyasi [Elektron resurs] // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. - URL: https://lex.uz/docs/-4885018 (murojaat sanasi: 26.10.2026).

2. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq [Elektron resurs]. - Ziyouz elektron kutubxonasi. - 47 b. - URL: Asarning elektron matni (murojaat sanasi: 26.10.2026).

3. Bandura A. Social Cognitive Theory of Mass Communication // Media Psychology. - 2001. - Vol. 3, № 3. - P. 265-299. - DOI: 10.1207/S1532785XMEP0303_03.

4. Robin B. R. Digital Storytelling: A Powerful Technology Tool for the 21st Century Classroom // Theory Into Practice. - 2008. - Vol. 47, № 3. - P. 220-228. - DOI: 10.1080/00405840802153916.

5. Robin B. R. The Power of Digital Storytelling to Support Teaching and Learning // Digital Education Review. - 2016. - № 30. - P. 1729. - URL: https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1125504.pdf (murojaat sanasi: 26.10.2026).

6. Wu J., Chen D.-T. V. A Systematic Review of Educational Digital Storytelling // Computers & Education. - 2020. - Vol. 147. - Article 103786. - DOI: 10.1016/j.compedu.2019.103786.

7. Kutlucan E., Çakır R., Ünal Y. Dijital Öykü Anlatımı ile Verilen Değerler Eğitimine Yönelik Bir Eylem Araştırması [An Action Research for the Value Education Provided With Digital Storytelling] // Kastamonu Education Journal. - 2019. - Vol. 27, № 5. - P. 2187-2202. - DOI: 10.24106/kefdergi.3388.

8. Ataman Ü., Balaman F. Dijital Öyküleme Yoluyla Değerler Öğretiminin Okul Öncesi Çocuklarının Değer Düzeyleri Üzerindeki Etkisi // EKEV Akademi Dergisi. - 2024. - № 100. - P. 305-318. - DOI: 10.17753/sosekev.1548725.

9. Lee K., Talwar V., McCarthy A., Ross I., Evans A., Arruda C. Can Classic Moral Stories Promote Honesty in Children? // Psychological Science. - 2014. - Vol. 25, № 8. - P. 1630-1636. - DOI: 10.1177/0956797614536401.

10. Talwar V., Yachison S., Leduc K. Promoting Honesty: The Influence of Stories on Children's Lie-Telling Behaviours and Moral Understanding // Infant and Child Development. - 2016. - Vol. 25, № 6. - P. 484-501. - DOI: 10.1002/icd.1949.

11. Larsen N. E., Lee K., Ganea P. A. Do Storybooks with Anthropomorphized Animal Characters Promote Prosocial Behaviors in Young Children? // Developmental Science. - 2018. - Vol. 21, № 3. - Article e12590. - DOI: 10.1111/desc.12590.

12. Durlak J. A., Weissberg R. P., Dymnicki A. B., Taylor R. D., Schellinger K. B. The Impact of Enhancing Students' Social and Emotional Learning: A Meta-Analysis of School-Based Universal Interventions // Child Development. - 2011. - Vol. 82, № 1. - P. 405-432. - DOI: 10.1111/j.1467-8624.2010.01564.x.

O‘ZBEKISTONDA KIMYO O‘QITISH METODIKASINING SHAKLLANISHI VA TARIXIY TARAQQIYOTI

Sulaymonqulov Islomjon
UNIVERSITY OF BUSINESS AND SCINCE
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi Pedagogika yo‘nalishi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada kimyo o‘qitish metodikasining mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan jahon kimyo fanidagi fundamental nazariy kashfiyotlar hamda O‘zbekistonda ushbu sohaning tarixiy rivojlanish bosqichlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. M. V. Lomonosov, A. Lavuazye, J. Dalton, D. I. Mendeleyev va A. M. Butlerovning ilmiy qarashlari hamda kashfiyotlarining kimyo ta’limi metodologiyasi shakllanishiga ko‘rsatgan ta’siri yoritiladi. Shuningdek, respublikada kimyo fani o‘qituvchilarini tayyorlash tizimining rivojlanishi, mahalliy metodist-olimlarning ilmiy-pedagogik faoliyati, milliy darsliklarning yaratilishi hamda mustaqillik davrida kimyo ta’limi mazmunining yangilanishi va takomillashuvi ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: kimyo o‘qitish metodikasi, tarixiy taraqqiyot, ilmiy-pedagogik maktab, metodist-olimlar, milliy darsliklar, kimyo ta’limi, ta’lim islohotlari.

СТАНОВЛЕНИЕ И ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В статье представлен научный анализ фундаментальных теоретических открытий в мировой химической науке, оказавших влияние на становление методики преподавания химии как самостоятельного научного направления, а также исторических этапов развития данной области в Узбекистане. Рассматривается влияние научных взглядов и открытий М. В. Ломоносова, А. Лавуазье, Дж. Дальтона, Д. И. Менделеева и А. М. Бутлерова на формирование методологических основ химического образования. Кроме того, исследуются развитие системы подготовки учителей химии в республике, научно-педагогическая деятельность отечественных учёных-методистов, создание национальных учебников, а также обновление и совершенствование содержания химического образования в период независимости.

Ключевые слова: методика преподавания химии, историческое развитие, научно-педагогическая школа, учёные-методисты, национальные учебники, химическое образование, образовательные реформы.

THE FORMATION AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF CHEMISTRY TEACHING METHODOLOGY IN UZBEKISTAN

Abstract. This article provides a scholarly analysis of the fundamental theoretical discoveries in the development of chemistry worldwide that influenced the establishment of chemistry teaching methodology as an independent field of scientific inquiry, as well as the historical stages of its development in Uzbekistan. Particular attention is given to the influence of the scientific ideas and discoveries of M. V. Lomonosov, A. Lavoisier, J. Dalton, D. I. Mendeleev, and A. M. Butlerov on the formation of the methodological foundations of chemistry education. Furthermore, the article examines the development of the chemistry teacher education system in Uzbekistan, the scientific and pedagogical contributions of national scholars specializing in teaching methodology, the development of national textbooks, and the modernization and improvement of chemistry education curricula during the post-independence period.

Keywords: chemistry teaching methodology, historical development, scientific and pedagogical school, scholars of teaching methodology, national textbooks, chemistry education, educational reforms.

KIRISH

Kimyo ta’limi tabiiy-ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, tabiatdagi moddalarning tarkibi, tuzilishi va o‘zgarishlarini anglash, nazariy bilimlarni amaliy kuzatishlar bilan bog‘lashda muhim o‘rin tutadi. Ushbu vazifalarni samarali amalga oshirish kimyo fanining mazmunigina emas, balki uni o‘qitishning maqsadi, tamoyillari, metodlari va tashkiliy shakllarini ham ilmiy asosda ishlab chiqishni talab etadi. Shu ehtiyoj natijasida kimyo o‘qitish metodikasi pedagogika, psixologiya, didaktika va kimyo fanlari bilan uzviy aloqador bo‘lgan mustaqil ilmiy-amaliy yo‘nalish sifatida rivojlandi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Kimyo o‘qitish metodikasining tarixiy taraqqiyotini o‘rganish bugungi ta’lim mazmunining shakllanish sabablarini anglashga yordam beradi. Jahon kimyo fanidagi nazariy o‘zgarishlar, O‘zbekistonda pedagogik kadrlar tayyorlash tizimining rivojlanishi va milliy o‘quv adabiyotlarining yaratilishi mazkur jarayonning muhim tarkibiy qismlaridir. N. G‘. Rahmatullayev, H. T. Omonov va Sh. M. Mirkomilov kimyo o‘qitish metodikasini kimyoviy bilimlarni o‘zlashtirish bilan bir qatorda, o‘quvchilarning intellektual va tarbiyaviy rivojlanishiga xizmat qiluvchi soha sifatida izohlaydilar [1, 8–9-b.].

Kimyo o‘qitish metodikasining shakllanishi kimyoning mustaqil fan sifatida rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq. XVIII asrda kimyoviy hodisalarni tajriba

asosida tekshirish, moddalarning tarkibi va xususiyatlarini ilmiy tushuntirishga intilish kuchaydi. M. V. Lomonosovning moddalarning zarrachaviy tuzilishi, zarrachalar harakati va kimyoviy jarayonlarni tajriba orqali o‘rganishga doir qarashlari kimyo ta’limida kuzatish hamda nazariy xulosalarni o‘zaro bog‘lash zaruratini kuchaytirdi. A. Lavuazye asoslagan massaning saqlanish qonuni, J. Daltonning atomistik nazariyasi va S. Kannitsaroning atom-molekulyar qarashlarni rivojlantirishga qo‘shgan hissasi kimyoviy bilimlarning izchil tizimga solinishiga zamin yaratdi. Bu ilmiy yutuqlar ta’lim jarayonida qonunlarni shunchaki yodlash emas, balki ularning mazmunini tushunish, tajriba natijalarini tahlil qilish va dalillarga tayangan holda xulosa chiqarish yondashuvini mustahkamladi. 1869-yilda D. I. Mendeleyev tomonidan davriy qonunning kashf etilishi kimyo ta’limi mazmunini tizimlashtirishda alohida ahamiyat kasb etdi. Davriy sistema elementlarni alohida faktlar sifatida emas, balki ularning xossalari va o‘zaro bog‘liqligi asosida o‘rganish imkonini berdi. Mendeleyevning “Kimyo asoslari” asarida davriy qonuniyatga tayangan bayon usuli anorganik kimyo ta’limining metodologik asoslariga ta’sir ko‘rsatdi [1, 9-b.].

A. M. Butlerovning kimyoviy tuzilish nazariyasi organik birikmalarning xossalarini ularning tarkibi va tuzilishi bilan izohlash imkonini berdi. Natijada organik moddalarni sinflarga ajratish, tuzilish va xossa o‘rtasidagi munosabatni izchil tushuntirish uchun nazariy asos yuzaga keldi. Demak, kimyo fanidagi yirik kashfiyotlar o‘quv materialini tanlash va ketma-ket joylashtirish bilan birga, sabab-oqibat aloqalarini ochib berish tamoyilini ham rivojlantirdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekistonda kimyo o‘qitish metodikasining alohida ilmiy-pedagogik yo‘nalish sifatida shakllanishi XX asrning 30-yillaridan boshlab jadallashdi. Pedagogika institutlarining tashkil etilishi, kimyo o‘qituvchilarini tayyorlashning yo‘lga qo‘yilishi va metodik fanlarning o‘quv rejalariga kiritilishi ushbu jarayonning institutsional asoslarini yaratdi. Dastlab metodika umumiy pedagogik hamda kimyoviy bilimlar bilan birgalikda o‘rgatilgan bo‘lsa, keyingi davrda uni mustaqil tadqiqot obyekti sifatida o‘rganish kuchaydi. 1960-yillardan boshlab pedagogika oliy ta’lim muassasalarida kimyo o‘qitish metodikasi bo‘yicha ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash va maxsus izlanishlar olib borish rivojlandi. Bu borada Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti kimyo kafedrasi faoliyati muhim o‘rin egalladi. Professor R. Q. Qodirov rahbarligidagi tadqiqotlarda maktab kimyo kursini mahalliy xomashyo, tabiiy resurslar va ulardan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish jarayonlari bilan bog‘lash masalalariga e’tibor qaratildi [1, 9-b.].

Respublikada kimyo o‘qitish metodikasi bo‘yicha ilmiy qarashlarning rivojlanishida H. T. Omonov, N. G‘. Rahmatullayev, Sh. M. Mirkomilov, M.

Nishonov, A. Mamajonov, T. Gulboyev, G‘. Boymurodov, M. Umarov, Sh. Quvvatov, E. Eshchanov va F. Alimova kabi olimlarning izlanishlari qayd etiladi. Ularning ishlari kimyo ta’limining nazariy mavzularini o‘qitish, laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etish, o‘quvchilarning mustaqil faoliyatini rivojlantirish va zamonaviy ta’lim vositalaridan foydalanish yo‘nalishlarini qamrab olgan.

H. T. Omonovning kimyo metodologiyasi va metodikasiga oid ishlari sohaning nazariy masalalarini yoritishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. H. Omonov va M. Mirvoxidovaning “Kimyo metodologiyasi va metodikasining ayrim masalalari” qo‘llanmasida kimyo fanining metodologik jihatlari hamda uni o‘qitish muammolari ko‘rib chiqilgan [3]. M. Nishonovning “Kimyo o‘qitish metodikasi” qo‘llanmasi bo‘lajak o‘qituvchilarning nazariy-metodik tayyorgarligini shakllantirishga yo‘naltirilgan [2]. N. G‘. Rahmatullayev, H. T. Omonov va Sh. M. Mirkomilov hammuallifligidagi 2013-yilda nashr etilgan darslik esa ta’lim mazmuni, o‘qitish metodlari, tashkiliy shakllar va kimyoviy tajribalarni umumlashtirgan muhim manba hisoblanadi [1].

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, ta’lim mazmunini milliy manfaatlar, respublikaning tabiiy-iqtisodiy imkoniyatlari va zamonaviy ilmiy yutuqlar asosida qayta ko‘rib chiqish ehtiyoji yuzaga keldi. Kimyo fanini mahalliy ishlab chiqarish, tabiiy resurslar va mamlakatning ilmiy salohiyati bilan bog‘liq holda o‘qitish milliy o‘quv adabiyotlarini yaratish jarayonining muhim yo‘nalishiga aylandi.

1993-yildan boshlab A. Mamajonov, M. Nishonov va S. Teshaboyev tomonidan tayyorlangan kimyo darsliklari maktab ta’limiga joriy etila boshladi. Ushbu darsliklarda asosiy kimyoviy tushunchalar bilan bir qatorda, O‘zbekistonning tabiiy-kimyoviy zaxiralari, ulardan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish, Sharq mutafakkirlarining kimyoga oid merosi va respublikada faoliyat yuritgan kimyogarlarning ilmiy izlanishlariga ham o‘rin berildi [1, 9–10-b.].

Mineral xomashyo, tabiiy gaz, neft, osh tuzi va fosforit kabi resurslarga oid misollar kimyoviy bilimlarning amaliy ahamiyatini ochib berishga yordam berdi. 1997-yilda qabul qilingan Kadrlar tayyorlash milliy dasturi va o‘sha davrdagi ta’lim qonunchiligi ta’limning uzluksizligini ta’minlash, o‘quv dasturlarini takomillashtirish hamda pedagog kadrlar salohiyatini oshirish uchun muhim huquqiy-tashkiliy zamin yaratdi. Keyingi bosqichda ta’lim sohasining huquqiy asoslari yangilandi. Amaldagi asosiy hujjatlardan biri 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-sonli “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonundir [4].

XULOSA

Kimyo o‘qitish metodikasining taraqqiyoti kimyo fanidagi nazariy kashfiyotlar, pedagogik kadrlar tayyorlash tizimi va ta’lim mazmuniga qo‘yilgan ijtimoiy talablar bilan uzviy bog‘liq holda kechgan. Lomonosov, Lavuazye, Dalton,

Mendeleyev va Butlerovning ilmiy qarashlari kimyoviy bilimlarni dalillar, qonuniyatlar va tizimli tushuntirish asosida o‘qitish uchun muhim zamin yaratdi.

O‘zbekistonda mazkur metodikaning institutsional shakllanishi XX asrning 30-yillaridan boshlab jadallashib, 1960-yillardan ilmiy tadqiqotlar olib borish va pedagogik kadrlar tayyorlash orqali mustahkamlandi. Mahalliy olimlarning ilmiy-metodik ishlari, milliy darsliklarning yaratilishi hamda ta’lim mazmuniga respublikaning tabiiy resurslari va ishlab chiqarish tajribasining kiritilishi sohaning milliy xususiyatlarini kuchaytirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Rahmatullayev N. G‘., Omonov H. T., Mirkomilov Sh. M. Kimyo o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2013. – 320 b.

2. Nishonov M. Kimyo o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2002. – 110 b.

3. Omonov H., Mirvoxidova M. Kimyo metodologiyasi va metodikasining ayrim masalalari. – Toshkent: Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, 2003.

4. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son. – Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. https://lex.uz/docs/5013007

GLOBALLASHUV SHAROITIDA IJTIMOIY HIMOYA TERMINOLOGIYASINING TRANSFORMATSIYASI VA UNI MILLIY TERMIN SHAKLIDA TAKOMILLASHTIRISH MUAMMOLARI

Elmirzayeva Maftuna Do‘smurod qizi
Qarshi davlat universiteti, Tillar fakulteti,
Amaliy ingliz tili kafedrasi v.b. dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: maftunaelmirzayeva7@gmail.com
ORCID: 0009-0007-3148-5898

Annotatsiya. Maqolada globallashuv sharoitida ingliz tilidan o‘zbek tiliga kirib kelayotgan ijtimoiy himoya terminlarining qanday o‘zgarishga uchrashi va ularni milliy termin shaklida takomillashtirish muammolari tahlil qilinadi. Tadqiqot ijtimoiy himoya terminologiyasining sovet davri kalkalari, xalqaro tashkilotlar hujjatlari orqali kirgan anglitsizmlar hamda milliy so‘z yasash vositalari asosida shakllangan qatlamlarini qiyosiy o‘rganadi. Natijada terminlarning transformatsiyasida kalkalash, transliteratsiya, semantik kengayish va torayish, tavsifiy tarjima hamda funksional moslashtirish yetakchi ekani ko‘rsatiladi. Milliy termin yaratishda aniqlik, tizimlilik, bir ma’nolilik, tilning ichki imkoniyatlariga tayanish va me’yoriy hujjatlar bilan muvofiqlik mezonlari taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy himoya, terminologiya, globallashuv, transformatsiya, kalka, anglitsizm, milliy termin, unifikatsiya, tarjima, ekvivalentlik.

THE TRANSFORMATION OF SOCIAL PROTECTION TERMINOLOGY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION AND CHALLENGES OF ITS DEVELOPMENT WITHIN THE NATIONAL TERMINOLOGICAL SYSTEM

Abstract. The article analyses how social protection terms entering Uzbek from English change under globalization and examines the problems of improving them as national terms. The study compares the layers of Uzbek social protection terminology formed through Soviet-era calques, anglicisms introduced via documents of international organizations, and national word-formation means. The results show that calquing, transliteration, semantic broadening and narrowing, descriptive translation and functional adaptation are the leading mechanisms of transformation. Criteria for creating national terms are proposed: precision,

systematicity, monosemy, reliance on the internal resources of the language and consistency with normative documents.

Keywords: social protection, terminology, globalization, transformation, calque, anglicism, national term, unification, translation, equivalence.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ТЕРМИНОЛОГИИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ПРОБЛЕМЫ ЕЁ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ В РАМКАХ НАЦИОНАЛЬНОЙ ТЕРМИНОСИСТЕМЫ

Аннотация. В статье анализируется трансформация терминов социальной защиты, проникающих из английского языка в узбекский в условиях глобализации, и рассматриваются проблемы их совершенствования в форме национальных терминов. Сопоставительно изучаются пласты узбекской терминологии социальной защиты, сформированные кальками советского периода, англицизмами из документов международных организаций и национальными словообразовательными средствами. Показано, что ведущими механизмами трансформации являются калькирование, транслитерация, семантическое расширение и сужение, описательный перевод и функциональная адаптация. Предложены критерии создания национальных терминов: точность, системность, однозначность, опора на внутренние ресурсы языка и соответствие нормативным документам.

Ключевые слова: социальная защита, терминология, глобализация, трансформация, калька, англицизм, национальный термин, унификация, перевод, эквивалентность.

KIRISH

Ijtimoiy himoya bugungi kunda faqat davlatning ichki siyosati emas, balki xalqaro hamkorlik, inson huquqlari va barqaror rivojlanish masalalari bilan uzviy bog‘liq sohaga aylandi. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 22-moddasida “Everyone, as a member of society, has the right to social security and is entitled to realization, through national effort and international co-operation and in accordance with the organization and resources of each State, of the economic, social and cultural rights indispensable for his dignity and the free development of his personality” deb belgilangan [1]. Mazkur me’yorda ijtimoiy ta’minot huquqi milliy sa’y-harakat va xalqaro hamkorlik bilan birga tilga olingani bejiz emas: ijtimoiy himoya tushunchalari dastlabdanoq xalqaro muloqot doirasida shakllangan.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

O‘zbekiston ham bu jarayonning faol ishtirokchisidir. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 1-moddasida “O‘zbekiston - boshqaruvning respublika shakliga ega bo‘lgan suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat” ekani qayd etilgan [2]. So‘nggi yillarda ijtimoiy himoya tizimini isloh qilishga qaratilgan qator hujjatlar, jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 14-oktabrdagi PQ-539-son “Aholining ijtimoiy himoya olish huquqi va ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Islohotlar bilan birga yangi tushunchalar, ularni ifodalovchi yangi terminlar ham paydo bo‘lmoqda.

Bu terminlarning katta qismi xalqaro tashkilotlar hujjatlari, loyihalar va hisobotlar orqali, asosan, ingliz tilidan kirib kelmoqda. Xalqaro mehnat tashkilotining 2012-yildagi ijtimoiy himoyaning minimal kafolatlari to‘g‘risidagi 202-son Tavsiyasi kabi hujjatlar milliy dasturlarga ham bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda [3]. Natijada o‘zbek tilida bir tushuncha uchun bir nechta variant qo‘llanishi, inglizcha atamaning so‘zma-so‘z tarjimasi yoki aksincha, uning mazmunini to‘liq bermaydigan eski sovet davri muqobilining saqlanib qolishi kabi holatlar kuzatilmoqda.

Shu sababli globallashuv sharoitida ijtimoiy himoya terminologiyasining qanday transformatsiyaga uchrayotganini aniqlash va uni milliy termin shaklida takomillashtirish yo‘llarini ko‘rsatish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi. Maqolaning maqsadi ingliz tilidan kirib kelayotgan ijtimoiy himoya terminlarining o‘zbek tilida o‘zgarish mexanizmlarini aniqlash va milliy termin yaratish mezonlarini asoslashdan iborat.

Terminologiya nazariyasida termin uzoq vaqt bir ma’noli, emotsional bo‘yoqsiz va tizimga bo‘ysunuvchi birlik sifatida talqin qilib kelingan. O‘zbek tilshunosligida ham termin muayyan fan yoki soha tushunchasini aniq ifodalovchi so‘z yoki so‘z birikmasi sifatida ta’riflanadi [4]. Biroq zamonaviy terminologiyada bu qarash kengaytirildi. M.T. Kabre terminni faqat me’yoriy birlik emas, balki muayyan kommunikativ vaziyatda yashovchi, shu vaziyatga qarab o‘zgarishi mumkin bo‘lgan til birligi sifatida ko‘rib chiqadi [5]. R. Temmerman esa sotsiokognitiv yondashuv asosida ko‘plab tushunchalar qat’iy chegaraga ega emasligini, terminlar vaqt o‘tishi bilan rivojlanishi va metaforik yo‘l bilan ham shakllanishi mumkinligini ko‘rsatadi [7]. Ijtimoiy himoya terminlari aynan shunday dinamik qatlamga kiradi: ular ijtimoiy siyosat, huquq va iqtisod o‘zgarishi bilan birga o‘zgarib boradi.

Terminlarni tarjima qilish masalasida Y.A. Nayda va Ch. Teberning qarashlari muhim. Ular tarjimani “reproducing in the receptor language the closest natural equivalent of the source-language message, first in terms of meaning and secondly

in terms of style” deb ta’riflaydi [8]. Bu ta’rifdagi “eng yaqin tabiiy muqobil” tushunchasi ijtimoiy himoya terminlari uchun ham asosiy mezon bo‘la oladi: termin aniq bo‘lishi bilan birga, o‘zbek tilida tabiiy eshitilishi ham kerak. P. Nyumark semantik va kommunikativ tarjimani farqlab, birinchisi manba matn mazmuniga, ikkinchisi o‘quvchining tushunishiga yo‘naltirilishini ko‘rsatadi [9]. Huquqiy-me’yoriy hujjatlarda semantik aniqlik, aholiga mo‘ljallangan axborot materiallarida esa kommunikativ tushunarlilik ustuvor bo‘ladi.

O‘zbek terminologiyasida milliy termin yaratish masalasi A. Madvaliyev ishlarida izchil yoritilgan. Olim o‘zbek terminologiyasining shakllanishida o‘zlashma va kalkalarning o‘rni, terminlarni me’yorlashtirish va ularni lug‘atlarda berish masalalarini tahlil qiladi [5]. Ijtimoiy himoya terminlarining ingliz va o‘zbek tillaridagi struktur-semantik xususiyatlari, ularni tartibga solishning lingvistik asoslari esa muallifning avvalgi tadqiqotlarida o‘rganilgan [11]. Biroq globallashuv sharoitida terminlarning o‘zgarish mexanizmlari va milliy termin yaratish mezonlari alohida tizimli tahlilni talab qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot materialini ingliz va o‘zbek tillaridagi ijtimoiy himoya terminlari tashkil etdi. Ular xalqaro tashkilotlar hujjatlari, O‘zbekiston Respublikasining normativ-huquqiy hujjatlari, ingliz-o‘zbek va o‘zbek-ingliz lug‘atlari hamda muallif tomonidan tuzilgan ikki tilli lug‘atdan olindi. Tahlilda qiyosiy-chog‘ishtirma, tarixiy-etimologik, komponent tahlil, semantik maydon tahlili va tarjima tahlili usullaridan foydalanildi.

Tahlil uch bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda terminlar kelib chiqishiga ko‘ra uch qatlamga ajratildi: sovet davrida rus tili orqali kirgan kalkalar, mustaqillik yillarida xalqaro hujjatlar orqali kirgan anglitsizmlar hamda o‘zbek tilining o‘z so‘z yasash vositalari bilan yaratilgan birliklar. Ikkinchi bosqichda har bir inglizcha terminning o‘zbekcha muqobili qanday transformatsiya natijasida hosil bo‘lgani aniqlandi. Uchinchi bosqichda muqobillar aniqlik, tizimlilik, bir ma’nolilik va me’yoriy hujjatlarga muvofiqlik mezonlari bo‘yicha baholandi.

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek tilidagi ijtimoiy himoya terminologiyasi bir necha tarixiy qatlamdan iborat. Sovet davrida ijtimoiy-huquqiy terminlar asosan rus tili orqali shakllangan: «социальное обеспечение» – ijtimoiy ta’minot, «трудовой стаж» – mehnat staji, «пособие по инвалидности» – nogironlik nafaqasi. Bu terminlar o‘zbek tiliga chuqur singib ketgan va hozir ham faol qo‘llanadi. Mustaqillik yillarida esa xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik kengaygani sari ingliz tilidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki kalka yo‘li bilan yangi terminlar kira boshladi: inclusion – inklyuzivlik, empowerment – imkoniyatlarni kengaytirish, vulnerable groups – ehtiyojmand guruhlar.

Natijada bir tushuncha uchun turli davrlarda shakllangan bir nechta variant yonma-yon qo‘llanmoqda. Masalan, inglizcha social protection termini ba’zan “ijtimoiy himoya”, ba’zan “ijtimoiy yordam” yoki “ijtimoiy ta’minot” deb beriladi. Holbuki, social protection keng tizimni, social assistance esa uning bir qismini, ya’ni ehtiyojmandlarga beriladigan yordamni, social insurance badallarga asoslangan sug‘urta mexanizmini bildiradi. Bu terminlarni bir-birining o‘rnida ishlatish tushunchalar ierarxiyasini buzadi.

Globallashuv sharoitida terminlarning o‘zgarishi besh asosiy mexanizm orqali amalga oshmoqda. Ular quyidagi jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. Ijtimoiy himoya terminlarining transformatsiya mexanizmlari

Mexanizm	Inglizcha termin	O‘zbekcha shakl	Izoh
Transliteratsiya	pension; audit	pensiya; audit	fonetik va morfologik moslashuv
Kalkalash	social insurance; income support	ijtimoiy sug‘urta; daromadni qo‘llab-quvvatlash	tarkibiy qismlar so‘zma-so‘z beriladi
Semantik torayish	social protection; welfare system	ijtimoiy yordam; ijtimoiy yordam tizimi	keng tushuncha tor ma’noda beriladi
Semantik kengayish	allowance; benefit; grant	nafaqa; yordam puli; imtiyoz; kompensatsiya	bitta termin bir nechta muqobilga ajraladi
Funksional moslashtirish	public assistance; welfare payments	kam ta’minlanganlarga subsidiya; ijtimoiy yordam pullari	mazmun milliy tizimga moslab beriladi

Jadvaldan ko‘rinadiki, eng ko‘p muammo semantik torayish va kengayish holatlarida yuzaga keladi. Masalan, welfare system “ijtimoiy yordam tizimi” deb tarjima qilinganda uning tarkibidagi “farovonlik” semasi yo‘qoladi. Aksincha, inglizcha benefit so‘zi ijtimoiy himoya kontekstida “nafaqa, moddiy yordam” ma’nosini bildirsa, iqtisodiy va umumiy nutqda “foyda, manfaat” ma’nosida qo‘llanadi. Shunga o‘xshash holat support so‘zida ham kuzatiladi: financial support – moliyaviy yordam, child support – aliment, emotional support – ruhiy qo‘llab-quvvatlash. Lug‘atlarda bunday ma’nolar ko‘pincha farqlanmagan holda beriladi va tarjimonni xatoga olib boradi.

Ikkinchi muhim natija madaniy-institutsional tafovutlar bilan bog‘liq. O‘zbek tilidagi ayrim ijtimoiy himoya tushunchalari milliy tizimga xos bo‘lib, ingliz tilida to‘liq muqobilga ega emas. Masalan, “mahalla” ijtimoiy yordam ko‘rsatuvchi jamoaviy institut sifatida ham faoliyat yuritadi, inglizcha neighbourhood esa faqat hududiy birlikni bildiradi. Aksincha, inglizcha food stamps kabi aniq dastur nomlari o‘zbek tilida tayyor muqobilga ega bo‘lmagani uchun tavsifiy yo‘l bilan beriladi. Bunday hollarda transliteratsiya ham, so‘zma-so‘z tarjima ham tushunchani to‘liq yetkaza olmaydi.

Uchinchi natija konstitutsiyaviy terminlar bilan bog‘liq. Konstitutsiyada “ijtimoiy davlat” termini qo‘llanadi, inglizcha matnda unga social state to‘g‘ri keladi. Biroq ilmiy va publitsistik matnlarda welfare state birikmasi ham ko‘pincha “ijtimoiy davlat” yoki “farovon davlat” deb beriladi. Ikkala termin bir tushunchani anglatmaydi: social state konstitutsiyaviy tamoyilni, welfare state esa muayyan iqtisodiy-siyosiy modelni bildiradi. Shu sababli welfare state uchun “farovonlik davlati” varianti izoh bilan berilishi, “ijtimoiy davlat” esa konstitutsiyaviy termin sifatida saqlanishi maqsadga muvofiq.

Tahlil asosida ingliz tilidan kirayotgan ijtimoiy himoya terminlarini milliy termin shaklida takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqildi. Quyidagi jadvalda ulardan ayrimlari keltirilgan. Jadvaldagi tavsiyalar muallifning taklifi bo‘lib, rasmiy me’yor sifatida qabul qilinishi uchun vakolatli terminologik tuzilmalar muhokamasidan o‘tishi lozim.

2-jadval

Ijtimoiy himoya terminlarini milliy termin shaklida takomillashtirish bo‘yicha takliflar

Inglizcha termin	Uchraydigan variantlar	Muammo	Taklif etilayotgan milliy termin
social protection	ijtimoiy himoya; ijtimoiy yordam; ijtimoiy ta’minot	keng tizim tor ma’noda beriladi	ijtimoiy himoya (umumlashtiruvchi termin)
social assistance	ijtimoiy yordam; moddiy yordam	social protection bilan aralashtiriladi	ijtimoiy yordam (himoyaning bir turi)
social insurance	ijtimoiy sug‘urta; ijtimoiy ta’minot	badal asosidagi mexanizm ko‘rinmaydi	ijtimoiy sug‘urta

https://fanlararotadqiqotlar.uz/ ISSN: 3093-9240

Inglizcha termin	Uchraydigan variantlar	Muammo	Taklif etilayotgan milliy termin
welfare state	ijtimoiy davlat; farovon davlat	konstitutsiyaviy termin bilan aralashadi	farovonlik davlati (izoh bilan)
benefit (ijtimoiy kontekstda)	nafaqa; foyda; imtiyoz	ko‘p ma’nolilik	nafaqa; konkret turida aniqlovchi bilan
child support	bola nafaqasi; aliment	huquqiy va ijtimoiy ma’no aralashadi	aliment (huquqiy kontekstda)
vulnerable groups	zaif qatlamlar; ehtiyojmand guruhlar	“zaif” so‘zining salbiy bahosi	ehtiyojmand guruhlar

Jadvaldagi takliflar bir necha tamoyilga tayanadi. Birinchidan, umumiy va xususiy tushunchalar ierarxiyasi saqlanishi kerak: ijtimoiy himoya – umumiy, ijtimoiy yordam va ijtimoiy sug‘urta – uning turlari. Ikkinchidan, o‘zbek tilida mavjud va keng tarqalgan muqobil bo‘lsa, yangi o‘zlashma kiritilmaydi. Uchinchidan, salbiy baho beruvchi so‘zlardan qochiladi: “zaif qatlamlar” o‘rniga “ehtiyojmand guruhlar” etik jihatdan betaraf. To‘rtinchidan, ko‘p ma’noli inglizcha terminlar uchun o‘zbek tilida kontekst bo‘yicha bir nechta aniq muqobil belgilanadi.

Olingan natijalar terminologiyaga oid zamonaviy qarashlar bilan mos keladi. Ijtimoiy himoya terminlari qat’iy, o‘zgarmas birlik emas, balki ijtimoiy siyosat bilan birga rivojlanadigan birlikdir. Shu sababli ularni faqat lug‘at me’yori bilan emas, balki qo‘llanish vaziyati bilan birga o‘rganish kerak. Bu holat M.T. Kabre va R. Temmerman ko‘rsatgan terminning kommunikativ va kognitiv tabiati haqidagi qarashlarni tasdiqlaydi.

Tarjima nuqtayi nazaridan esa natijalar formal va dinamik ekvivalentlik o‘rtasidagi muvozanat masalasini ko‘rsatadi. Masalan, social insurance formal jihatdan “ijtimoiy sug‘urta” deb berilishi mumkin, aholiga mo‘ljallangan matnda esa “davlat ijtimoiy sug‘urta tizimi” tarzida kengroq izoh talab qilinadi. Me’yoriy hujjat va ilmiy matnda esa barqaror, yagona termin ustuvor bo‘lishi kerak. Demak, terminni unifikatsiya qilish tarjimon ixtiyorini cheklash emas, balki uni aniq tanlov mezonlari bilan ta’minlashdir.

Muhim masalalardan biri terminlarni unifikatsiya qilishdir. Unifikatsiya uch bosqichni o‘z ichiga oladi: terminni tanlash va uning ta’rifini aniqlash; terminning shakliy va semantik izchilligini ta’minlash; uning boshqa tillardagi rasmiy

muqobillarini standartlashtirish. Bu bosqichlar amalga oshirilmasa, bir vazirlik hujjatida bir variant, boshqasida ikkinchi variant qo‘llanib, aholi va mutaxassislar o‘rtasida tushunmovchilik yuzaga keladi.

Shu bilan birga, tadqiqotning cheklovlarini ham qayd etish lozim. Tahlil asosan me’yoriy hujjatlar, lug‘atlar va xalqaro tashkilotlar materiallariga tayandi. Terminlarning ommaviy axborot vositalari va kundalik muloqotda qanday qo‘llanishi, ularning chastotasi korpus asosida o‘lchanmadi. Taklif etilayotgan milliy terminlarni mutaxassislar va foydalanuvchilar o‘rtasida so‘rov orqali sinash keyingi tadqiqotlarning vazifasi hisoblanadi.

XULOSA

Globallashuv sharoitida o‘zbek tilidagi ijtimoiy himoya terminologiyasi sovet davri kalkalari, xalqaro hujjatlar orqali kirgan anglitsizmlar va milliy so‘z yasash vositalari bilan yaratilgan birliklardan iborat murakkab tizim sifatida shakllanmoqda. Tahlil natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Ingliz tilidan kirayotgan terminlar o‘zbek tilida transliteratsiya, kalkalash, semantik torayish, semantik kengayish va funksional moslashtirish yo‘llari bilan transformatsiyaga uchraydi. Eng ko‘p muammo semantik torayish va kengayish holatlarida yuzaga keladi.

2. Bir tushuncha uchun bir nechta variantning qo‘llanishi, ayniqsa social protection, social assistance va social insurance terminlarining aralashtirilishi tushunchalar ierarxiyasini buzadi.

3. Benefit, support, allowance kabi ko‘p ma’noli inglizcha terminlar o‘zbek tilida kontekstga qarab turli muqobillar bilan beriladi. Lug‘atlarda bu ma’nolarni aniq farqlash zarur.

4. Milliy termin yaratishda aniqlik, tizimlilik, bir ma’nolilik, tilning ichki imkoniyatlariga tayanish, etik betaraflik va me’yoriy hujjatlar bilan muvofiqlik asosiy mezon bo‘lishi lozim.

Amaliy taklif sifatida ijtimoiy himoya terminlarining ikki tilli izohli terminologik lug‘atini yaratish, unda har bir termin uchun ta’rif, tavsiya etilgan muqobil va qo‘llanish konteksti berish hamda terminlarni rasmiy hujjatlarda yagona shaklda qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Universal Declaration of Human Rights. Adopted by United Nations General Assembly resolution 217 A (III) of 10 December 1948. URL: https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights.
2. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. URL: https://constitution.uz/oz/clause/index

3. Social Protection Floors Recommendation, 2012 (No. 202). – Geneva: International Labour Organization, 2012.

4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 164 b.

5. Madvaliyev A. O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 384 b.

6. Cabré M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1999. – 247 p.

7. Temmerman R. Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2000. – 258 p.

8. Nida E.A., Taber C.R. The Theory and Practice of Translation. – Leiden: E.J. Brill, 1982. – 218 p.

9. Newmark P. A Textbook of Translation. – New York: Prentice Hall, 1988. – 292 p.

10. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. – New York: Oxford University Press, 1997. – 328 p.

11. Elmirzayeva M.D. Ijtimoiy himoya terminlarini tartibga solish masalasining lingvistik asoslari // Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi. – Urganch, 2024. – № 5/4. – B. 124–129.

12. Elmirzayeva M.D. Ingliz va o‘zbek tillardagi ijtimoiy himoya terminlarining struktur tahlili // So‘z san’ati xalqaro jurnali. – Toshkent, 2024. – № 7/2. – B. 43–49.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI SHE’RIY ASARLAR TAHLILIGA TAYYORLASHNING ILMIY-METODIK ASOSLARI

Mullayeva Madina Qudratovna
Abu Rayxon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti tayanch doktaranti
ORCID:0009-0002-9248-0736
E-mail:madinamullayeva@urgiu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini she’riy asarlarni tahlil qilishga tayyorlashning ilmiy-metodik asoslari yoritiladi. Mahalliy metodistlar hamda xorijiy tadqiqotchilarning qarashlari asosida o‘qituvchilarning motivatsion-qadriyatli, kognitiv, operatsion-metodik va refleksiv-baholash komponentlaridan iborat konseptual tayyorgarlik modeli taklif qilinadi. She’riy asarni mazmuniy, badiiy-obrazli va ritmik-intonatsion jihatdan tahlil qilishning olti bosqichli algoritmi tavsiflanadi. Tadqiqot nazariy tahlil va pedagogik modellashtirishga tayanadi; taklif qilingan modelning empirik samaradorligi alohida tekshirishni talab qiladi.
Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, she’riy asar, badiiy tahlil, ifodali o‘qish, metodik kompetensiya, pedagogik model, refleksiya.

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К АНАЛИЗУ ПОЭТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Аннотация. В статье рассматриваются научно-методические основы подготовки учителей начальных классов к анализу поэтических произведений. На основе работ узбекских методистов и зарубежных исследователей предложена концептуальная модель подготовки, включающая мотивационно-ценностный, когнитивный, операционно-методический и рефлексивно-оценочный компоненты. Представлен шестиступенчатый алгоритм анализа стихотворного текста. Исследование носит теоретико-методический характер; эффективность модели требует эмпирической проверки.
Ключевые слова: начальное образование, поэзия, художественный анализ, выразительное чтение, методическая компетентность.

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF PREPARING PRIMARY SCHOOL TEACHERS FOR THE ANALYSIS OF POETIC WORKS

Abstract. The article examines the scientific and methodological foundations of preparing primary school teachers to analyse poetry. Drawing on Uzbek methodology scholarship and international research, it proposes a conceptual framework encompassing motivational-value, cognitive, operational-methodological and reflective-evaluative components. A six-stage approach to analysing poetic meaning, imagery and rhythm is presented. The study is theoretical and methodological; empirical validation of the proposed framework remains necessary.

Keywords: primary education, poetry, literary analysis, expressive reading, teaching competence, reflective practice.

KIRISH

Boshlang‘ich ta’limda she’riy asarlarni o‘rganish o‘quvchilarning badiiy-estetik idroki, obrazli tafakkuri va nutqiy faoliyatini rivojlantirish uchun muhim imkoniyat yaratadi. She’rning leksik mazmuni, badiiy tasvir vositalari, ritm, qofiya va ohangning o‘zaro bog‘liqligi esa o‘qituvchidan maxsus metodik tayyorgarlikni talab qiladi. O‘qituvchining vazifasi tayyor izohni bayon qilish bilangina cheklanmaydi: u o‘quvchilarni matnni tinglash, tasavvur qilish, mustaqil fikr bildirish va fikrini matndan dalil keltirib asoslashga yo‘naltirishi zarur.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

O‘zbek pedagogik-metodik adabiyotlarida bu muammoning asoslari K.Qosimova, S.Matchonov, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva va Sh.Sariyev hammuallifligidagi “Ona tili o‘qitish metodikasi” darsligida yoritilgan. Ushbu asarda boshlang‘ich sinflarda o‘qish faoliyatini tashkil qilish, matn ustida ishlash va she’riy asarni o‘qish metodikasiga e’tibor qaratilgan. Mazkur merosdan foydalanishda olimlarning o‘qish metodikasiga qo‘shgan umumiy hissasini aynan “o‘qituvchilarni she’riy tahlilga tayyorlash” bo‘yicha maxsus tajriba natijasi sifatida talqin qilmaslik zarur.[1]

S.Matchonovning badiiy matn ustida ishlash bilan bog‘liq ilmiy-metodik qarashlari o‘quvchi fikrini rivojlantiruvchi tahlil faoliyatiga ilmiy asos bo‘la oladi. K.Qosimova va hammualliflar ishlarida o‘qish metodikasi, savol-topshiriqlar, ongli va ifodali o‘qish jarayonlarining o‘zaro aloqadorligi yoritilgan. X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva va Sh. Sariyevning ushbu jamoaviy darslikka qo‘shgan hissasi boshlang‘ich ta’limda til va o‘qish malakalarini rivojlantirish masalalarini yoritish nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir [1].

Xorijiy tadqiqotlar doirasida L.M.Rosenblattning transaksion o‘qish nazariyasi matn ma’nosini o‘quvchi va asar o‘rtasidagi faol munosabat orqali anglashni izohlaydi. A.S.Palincsar va A.L.Brownning reciprocal teaching yondashuvi bashorat qilish,

savol berish, tushunarsiz jihatlarni aniqlashtirish va umumlashtirish strategiyalariga tayanadi. Mazkur yondashuvlar she’riy tahlil uchun foydali nazariy asos bo‘lsa-da, ularni boshlang‘ich sinf yoshi va she’r janriga moslashtirish zarur.[3; 2]

Tadqiqotning maqsadi - boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini she’riy asarlar tahliliga tayyorlashning tarkibiy qismlari, didaktik tamoyillari va amalga oshirish bosqichlarini ilmiy-metodik jihatdan asoslash. Tadqiqot obyekti o‘qituvchilarning kasbiy-metodik tayyorgarligi jarayoni; predmeti esa she’riy tahlilga o‘rgatishning mazmuni, metodlari va baholash mezonlaridir.

Maqola nazariy-metodik tadqiqot shaklida yozildi. Ilmiy adabiyotlarning qiyosiy tahlili, tushunchalarni tizimlashtirish, pedagogik modellashtirish va metodik loyihalashtirish usullaridan foydalanildi. Manbalar o‘qish metodikasi, badiiy matnni talqin qilish, o‘qib tushunish va pedagogik refleksiya bilan aloqadorligi asosida tanlandi. Unda ishtirokchilar bilan o‘tkazilgan tajriba, so‘rovnoma yoki statistik natijalar taqdim etilmaydi.

Metodologik asos sifatida kompetensiyaviy, faoliyatli, integrativ va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar qabul qilindi. Mahalliy metodik darslikdagi she’r ustida ishlashga oid tavsiyalar nazariy tayyorgarlik va darsni loyihalash mezonlari nuqtayi nazaridan tahlil qilindi. Xorijiy manbalardan o‘quvchining shaxsiy talqini va fikrni matn dalillari bilan asoslashga oid jihatlar ajratib olindi [1].

TAHLIL VA NATIJALAR

Nazariy tahlil natijasida she’riy asarlar tahliliga metodik tayyorgarlik tushunchasi quyidagicha aniqlashtirildi: bu o‘qituvchining she’riy matn mazmuni, badiiy-obrazli qurilishi va ritmik-intonatsion xususiyatlarini anglash, ularni o‘quvchilarning yosh imkoniyatlariga mos shaklda o‘rgatish, darsni loyihalash hamda o‘quv natijalarini baholashga qaratilgan integrallashgan kasbiy kompetensiyasidir.

Tarkibiy komponent	Mazmuni	Kuzatiladigan ko‘nikma
Motivatsion-qadriyatli	She’riyatning tarbiyaviy-estetik ahamiyatini anglash	She’rga qiziqish uyg‘otish
Kognitiv	Obraz, g‘oya, ritm, intonatsiya, badiiy vositalar haqidagi bilim	Matnni dalillangan holda tahlil qilish
Operatsion-metodik	Savol-topshiriq, mikrodars, ifodali o‘qish, dars loyihasi	Tahlil mashg‘ulotini tashkil qilish
Refleksiv-baholash	O‘z faoliyati va o‘quvchi javoblarini tahlil qilish	Metodni tuzatish va takomillashtirish

O‘qituvchilarni tayyorlashning besh bosqichli modeli taklif etildi:

1) diagnostik-motivatsion - dastlabki ehtiyojlarni aniqlash;

2) nazariy-kognitiv - she’rning janriy va badiiy asoslarini o‘rganish;

3) amaliy-metodik - dars ishlanmasi va tahlil savollarini ishlab chiqish;

4) ijodiy-integrativ - mikrodars, ijodiy talqin va fanlararo topshiriqlarni sinab ko‘rish;

5) refleksiv-baholash - erishilgan natijani tahlil qilish va takomillashtirish rejasini tuzish.

She’r tahlili bosqichi	O‘qituvchi harakati	O‘quvchi harakati
Dastlabki idrok	Ifodali o‘qish va savol	Tinglash va taassurot
Mazmunni anglash	Notanish so‘zlarni izohlash	Mazmunni tushuntirish
Obrazli tahlil	Tasviriy ifodalarni topdirish	Obraz va ifodani qiyoslash
Ohang va ritm	Pauza va urg‘uni ko‘rsatish	Ifodali o‘qish
Ijodiy talqin	Ochiq savol va ijodiy vazifa	Fikrini matn bilan asoslash
Refleksiya	Xulosani umumlashtirish	O‘zini baholash

Metodik tamoyillar sifatida badiiy-estetik yaxlitlik, yoshga moslik, faol talqin, fanlararo integratsiya, bosqichlilik va refleksivlik ajratildi. Ular she’rni shunchaki yodlashdan mazmun, kechinma va badiiy ifodaning o‘zaro aloqasini anglashga o‘tishga xizmat qiladi. Baholash uchun nazariy savollar, yozma she’r tahlili, mikrodars kuzatuvi, dars ishlanmasi va refleksiv esse qo‘llanishi mumkin.

Taqdim etilgan model o‘zbek metodik maktabida shakllangan o‘qish va badiiy asar tahliliga oid qarashlarni o‘qituvchining maxsus kasbiy tayyorgarligi bilan bog‘laydi. K.Qosimova va hammualliflarning darsligida asoslangan matn ustida ishlash usullari mazkur modelda kognitiv va operatsion-metodik komponentlarni shakllantirishning tayanchidir. Bunda adabiy bilimning mavjudligi bilan uni o‘quvchiga yetkazish metodikasi bir xil hodisa emasligi e’tiborga olinadi.

Rosenblatt qarashlaridan kelib chiqadigan muhim xulosa – she’r ma’nosini o‘quvchi bilan muloqotda izlash zarurati; Palincsar va Brown yondashuvi esa bunday muloqotni savol, aniqlashtirish va xulosa orqali tizimlashtirish imkonini beradi. Biroq oxirgi tadqiqotning dastlabki ishtirokchilari boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bo‘lmagani uchun natijalarni ushbu yosh guruhiga avtomatik tatbiq etib bo‘lmaydi. Taklif etilgan modelning ilmiy-amaliy qiymati nazariya, darsni loyihalash va refleksiyani yagona siklda birlashtirishga intilishidadir. Cheklov shundaki, indikatorlar va bosqichlar hozircha konseptual xarakterda. Ularning o‘lchov aniqligi, o‘qituvchi kompetensiyasiga ta’siri va o‘quvchilarning o‘qib tushunishiga qo‘shadigan hissasi pedagogik tajriba-sinovda tekshirilishi kerak.

XULOSA

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini she’riy asarlar tahliliga tayyorlash adabiy-nazariy bilim, ifodali o‘qish, tahlil savollarini loyihalash va o‘z faoliyatini baholashning uyg‘unligini talab qiladi. Mahalliy metodistlarning o‘qish metodikasiga oid ilmiy merosi bu jarayonning muhim nazariy poydevoridir. Tadqiqotda taklif qilingan to‘rt komponentli tayyorgarlik modeli, besh bosqichli pedagogik jarayon va olti bosqichli she’r tahlili algoritmi mazkur tayyorgarlikni tizimli tashkil qilishga yo‘naltirilgan.

Keyingi tadqiqotlarda modelni tajriba va nazorat guruhlari asosida sinovdan o‘tkazish, o‘qituvchining metodik kompetensiyasi hamda o‘quvchi talqini sifatidagi o‘zgarishlarni o‘lchash tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. - Toshkent: NOSIR, 2009. - 352 b. ISBN 978-9943-353-11-4.
2. Rosenblatt L. M. The Literary Transaction: Evocation and Response // Theory Into Practice. - 1982. - Vol. 21, No. 4. - P. 268-277.
3. Palincsar A. S., Brown A. L. Reciprocal Teaching of Comprehension-Fostering and Comprehension-Monitoring Activities // Cognition and Instruction. - 1984. Vol. 1, No. 2. - P. 117-175. DOI: 10.1207/s1532690xci0102-1.
4. National Reading Panel. Teaching Children to Read: An Evidence-Based Assessment of the Scientific Research Literature on Reading and Its Implications for Reading Instruction. - Bethesda, MD: NICHD, 2000.

SPONTANEOUS ONLINE SHOPPING AS A STRESS-COPING MECHANISM Alena Garber., Railya Kereyeva	6
HARBIY XIZMATCHILAR FAOLIYATIDA IJOBIY IMIJINING PSIXOLOGIK JIHATLARI Ravshanov Lochinbek Urinovich	14
ALFRED ADLER INDIVIDUAL PSIXOLOGIYASIDA SHAXS SIBLING MAQOMI TALQINI G‘ayibova Nargiza Anorbayevna	20
QANDLI DIABETGA CHALINGAN SHAXSLARDA EMOTSIONAL BARQARORLIK VA INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARNING O‘ZARO ALOQADORLIGI Sadikova Umida Botirovna	27
O‘QITUVCHILARDA KASBIY STRESSNING YUZAGA KELISHIGA TA’SIR ETUVCHI INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK OMILLAR Konratbaeva Ayjamal Bazarbaevna	35
OLIY TA’LIMDA SOG‘LOM PSIXOLOGIK MUHITNI SHAKLLANTIRISHNING ASOSIY OMILLARI Xusanbayeva Ziyoda Maxmutdjon qizi	43
O‘SMIRLIK DAVRIDA INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA IJTIMOIY TOLERANTLIKNING PSIXOLOGIK MOHIYATI Mirsidikova Aziza Mirvohidovna	50
HARBIY XIZMATCHILARDA KASBIY DEFORMATSIYANI OLDINI OLISHNING PSIXOLOGIK TEXNOLOGIYALARI Qodirov G‘olibjon Tolibjon o‘g‘li	63
TA’LIM JARAYONIDA DEONTOLOGIK TAMOYILLAR ASOSIDA NIZOLARNI BOSHQARISH Mirzayeva Faroxat Odiljonovna	70
PEDAGOGIK TAFAKKUR TARIXIDA FIKR TARBIYASI: YONDASHUVLAR VA ZAMONAVIY TA’LIMDA QO‘LLANISH IMKONIYATLARI Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna	78

KREATIV YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINING LINGVOMETODIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH **Yuldasheva Umida Maxmudovna**	**85**
KURSANT VA TALABALARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH VA EKSTREMAL SHAROITLARDA HARAKAT QILISH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING INNOVATSION YONDASHUVLARI **Yulliyev Nuriddin Jumanazarovich**	**92**
SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANGAN HOLDA TIBBIYOT OLIY TA’LIM MUASSASALARI TALABALARINING AXBOROT KOMPETENTSIYALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI ISHLAB CHIQISH TEXNOLOGIYASI **Sayfullaeva Dilbar Izzatillaevna**	**101**
KASBIY MADANIYATSHUNOSLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNING IMKONIYATLARI **Komiljonova Mohinur Alllabergan qizi**	**110**
“TARBIYA” DARSLARIDA RAQAMLI HIKOYALAR ORQALI O‘QUVCHILARDA HALOLLIK, MAS’ULIYAT VA MEHR-OQIBAT FAZILATLARINI SHAKLLANTIRISH **Abdullayeva Surayyo Babojonovna**	**119**
O‘ZBEKISTONDA KIMYO O‘QITISH METODIKASINING SHAKLLANISHI VA TARIXIY TARAQQIYOTI **Sulaymonqulov Islomjon**	**131**
GLOBALLASHUV SHAROITIDA IJTIMOIY HIMOYA TERMINOLOGIYASINING TRANSFORMATSIYASI VA UNI MILLIY TERMIN SHAKLIDA TAKOMILLASHTIRISH MUAMMOLARI **Elmirzayeva Maftuna Do‘smurod qizi**	**136**

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI SHE’RIY ASARLAR TAHLILIGA TAYYORLASHNING ILMIY-METODIK ASOSLARI 145
Mullayeva Madina Qudratovna

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VAZIRLIGI HUZURIDAGI
AXBOROTLASHTIRISH VA TELEKOMMUNIKASIYALAR SOHASIDA NAZORAT INSPEKSIYASI

ГУВОҲНОМА

№1564147 Фаол

"FANLARARO ILMIY TADQIQOTLAR" MAS'ULIYATI CHEKLANGAN JAMIYAT

Оммавий ахборот воситаси давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома

ЛИЦЕНЗИЯ РЕЕСТРИ БЎЙИЧА ТАРТИБ РАҚАМИ
C-5669890

СТИР (СОЛИҚ ТЎЛОВЧИНИНГ ИДЕНТИФИКАЦИОН РАҚАМИ)
312386344

АМАЛ ҚИЛИШ МУДДАТИ
05.05.2026дан - - чексиз

ЖОЙЛАШГАН МАНЗИЛИ (ПОЧТА МАНЗИЛИ)
Тошкент шаҳри, Сирғали тумани, Янги Бунёдобод МФЙ, Сергели 6а мавзеси, 8-уй, 148-хонадон

ВАКОЛАТЛИ ОРГАН
Ўзбекистон Республикаси Рақамли технологиялар вазирлиги ҳузуридаги Ахборотлаштириш ва телекоммуникациялар соҳасида назорат инспекцияси

05.05.2026 18:22
TAQDIM ETILGAN SANA

Гувоҳнома **№1564147**

Faoliyat turi

Оммавий ахборот воситаси сифатида фаолиятни амалга ошириш

Qo'shimcha ma'lumotlar

ҚЎШИМЧА МАЪЛУМОТЛАР

Оммавий ахборот воситасининг номи	Fanlararo ilmiy tadqiqotlar
Оммавий ахборот воситасининг тили	o'zbek, rus va ingliz tili
Оммавий ахборот воситасининг тури	Журнал

ТАРҚАТИЛИШ ҲУДУДИ ВА ШАКЛИ

Тарқатилиш ҳудуди ва шакли	Республика миқёсида
Viloyat	
Тарқатилиш шакли	Онлайн

License SYSTEM

05.05.2026 18:22
TAQDIM ETILGAN SANA

Jurnalda chop etilgan materiallardan to‘liq yoki qisman qayta foydalanilganda **“Fanlararo ilmiy tadqiqotlar”** ilmiy-amaliy metodologik jurnali manba sifatida ko‘rsatilishi shart.

***

Tahririyatga taqdim etilgan materiallar qaytarilmaydi. Barcha ilmiy maqolalar tahririyat tomonidan dastlabki ko‘rib chiqish, ilmiy ekspertiza va taqriz jarayonidan o‘tkaziladi. Jurnalning mavzu va ilmiy yo‘nalishlariga mos kelmagan, tahririyat tomonidan belgilangan talablar hamda nashr etish mezonlariga javob bermagan maqolalarni nashrga qabul qilmaslik huquqi tahririyatda saqlanadi.

***

“Fanlararo ilmiy tadqiqotlar” ilmiy-amaliy metodologik jurnali O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi huzuridagi Axborotlashtirish va telekommunikatsiyalar sohasida nazorat inspeksiyasi tomonidan 2026-yil 5-mayda davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan hamda 1564147-sonli guvohnoma asosida faoliyat yuritadi.

***

Yuborilgan barcha maqolalar “Antiplagiat” tizimida tekshiriladi hamda ilmiy ekspertiza va ikki tomonlama anonim taqriz (Double-Blind Peer Review) jarayonidan o‘tkaziladi. Jurnalda nashr etilgan materiallarning mazmuni, keltirilgan ma’lumotlar, ilmiy natijalar va foydalanilgan manbalarning ishonchliligi hamda to‘g‘riligiga muallif(lar) mas’ul hisoblanadi.

***

“Fanlararo ilmiy tadqiqotlar” ilmiy-amaliy metodologik jurnali barcha ta’lim muassasalari va ilmiy izlanuvchilarni hamkorlikka chorlaydi.

***

Muassis: “Fanlararo ilmiy tadqiqotlar” MCHJ
“Fanlararo ilmiy tadqiqotlar” MCHJ nashriyotida nashrga tayyorlandi va jurnalning rasmiy veb-saytiga joylashtirildi
Tahririyat manzili: Toshkent shahri, Sergeli tumani, Yangi Bunyodobod MFY, 8-uy
Rasmiy veb-sayt: https://fanlararotadqiqotlar.uz/index.php/ft
E-mail: publisher@fanlararotadqiqotlar.uz